

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

टेलेग्राम डाउनलोड करने के बाद सर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जॉइन हो जाइए

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૧

જવેરચંદ મેધાણી

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

ટેલોગ્રામ ડાઉનલોડ કરને કે બાદ સુર્ચ બાર મેં
હમારી ચૈનલ કા નામ સર્ચ કરો ઔર જોઇન હો જાઇએ

અનુકરમણિકા

- [નવે અવતારે](#)
- [નિવેદન](#)
- [૧. રંગ છે રવાભાઈને](#)
- [૨. જઠો હલકાચો](#)
- [૩. વાલીમામદ આરબ](#)
- [૪. ગરાસણી](#)
- [૫. આહીરની ઉદારતા](#)
- [૬. ભાઈબંધી](#)
- [૭. ઘેલાશા](#)
- [૮. ભેંસોનાં દૂધ!](#)
- [૯. ભોળો કાત્યાળ](#)
- [૧૦. આહીર યુગલના કોલ](#)
- [૧૧. સાનું નામ તે ઘણી](#)
- [૧૨. દેપાળે](#)
- [૧૩. સેજકુજી](#)
- [૧૪. રાણજ ગોહિલ](#)
- [૧૫. મોખડોજી](#)
- [૧૬. બોળો](#)
- [૧૭. ભીમોરાની લડાઈ](#)
- [૧૮. ઓટો ખુમાણ](#)
- [૧૯. વાળાની હરણપૂજા](#)
- [૨૦. ચાંપરાજ વાળો](#)
- [૨૧. આઈ કામબાઈ](#)
- [૨૨. કટારીનું કીર્તન](#)
- [૨૩. સાંઈ નેહડી](#)
- [૨૪. શૂરવીરની પહેલી મિલન-રાત](#)

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

ટેલેગ્રામ ડાઉનલોડ કરને કે બાદ સુચ બાર મેં
હમારી ચૈનલ કા નામ સર્ચ કરો ઔર જાઇન હો જાઇએ

નવે અવતારે

સા ત વર્ષ વીતી ગયાં. તે દિવસે કલ્પના નહોતી, પણ આજે જ્યારે એ સાત વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયેલી ‘રસધારઃધારા પહેલી’ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઉપર દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે ‘તરણા ઓથે દુંગર રે, દુંગર કોઈ દેખે નહિં!’

એ દુંગરેદુંગરાની શિખરમાલામાં મને સાત-સાત વર્ષ સુધી વિહાર કરાવનારા અને એની ખીણે ખીણોથી પાંચ ‘રસધારો’, ‘સોરઠી બહારવટીયા’, ‘સોરઠી ગીતો’ વગેરેના ટગેટગ ઇતિહાસ-સાહિત્ય સંઘરાવનારા અનેકમાંથી હું આજ આંગળી ચીધીને કોને નોખા પાડું? કોનું અણ સ્વીકારં? સર્વના પ્રેરણહાર શ્રી પરભુજુના ખોળામાં જ મારાં આ સમગ્ર આભારવંદનો ઠાલવી આપું છું. પરમાત્મા મારા સૌ નાના મોટા સહાયકોને, શુભચિંતકોને આ વંદનો વહેંચી આપજો!

સાત વર્ષો પૂર્વે નહોતી લખાવટની શૈલી કે નહોતો પૂરો અનુભવ. વિવેકદૃષ્ટિ પણ ઊદાહરિ નહોતી. છતાં એવી મારી મર્યાદાઓ તરફ જોયા વિના, આત્મશ્રદ્ધાથી ઊભરાતા મારા ભાઈ શ્રી અમૃતલાલ શેઠે ઓચિંતો ‘રસધાર’ બેટ દેવાનો જાહેર પરજાને કોલ દીધો. મારામાં એણે પોતાની ચેતના કુંકી; મારી અપૂર્ણતાઓને એમણે મોટે મને નિભાવી લીધી. પણ ઉતાવળ અતિશય કરવી પડી હતી, તેને પરિણામે પહેલા ભાગનાં લેખન, મુદ્રણ, સ્લાપરંગ વગેરે બધાં અંગો, આજે તો જોયાં ન જાય તેવા ફિક્કાં ને કદરૂપ ઊતર્યાં હતાં. વાચકગણ, તમે સહુએ એ બધી ત્રણટિઓ પ્રત્યે ઘણી ઘણી ધીરજ દાખવી છે. ગુજરાતે મારા દોષો દરગુજર કર્યા છે, એનું ભાન મને નિરંતર રદ્દ્યા કર્યું છે.

એ બધી હુંકને પરતાપે જ મારં બલ ટકી શક્યું છે, અને પહેલા ભાગની આ બીજી આવૃત્તિને મેં નવી જ શૈલીએ ફરી વાર લખી કાઢી, જૂનાની ભરમાંથી જાગેલા નવા અવતાર જેવી બનાવવા યત્ન કર્યો છે.

જૂની વાર્તાઓમાં વિગતવાર તો ઘણાં ફેરફારો કરી લીધા છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એક મોટી ઊથલપાથલ કરવી જરૂરી લાગી છે: ‘રાયસિંહજુ’ તથા ‘રાવળ જામ ને જેસો વજુર’ એ બજે વાર્તાઓ નિરર્થક તેમ જ આડંબરી જણાવાથી રદ કરી છે. ‘લા ગોહિલ’ તથા ‘ગોમલજુ ગોહિલ’ તથા ‘રા’નવધાણ’ આ પ્રથમ ભાગમાં એની મૂલ્ય-મર્યાદાને અંગે ન સમાઈ શકવાને લીધે રાખી લેવી પડી છે. એ બજે કથાઓ તો ‘રસધારઃધારા બીજુ’ની જે નવી આવૃત્તિ આવી જ શૈલીએ લખાઈ રહી છે તેમાં દેવાશે. બીજાં જે પરચૂરણ કાવ્યો રહી ગયાં છે તેને પણ ‘ધારા બીજુ’માં ધરી દેશું.

સાત વર્ષની અંદર આ સંગરહોએ કેવળ લોકદરદ્યમાં જ નહિ પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્યની દુનિયામાં, શિક્ષણની નવી રચાતી ચોપડીઓમાં, લેખકોનાં શૈલી-ઘડતરમાં તેમ જ

વિચાર-ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે તેને, લેશમાતર અભિમાન કર્યા વિના, હું મારા જીવનની ઊંચી કમાઈ સમ લેખું છું અને નવું પ્રોત્સાહન પામું છું.

રાણપુર : વસંત પંચમી : સંઠ ૧૬૮૫

જ. મે.

(પૂર્ણ)

નિવેદન

પહેલી આવૃત્તિ

મું બઈના કોઈ એક સાક્ષરે એવો નિઃશ્વાસ નાખેલો કે ‘કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની ભૂમિમાં પ્રેરણા સ્કૂરે એવું કશું રદ્દું નથી એટલે આપણે એ પ્રેરણાની શોધમાં કાશ્મીરમાં જવું પડે છે?’

એવું આકર્ષણ મેણું પામેલા કાઠિયાવાડની - આ સૌરાષ્ટ્રની - પૂરી તો નહિ, પણ બની તેટલી પિછાન આપવાનો ‘રસધાર’ નો અભિલાષ છે.

સૌરાષ્ટ્રના મર્મભાવો આજે કાંઈ પહેલવહેલા પ્રકાશમાં આવે છે એવું નથી. દસદસ વરસ થયાં, કે કદાચ તેથી ય વધુ સમયથી, ‘ગુજરાતી’ પત્રના અંકોમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન કવિતાનો ઝરો ચાલુ જ રદ્દો છે. એનાં બિનદુઓ ચાખ્યા પછી જ ઘણેભાગે એ રસ-માધુરીનો વધુ સ્વાદ બીજાઓને લાગ્યો હતો.

ત્યાર પછી ‘કાઠિયાવાડી જવાહિર’ ના પ્રયોજક સંદગત ખીમજુ વસનજીએ પણ એ પ્રવાહની અંદર પોતાની નાની-શી નીક મિલાવી હતી. પણ નવા સાહિત્યના પ્રચંડ વેગમાં તે વખતે આપણે લોકસમુદ્દાય તણાતો હતો. પ્રાચીનતા પરત્યે અતિશય અણાગમે વ્યાપેલો હતો. પુનરૂત્ત્વાનનો યુગ હજુ નહોતો બેઠો.

ત્યાર પછી શ્રી કહાનજી ધર્મસિંહે ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’ નામના કાઠિયાવાડી દુછાઓના બે સંગરહો વાટે એ વહેણને જોશ દીધું. કમભાગ્યે એ સુંદર સંગરહની અંદર અર્થો સમજાવવનું રહી ગયું છે.

ત્યાર પછી શ્રી હરગોવિંદ પ્રેમશંકરે ‘કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ’ પ્રગટ કરી.

‘ગુજરાતી’માં પરસિદ્ધ થયેલી થોડીક વાર્તાઓ ઉપરાંત પોતાની પાસેનો ઘણો સંગરહ તેમણે ગુજરાતી આલમને ધરી પોતાના અનેક વર્ણના સાહિત્ય-પરિશ્રમને સફળ કર્યો.

પોરબંદરને તીરેથી પણ સુંદર ને સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો. શ્રી જગજીવન પાઠકે ‘મકરદવજવંશી મહીપમાળા’ નામના નાનકડા પુરતકમાં ‘જેઠવા વંશ’ ના અતિ પ્રાચીન પૂર્વજોની હકીકતો ઇતિહાસનાં દટાયેલાં ખંડેરોમાંથી ખોદી કાઢી. ઘણે સ્પષ્ટરૂપે પ્રગટ

કરી, એ માટીના પડેપડમાં બાળેલું મનોહર સાહિત્ય સંક્ષેપમાં સાફ કરીને અજવાટે આણ્યું, છતાં જેઠવાઓની અદ્ભુત પ્રેમ-શૌર્ય કથાઓ હજુ પૂર્ણપૂરી પ્રગટ નથી થઈ. બરડાની બખોલોમાં કંઈ કંઈ મીઠા ઝરાઓ હજુ સંતાતા સંતાતા વહેતા હશે. એક દિવસ કોઈ ભોમીઓ આપણાને એ બતાવશે.

આ ‘રસધાર’ ની અંદર જરા જુદો માર્ગ પણ લેવાયો છે. સૌરાષ્ટ્રની કેટલીએક કવિતા કેટલીએક શૌર્યવંત વ્યક્તિત્વની ઈતિહાસની સાથે આલિંગીને ઊભી છે. બધીજ કવિતાઓ કોઈ નાલાચક પુરખોની નથી. ગોહિલકુળ, જેઠવાકુળ, ઝાલાકુળ અથવા ખાચર ખુમાણ વગેરે નામાંકિત કાઢી-કુળોના એ બધા પુરખો મહાન હતા. તેઓની જીવનકથાઓ, વિના-કવિતાએ પણ કવિતા સરખી જ રસવતી છે. જ્યાં જ્યાં જીવનની મહિતા, ત્યાં ત્યાં કવિતા સરખી જ રસવતી છે. જ્યાં જ્યાં જીવનની મહિતા, ત્યાં ત્યાં કવિતા તો સદાચ પોતાની મૌન-વીણા લઈને બેઠેલી જ હોય છે.

હિમાલયનાં બરફ-શિખરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે, અને વિગલિત બનીને ધારારન્ને વહેવા લાગતું એ બરફ-શિખર કદી ન ગાયેલું એવું કલકલ ગાન કરવા લાગે છે; એવી રીતે ઈતિહાસની અંદર પણ ચારણનાં કલ્પના-કિરણોનો રૂપર્શ થતાં, એવું જ અદ્ભુત એક ગાન ઊંઠે છે. ‘રસધાર’ ની અંદર એકલી કલ્પના નથી ગાતી; ઈતિહાસને એ ગવરાવી રહી છે.

દુહાઓનું સાહિત્ય કેટલુંક બહાર આવ્યું છે; પરંતુ ગીતો, કવિતા અને છંદોનું સાહિત્ય હજુ પ્રક્ષિદ્ધિ નથી પામ્યું. એ બધું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો ‘સૌરાષ્ટ્ર’ નો મનોરથ છે; જ્યાં સુધી આ સંગરહ ચાલી શકે ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ ‘રસધાર’ દ્વારા એ મનોરથ પાર ઊતારવાની ઉમેદ છે. વાચકોએ સમજવા યત્ન કરશે, તો એમાંથી પણ રસનાં ઝરણાં છૂટશે.

એક-ની-એક જ વાત કહેવાની છે, કે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રના હાર્દની આ એક પિણાન દેવાનો પરિશ્રમ છે. સૌરાષ્ટ્ર પોતાનાં પાંચ રત્નો વડે જ બીજા પ્રાંતોથી જુદો પડે છે અથવા ઊંચો ચકે છે, એમ નથી. સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા તો અનેક છે. સૌરાષ્ટ્ર એક અને એકલો જ છે. સૌરાષ્ટ્ર બે નથી. સૌરાષ્ટ્ર જેટલો જીવતો દેખાય છે તેથી અનેકગણો તો એ દટાયેલો પડ્યો છે.

આજથી બરાબર એક વરસ પહેલાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની અંદર ચાર વાર્તાઓ પ્રગટ થયેલી. ‘રસધાર’ નો ઝરો તે વખતથી શરૂ થયો. એ વાર્તાઓને મળેલા લોક-સત્કારથી જ ‘રસધાર’ને પુસ્તકાકારે પરયોજવા પ્રેરણા થઈ એ મંગળમુહૂર્તનું ને પ્રેરણાનું માન હાદાના વિદ્ધાન તેમ જ રસણ દરબારશ્રી વાજસૂર વાળાને ઘટે છે. ‘ચાંપારાજ વાળો’ ને ‘ભોળો કાટચાળ’ એમની જ કહેલી વાતો છે. કેટલાયે વાચક-યુગલોની આંખોમાંથી

આંસુ પડાવનાર ‘આહીરની ઉદારતા’ અને ‘પરબળ પાપનું પરિણામ’ પણ એમણે જ લખી મોકલેલી બે વાતો. ‘રસધાર’ના આરા પર એમનું નામ કાયમ અંકાયેલું રહેશે.

ત્યાર પછી ‘આનું નામ તે ધણી’ અને ‘રંગ છે રવાભાઈને’ એ બે મહામોલી બેટ ધરનાર અમારા રનેહીભાઈ પોપટલાલ છગનલાલ વડોદ (દેવાણી)વાળા છે. સૌરાષ્ટ્રરની રજ્પૂત કોમને માટે પ્રીતિની જે આગ એમના દિલમાં ભરી છે તેના જ આ બે તણખાઓ ગણી શકાય.

વળા રાજયના વિદ્વાન રાજકવિશ્રી ‘ઢારણાભાઈએ ‘રાવળ જામ ને જેસા જમાદાર’ તથા ‘રાયસિંહજી’ની કાવ્યબદ્ધ કિંમતી વાતો સ્વહસ્તે લખી મોકલેલી, અને પોતાની પાસેનો ગીત-કવિતાનો મોટો ખજાનો અમારી પાસે ધરી દીધેલો; એમાંથી પણ એ ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રોફ પ્રવીણ કવિશ્રીને કંઠથી ગાજતી ચારણી કવિતા સાંભળવી, એ એક જીવન-લહાણ છે. એવા કવિઓની આજે સૌરાષ્ટ્રમાં ખેંચ છે: જોડકણાં જોડનારા ચારણોનો રાફડો ફાટ્યો છે.

લીબડીના રાજકવિ શ્રી શંકરદાનભાઈ તો ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની આ પ્રવૃત્તિ પર સદા ઓછા ઓછા જ થતા આવ્યા છે. ‘રસધારની’ અશુદ્ધિઓ શુદ્ધ કરવા તેમ જ કેટલીએક વાર્તાઓને લગાતું દુહા-કવિતા વગેરે સાહિત્ય મેળવી આપવા તેઓ કાયમ હર્ષભેર આતુર રહે છે.

કાઠિયાવાડની ચારણ કોમના મુરળ્બી મનાતા એ પ્રખર વૃદ્ધ કવિ શ્રી પીગળશીભાઈ, જે આજે ભાવનગરના રાજકવિપદને શોભાવી રહ્યા છે, એમની મમતાને તો ‘રસધાર’ શી રીતે ભૂલે ? કલાકોના કલાક સુધી બેસી બેસીને અતિ ધીરજ પૂર્વક અને રસભેર એમણે ‘રસધાર’ ના વહેણનો ખરબચડો માર્ગ સરખો કરી આપ્યો, ને પત્ર વ્યવહારથી પુછાવેલી હકીકતોના પણ વિના કંટાજ્યે ખુલાસાઓ મોકલ્યા. ‘રા’ નવધાણ’ની વાર્તા એમની કહેલી છે; ‘સેજકજી’ની અંદર યોજાયેલ છંદો પણ એમની જ મધુર કૃતિઓ છે.

‘ગોકુળિયું નાનું ગામડિયું’ વગેરે મનમોહક પદો રચી કોઈ પુરાણા ભક્તકવિની ભરાંતિ કરાવનાર, ગામડિયા લોકોને ગાવા માટે ભક્તિભર્યાં ગીતો રચી ગામડે ગામડે ચટક લગાડનાર આ પીગળશી કવિ સૌરાષ્ટ્રમાં એક છે - બે નથી. આશા રાખીએ છીએ કે એમણે જે આપણું છે તેની વિશેષ જાણ થાય, અને જીવનના આ સંદ્યાકાળે એ કવિ વધુ ને વધુ ભજનો લલકારે.

આ ઉપરાંત કવિ કનરાજે પોતાને પાસેનો આખો દુહા-સંગરહ ઉપયોગને માટે અમને આપી દીધો; તેમનો ઉપકાર માનવો અમે ચૂકી શકતા નથી.

કાઠિયાવાડના ક્ષતરીઓના કિરીટરૂપ કેપટન જોરાવરસિંહભાઈએ આ ‘રસધાર’માં અનેક રીતે સહાય કરી છે. તેનું અણ પણ જેટલા અંશે આથી ચુકવાયું હોય એટલે અંશે

અમે ચૂકવવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

હેલું અને વધુ અગત્યાનું નામ આવે છે અમારે ત્યાં જ રહી અમારી સાથે કામ કરનાર ગઠવી શ્રી માધવદાનભાઈનું. એક તરફથી અમે ‘રસધાર’ નું નામ જાહેર કરી નાખ્યું; ત્યાં બીજા જ પરભાતે આ ગઠવીનું ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ને દ્વારે અક્રમાત્મ આગમન થયું. મોટા કવિઓની પાસે જે વૃત્તાંતો ન મળી શકે, તેવાં કેટલાંક વૃત્તાંતો ભાઈ માધવદાન પોતાની નાનાં ગામોની મુસાફરીમાંથી મેળવી શકેલા છે.

કેટલાએક સંગરહ તૈયાર કરેલો પડ્યો રદ્દ્યો છે. વિશેષ સંશોધન ચાલુ જ છે. આવતે વર્ષ પણ એ-ને-એ જ રસ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ના પ્રેમીઓને અમે પાવાના છીએ. બેશક, આવતા વર્ષનો સંગર વધુ શુદ્ધ અને વધુ રસભર્યો થવાનો.

૧૯-૧૦-૧૯૨૩

જવેરચંદ મેદાણી

(પૂર્ણ)

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

ટેલેગ્રામ ડાઉનલોડ કર્ને કે બાદ સર્ચ બાર મેં
હમારી ચૈનલ કા નામ સર્ચ કરો ઔર જાઇન હો જાઇએ

૧. રંગ છે રવાબાઈને

ધ્ય રતીનાં અમી અને માણસાઈનાં પાણી હજુ શોખાઈ નહોતાં ગયાં તે સમયની આ વાત છે. સવંત ઓગણીસસો અને સોળનો ચૈટર મહિનો સોરથ ઉપર કૂલડે વરસતો હતો. ભાવનગર પંથકના ગોહિલવાડની રસાળીભોમ આકરા તાપના દિવસોમાં પણ ઉનાળું જુવાર અને રજકાની લીલી ઓટણીમાં શીળપની લહેર માણાતી હતી. કણાબીની નાનકડી દીકરીઓ ગાજર, મૂળા કે મગની કૂણી શીગો ખાતી ખાતી વાડીના કયારા વાળતી અને મદજરતે સાદે ગાતી હતી -

કિયા બાઈના કૂવા કરે કીચુડિયા રે

કિયા બાઈની વાડિયું લેરે જાય

આંંબો મોર્ચો ને આંબે ફળ ધાણાં દે!

રામનવમીનો રૂડો દિવસ છે. લીલી સીમમાં માનવીનો બોલાશ નથી. ખેડૂતોએ અગતો પાળીને ધોરીને પોરો દીધો છે, અને પોતે સહુ ઉપવાસ રહીને ગામના ઠાકરદ્વારમાં રામજન્મનો ઉત્સવ કરે છે; આખી સીમ સૂની પડી છે.

એવા મોટા તહેવારને દિવસે પ્રભાતને પહોરે એક કૂટતી મૂછોવાળો ઘોડેસવાર વરતેજ અને ચિત્રા ગામ વરચે પંથ કાપતો ને રાંગમાં કૂલમાળ ઘોડી રમાડતો ચાલ્યો જાય છે. ટોયાની બીક વિનાના મોરલા લીલા મોલમાં પોતાની જંબલી ડોકની ભાત્ય પાડતા ચણે છે. વરતેજનાં આંબાવડિયાંની સાખો ચાખતી કોચલો ડાળે ડાળે હીચકે છે. આવું સોને મદ્યથું સવાર, આવાં મહેકતાં અંબેરણ, ઊંચા ધાટા ચાસટિયામાંથી ગળાઈને આવતો મીઠો પવન, અને દેવપંખીના ટોકાર : ચૈટર મહિનાની આ છલકાતી શોભામાં ઘોડેસવારનું મન નથી.

“હાંકયે રાખો, બાઈ! હાંકો ઝટ, બાપા! જોજો હો, કચાંક રામનોમ રસ્તામાં નો કરવી પડે!” પોતાની સાથે ખોરડાં બાંધવાના કાટનાં બે ગાડાં હતાં, તેનાં હાંકનારને રજપૂત આમ ટોકતો આવે છે. ગાડાં કડકડતાં ભર્યાં છે. એક ગાડું મૂળું પરમાર નામનો રજપૂત હાંકે છે અને બીજે ગાડે જગો મકવાણો નામનો કોળી બેઠો છે.

વરતેજ અને ચિત્રા વરચેના કાળિયા અંબાની નજુક આવે છે ત્યાં રજપૂતે જોયું કે પચીસ-ત્રીસ ઉતારું ભરીને બીજાં ત્રણચાર ગાડાં ચાલ્યાં જાય છે. ઝ્રીપુરખોનો આવડો મોટ સંઘ જાતો જોઈને અસવારે ઘોડીની લગામ જરા ટીલી મૂકીને ચાલ્યું વધારી. પલકવારમાં તો આંબી પણ ગયો.

આદેથી એણે સંઘને ઓળખ્યો. લાગ્યું કે આ તો આપણા ગામના ગોરધન શેઠ; અને ઓલ્યા રદ્દ્યા એ તો દડવાના ચાંપશી શેઠ.

ત્યાં તો સંઘમાંથી પણ સામે અવાજ આવ્યો : “ઓહોહોહો! આ તો આપણા રવાભાઈ : આ તો બાપુ! આવો! તમે કયાંથી? જે સ્વામીનારાયણ!”

“જે સ્વામીનારાયણ, ગોરધન શેઠ! ચાંપશી શેઠ, જે સ્વામીનારાયણ!” રવાભાઈએ જવાબ વાળ્યો: “આપણા ઓરડા ચણાય છે તે એના સારુ કાટ લેવા હું ભાવનગર ગયો’ તો”

“ઠીક થયું, ઠીક.” બે-ત્રણ શેઠિયા બોલ્યા: “અમે સૌ ભાવનગર કારજ ઉપર ગયા’ તા ત્યાંથી આજ દેર જઈએ છીએ. સાથે પાંચ-સાત હજારનું જોખમ છે. સારું થયું કે તમારો ઘર સુધીનો સંગાથ થયો.”

“હા ભલે! જો એમ જ હોય તો આપણે સૌ સાથે ચાલશું; પરંતુ મારે હોશિયારી રાખવી પડશે.” એમ કહી રવાભાઈએ પોતાના કાટનાં ગાડાં આગળ કર્યાં, વચ્ચાં વાણિયાના ગાડાં રાખ્યાં અને પોતે ઘોડેસવાર થઈ પાછળ ચાલ્યા.

નદીનો લાંબો પટ વટાવીને સામે કાંઠે ચઢ્યા ત્યારે ચકોર રવાભાઈએ જોયું કે કાળિયે આંબેથી બે હિથિયારબંધ સિંધી લોકો પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે. એને જોઈને રવાભાઈએ પૂછ્યું: “કાં ભાઈઓ! તમે કયાં જાવ છો?”

સિંધીઓ બોલ્યા: “આ સરહદનો અમારો જુંબો છે. કોઈ વટેમાર્ગું સાથે જરજોખમ હોય તો અમારે તેમની રક્ષા માટે સાથે ચાલવું એવો દરબારી હુકમ છે.”

આવો જવાબ મળ્યા છતાં રવાભાઈ ને શંકા તો રહી ગઈ. એણે કદયું: “તેમ હોય તો ભલે; પણ અમને તમારી જરૂર નથી. કારણ હું રજપૂત - ગરાસિયો છું અને સાથે છું, માટે તમે તમારે ખુશીથી પાછા વળો.”

પણ વાણિયા બોલ્યા: “એક કરતાં બે ભલા; માટે, રવાભાઈ બાપુ, ભલેને ઈ યે સાથે આવે.”

રવાભાઈએ વધુ આગરહ ન કર્યો અને સૌ રસાલાએ આગાલ ચાલવા મંડ્યું.

૨

રવાભાઈ કાઠિયાવાડમાં આવેલા પરછેગામના દેવાણી ભયાત વડોદ (દેવાણી)ના ભાગીદાર હતા. સૌ ભાવનગરથી આવતાં કાળિયા અંબા આગળ સાથે થયા હતા.

રોટો ટળયો અને સાંજ નમવા માંડી હતી ત્યારે ચોગઠ અને ડભાળીયા ગામ વરચે કાળિસર નદી ઊતરીને સૌ સામે કાંઠે ચઢ્યા. તે જ સમયે રવાભાઈની ચકોર અને વહેમીલી આંખોએ બીજા બે શાંત્રધારી પુરુષોને રસ્તા વરચે બેઠેલા જોયા. પ્રથમથી જ આ રજપૂત ચારે તરફ નજર ફેરવતો હોશિયારીથી ચાલતો હતો, એમાં પોતે માર્ગમાં બેઠેલા શાંત્રધારી પુરુષોને જોઈ આડી અવળી નજર ફેરવી. ત્યાં તો દૂરથી આડે માર્ગે

બીજા બે શક્રધારી પુરુષોને પણ પોતાની તરફ આવતા જોયા. એક તો પ્રથમથી જ સાથે ચાલતા બે હિંદુઓ બંધ માણસો વિષે એને વહેમ હતો જ; અને તેમાં આ બધો મેળ જોઈને એને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ સાથે ચાલનાર શક્રધારીઓ જુંબેદાર નથી પણ આ વાણિયાઓ ઉપર હેઠા છે. ધીગાણું કરવાનો વખત આવી પહોરયો છે એમ ધારીને પોતાની ભેટ કસી, તરવારની કોટી છોડી, હોશિયાર થઈ, શું થાય છે તે જોતાં રવાભાઈ ચુપચાપ આગળ ચાલ્યા.

આડે માર્ગથી આવતા બે હિંદુઓ આગળ બેઠેલા બે આદમી સાથે ભળી ગયા અને ચારે જણાએ, જેવા ગાડાં ઢૂકડાં આવ્યાં તેવા જ રસ્તા વરચે ઊભા રહી પડકારો કરીને ગાડાં ઊભા રખાવ્યાં અને કહ્યું: “અમને આમાં અફીણ હોવાનો શક છે; માટે આ ગાડાંઓની ઝડતી લેવા દ્યો.”

ગાડાં અટક્યાં એટલે રવાભાઈ ચેતી ગયા. પોતે ઘોડી ઉપરથી ઊતરી, પોતાના બજે ગાડાંવાળાને સાથે લઈને આગળ આવ્યા અને ઝડતીને બહાને ગાડાં અટકાવ્યાનું જાણી આગળ ઉભેલા શક્રધારીઓને નરમાશથી કહ્યું: “ભાઈઓ! આગળના ગામે દરબારી પટેલની રૂભરૂ તમે ખુશીથી તપાસ કરજો; પરંતુ આમ વગડામાં અંતરિયાળ ઝડતી ન હોય. માટે કોરે ખસો અને ગાડાં હાલવા દ્યો.”

આટલું કહેતાં કહેતાં જુંબેદાર તરીકે સાથે ચાલતા બે માણસો માચલો એક બોલ્યો: “દરબાર! તમારા કાટનાં ગાડાંની ઝડતી નથી લેવી; માટે તમે તમારાં ગાડાં હાંકીને હાલતા થાઓ. અને આ બીજાં ગાડાંઓની ઝડતી તો લેવી જ પડશો.”

રવાભાઈ આ પ્રપંચ પામી ગયા. સાથે ચાલતા બજે આદમી જુંબેદાર નહિ પરંતુ આ લૂંટારું ટોળીમાંના જ માણસો છે એમ ખાતરી થઈ ચૂકી. પોતે બોલ્યા: “ભાઈઓ, આ બધાંચ ગાડાં મારાં છે. કાટનાં ગાડાં કાંઈ નોખાં નથી. તમારી મતલબ હું જાણી ચૂકયો છું. પણ ભાવનગરની જમણી ભુજા ભા દેવાજુનું નામ તમે જાણો છો ને? તેનો હું વારસદાર છું. મારા દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તમારી દરછા પૂરી નહિ જ પડે. મારા કુળની ખાનદાની અને શૂરવીરતાની શાખ ઉપર આ સૌએ મારો સાથ કર્યો છે. એટલે મારે તો આંહી ખપી ગયે જ છૂટકો છે. માટે હજુ હું હાથ જોડીને કહું છું કે ભાઈઓ, જાળવો, અને અમને જવા દ્યો. આજે રામનવમી છે; મારા મોમાં નકોરડો અપવાસ છે, નાહિક મારા જીવને કલેશ થશે માટે કોરે ખસી જાવ!”

લૂંટારાઓએ એકબીજાની સામે જોયું, પોતાની સિંધીભાષામાં એવું કાંઈ બોલ્યા કે ‘આટલા બધામાં ફક્ત આ એક જ છે.’ એટલામાં એક જણે દરબાર ઉપર ખેરના ધોકાનો છુફ્ટો ધા કર્યો; પણ સમયસૂચકતા વાપરી એ ધા ચૂકવી રવાભાઈ પોતાના સાથીઓ તરફ બોલ્યા: “ભાઈઓ! હું એકલો છું; વળી ઉપવાસી છું; દુશમનો વધારે છે.

તમે ફક્ત મારી પીઠ સંભાળજો, બાકી તો સ્વામીનારાયણ સહાય કરશે.” એટલું બોલીને રવાભાઈ એ તલવાર ખેંચી.

વાણિયા તો સૌ બીકથી દૂર ખસી ગયા, સાથેના રજપૂતોમાંથીય રજપૂતાઈની રજ ઊડી ગઈ. પણ જગો કોળી હાથમાં મોટું આડું લઈને દુશ્મનના દા ઝીલવા રવાભાઈની પીઠ પાછળ આવી ઓબો. આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

ધોકાનો દા ખાલી જવાથી લૂંટારાઓ વધારે જિજાયા અને રવાભાઈ હજુ તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો દુશ્મનોમાંથી એકે જોરથી રવાભાઈ ઉપર તલવારનો દા કર્યો. રવાભાઈ જરા પાછળ છઠી દા ચૂકવવા ગયા ત્યાં તો હાથના જમણા કાડાં ઉપર બીજો સખત દા પડ્યો.

એક તો પોતાનો નકોરડો ઉપવાસ હતો, તેમાં પાછા હઠતાં ઠેસ આવી અને ઉપરથી દા પડ્યો; એટલે રજપૂતનું શરીર લથડ્યું અને લથડતા શરીર પર દુશ્મને તરત જ લાગ જોઈ બીજો દા કર્યો. પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ દા ચૂકાવી, પડતાં પડતાં, રવાભાઈએ જોરથી તલવારનો લેખણાવણ દા કરીને એકને જમીનદોસ્ત કર્યો અને પોતે પાછા ઓબા થઈ ગયા. એટલામાં બીજા દુશ્મને માથા ઉપર તલવારનો દા કર્યો, તે પોતાના માથામાં વાગ્યો; પરંતુ તલવારના એક જ દાથી એ દુશ્મનને તો પોતે ઠાર કર્યો. આમ એક ઠાર થયો અને એક સખત જોખમાયો; એટલે બાકીના દુશ્મનો નાહિંમત થઈ ગયા અને બજે લાશો ઉપાડી જીવ લઈ નાઠા.

રવાભાઈની પીઠના કેટલાક દા તો જગા કોળીએ ‘આડા’ ઉપર ઝીલી લીધા હતા. તોય વાંસામાં તથા હાથે એમ બેત્રણ દા અને માથામાં એક સખત દા લાગેલાં જ; છતાં રણે ચડેલો રજપૂત હાથમાં ખુલ્લી તલવારે દુશ્મનોની પાછળ દોડ્યો. ત્યાં તો વાણિયાઓ વગેરે દોડીને દરબારને પકડી લીધા. કેટલીય વારે માંડમાંડ શૂરવીરતાનો ઓબરો શાંત થયો, ત્યારે જ માથાના દા વાગ્યાની ખબર રવાભાઈને પડી.

રવાભાઈ સ્વામીનારાયણના પાકા ભક્ત હતા. પોતે જાણ્યું કે હું હમણાં જ બેભાન થઈ જઈશ, એટલે તરત જ સૌને કહી દીધેલું કે ‘મારા પ્રાણ જાય તો ભલે, પણ મને મારા ભાઈએ દવા તરીકે દારૂ પાય તો પાવા દેશો નહિ.’

બધા દા ઠર્યા એટલે રવાભાઈ બેશુદ્ધ થવા લાગ્યા. એક ગાડું ખાલી કરાવી રવાભાઈને ગાડામાં લઈ સૌ ધીમે ધીમે ઘર તરફ રવાના થયા.

મોડી રાતરે સૌ વડોદ આવી પહોરયા : રવાભાઈની માતાને દીકરો દઘાયાની ખબર પડી. માતાએ મોટામાંથી દુખનો એક ચૂંકારો ન કાઢ્યો, પણ એણે તો એટલું જ કદયું :

“મારા દીકરાનું ગમે તે થાય, પણ મારી વસ્તીના જાનમાલનું રક્ષણ થયું એટલે મારો રવોભા જીવતો છે એમ જ હું સમજું છું. અને મારી તો આજ રામનોમ સુધરી.”

આ શૂરવીરતાના સમાચાર તરત જ ભાવનગર મહારાજ જસવંતસિંહજીને મળી ગયા. તેમણે ખાસ વડોદ કહેવરાવ્યું કે ‘રવાભાઈ સાજા થાય ને માથે પાણી નાખો ત્યારે અમને ખબર આપજો.’ બે માસ પડે રદ્દ્યા પછી રવાભાઈને માથે પાણી નાખવામાં આવ્યું, ત્યારે મહારાજાએ સોનાની મૂઠની તલવાર તથા સોનેરી શેલું બેટ મોકલ્યાં, બારે શાબાશી આપી, શૂરવીરતાની કદર કરી.

3

આ વર્ષ પછી કેટલેક વર્ષે ભાલપરદેશના એક ગામમાં ચોરે દાયરો મળ્યો હતો. નવાબખાં જમાદાર નામનો એક વૃદ્ધ સિંધી ત્યાં મહેમાન તરીકે આવેલો. જમાદાર દાયરાઓમાં બેસવાવાળા એટલે અફીણનાં બંધાણી હતા. ચોરે કસુંબો નીકળ્યો. જમાદારે કસુંબો લેતાં પહેલાં છાંટાનાખી ‘રંગ છે રવાભાઈ રજપૂતને’ એમ રંગ આપી કસુંબો લીધો. સૌચે પૂછ્યું : “રવાભાઈ કોણ?”

જમાદારે ઉપરના ધીગાણાની વાત કરી :

“ભાવનગર રાજના ભાલ-પંથકનો હું જમાદાર હતો. રાજ્યનું ભરણું ભરવા ભાવનગર ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક વાણિયાઓ પાંચસાત હજારના જોખમ સાથે નીકળવાની બાતમી ભળવાથી મારી બુદ્ધિ બગડી. અમે છ જણાની ટોળીએ તેમનું હેઠા લીધું. બે જણા વાણિયા સાથે જુંબેદાર તરીકે ચાલ્યા અને બીજા આગળ ચાલ્યા. કાળીસર નદી પાસે અમે બેટો કર્યો અને પછી ધીગાણું જામ્યું. એ ધીગાણામાં મેં નજરે જોયું કે ખરો રજપૂત તો એક રવોભાઈ! ત્યારથી હું રવાભાઈ રજપૂતને રંગ આપ્યા પછી જ કસુંબો પીઉં છું અને અલ્લાહ પાસે મારા ગુનાહની તોબા પોકારં છું.”

આ વાત બન્યાને આજે દૃઢ વર્ષ થયાં છે.

નોંધ

1. ચોર-લૂટાણાને, પોતે કોણ છે એ ઓળખાઈ ન જાય એટલા માટે પોતાના મરનાર સાથીઓના મુકદાં ઉપાડીને જ ભાગવું પડે, માટે જ તેઓ પોતાનાં વધુ માણસો મરવા ન હેતાં ભાગી નીકળે છે.
2. ૧૯૨૩માં

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

ટેલેગ્રામ ડાઉનલોડ કર્ને કે બ્રાદ સર્વ્ચ બાર મેં
હમારી ચેનલ કા નામ સર્વ્ચ કરે આર જાઇન હો જાડા

૨. જટો હલકારો

ઓ॥ યલા ધણીની ઘરનાર સમી શોકભરી સાંજ નમતી હતી. આવતા જન્મની આશા જેવો કોઈ કોઈ તારલો તબકતો હતો. અંધારિયાના દિવસો હતા.

એવી નમતી સાંજના ટાણે, આંબલા ગામના ચોરા ઉપર ઠાકરની આરતીની વાટ જોવાય છે. નાનાં નાનાં, અરધાં નાગાંપૂગાં છોકરાંની ઠઠ જામી પડી છે. કોઈના હાથમાં ચાંદા જેવી ચમકતી કાંસાની ઝાલરો જૂલે છે; ને કોઈ મોટાં નગારા ઉપર દાંડીનો ધા કરવાની વાટ જુએ છે. સાકરની અક્કેક ગાંગડી, ટોપરાની બજબે કરચો અને તુળસીના પાનની સુગંધવાળા મીઠા ચરણામૃતની અક્કેક અંજળિ વહેંચાશે એની આશાએ આ ભૂલકાં નાચી રદ્દ્યાં છે. બાવાજુએ હજુ ઠાકરદારનું બારણું ઉધાડ્યું નથી. ફૂવાને કાંઠે બાવાજુ સ્નાન કરે છે.

મોટેરાંઓ પણ ધાવણાં છોકરાંને તેડી આરતીની વાટે ચોરાની કોર ઉપર બેઠાં છે. કોઈ બોલતું નથી. અંતર આપોઆપ ઊંડા જાય એવી સાંજ નમે છે.

“આજે તો સંદ્યા જરાય ખીલી નથી.” એક જણે જાણે સંદ્યા ન ખીલવી એ મોટું દુઃખ હોય એવે હળવેથી સંભળાવ્યું.

“દૂશ્યું જ જાણે પડી ગઈ છે.” બીજાએ અફ્સોસમાં ઉમેરો કર્યો.

“કળજુગ! કળજુગ! રત્યું હવે કળજુગમાં કોળતી નથી, ભાઇ! કચાંથી કોળે!” ત્રીજો બોલ્યો.

“ને ઠાકોરજીની મૂર્તિનું મુખારવંદ પણ હમણાં કેવી ઝાંખપ બતાવે છે! દશ વરસ ઉપર તો શું તેજ કરતું!” ચોથે કદયું.

ચોરામાં ધીરે સાદે ને અધમીયી આંખે બુટ્ટાઓ આવી વાતે વળગ્યા છે, તે ટાણે આંબલા બજાર સોસરવા બે માનવી ચાલ્યાં આવે છે: આગળ આદમી ને પાછળ સ્ત્રી છે. આદમીની બેટાં તરવાર અને હાથમાં લાકડી છે, સ્ત્રીના માથા ઉપર મોટું એક પોટકું છે. પુરાષ તો એકદમ ઓળખાય એવો નહોતો; પણ રજપૂતાણી એના પગાની ગતિ ઉપરથી ને ઘેરદાર લેંદાને લપેટેલ ઓટણા ઉપરથી અછતી ન રહી.

રજપૂતે જ્યારે દાયરાને રામરામ ન કર્યા ત્યારે ગામલોકોને લાગ્યું કે કોઈ અજાણ્યા પંથકનો વટેમાર્ગું હશે. દાયરે એને ટપાર્યો: “બા, રામરામ!”

“રામ!” તોષડો જવાબ દઈને મુસાફર ઝટપટ આગળ ચાલ્યો. પાછળ પોતાની પેનીઓ ટાંકતી ગરાસણી ચાલી જાય છે.

એકબીજાના મો સામે જોઇને દાયરાનાં માણસોએ સાદ કર્યો: “અરે ઠાકોર, આમ કેટલેક જાવું છે?”

“આદેરાક.” જવાબ મળ્યો.

“તો તો, બાધ રાત આંહી જ રોકાઈ જાવ ને?”

“કાં? કેમ તાણ કરવી પડે છે, બા?” મુસાફરે કતરાઈને વાંકી જુબ ચલાવી.

“બીજું તો કાંઈ નહિં, પણ અસૂર ઘણું થઈ ગયું છે, ને વળી બેળાં બાધ માણસ છે. તો અંધારામાં ઠાલું જોખમ શીદને ખેડવું? વળી, આહી ભાણે ખપતી વાત છે : સહુ ભાઈયું છીએ. માટે રોકાઈ જાવ, બા!”

મુસાફરે જવાબ દીધો, “બાવડાનું બળ માપીને જ મુસાફરી કરણ છું, ઠાકોરો! મરદોને વળી અસૂર કેવાં! હજુ તો કોઇ વડિયો દેખ્યો નથી.”

તાણ કરનારા ગામલોકોનાં મો ઝંખવાણા પડી ગયાં. કોઇએ કદચું કે “ઢીક! મરવા દ્વયો એને!”

રજપૂત ને રજપૂતાણી ચાલી નીકળ્યાં.

૨

વગડા વરચે ચાલ્યાં જાય છે. દિવસ આથમી ગયો છે. આદે આદેથી ઠાકરની આરતીના રણકાર સંભળાય છે. ભૂતાવળો નાચવા નીકળી હોય એમ દૂરના ગામડાંના ઝુંડમાં દીવા તબકવા લાગ્યા. અંધારે જાણે કાંઈક દેખતાં હોય અને વાચા વાપરીને એ દીઠેલાંની વાત સમજાવવા મથતાં હોય તેમ પાદરના ફૂતરાં ભસી રહ્યાં છે.

મુસાફરોએ ઓચિંતા પછવાડે ઘૂઘરાના અવાજ સાંભળ્યા. બાધ પાછળ નજર કરે ત્યાં સણોસરાનો હલકારો ખંબે ટપાલની થેલી મૂકી, હાથમાં ઘૂઘરાળું ભાલું લઈને અડભુથ જેવો ચાલ્યો આવે છે. કેડમાં નવી સજાવેલી, ફાટેલા મ્યાનવાળી તરવાર ટીગાય છે.

દુનિયાના શુભ-અશુભનો પોટલો માથે ઉપાડીને જટો હલકારો ચાલી નીકળ્યો છે.

કેટલાય પરદેશ ગયેલા દીકરાની ડોશીઓ અને કેટલાય દરિયો ખેડતા ધણિઓની ધણિાણીઓ મહિને છ મહિને કાગળના કટકાની વાટ જોતી જાગતી હશે એવી સમજણાથી નહિં, પણ મોડું થશે તો પગાર કપાશે એવી બીકથી જટો હલકારો દોડતો જાય છે. ભાલાના ઘૂઘરા એની અંધારી એકાંતના બેરાબંધ બન્યા છે.

જોતજોતામાં જટો પછવાડે ચાલતી રજપૂતાણીની લગોલગ થઈ ગયો. બેય જણાને પૂછપરછ થઈ. બાઈનું પિયર સણોસરામાં હતું, એટલે જટાને સણોસરાથી આવતો જોઈને માવતરના સમાચાર પૂછવા લાગી. પિયરને ગામથી આવનારો અજાણ્યો પુરાષ

પણ ઝીજાતને મન સગા ભાઈ જેવો લાગે છે. વાત કરતાં કરતાં બેચ જણાં સાથે ચાલવા લાગ્યાં.

રજપૂત થોડાં કદમ આગળ ચાલતો હતો. રજપૂતાણીને જરા છેટી પડેલી જોઈને એણે પાછળ જોયું. પરપુલષ સાથે વાતો કરતી ઝીને બે-ચાર આકરા વેણ કહી ધમકાવી નાખી.

બાઈએ કદચું: “મારા પિયરનો હલકારો છે, મારો ભાઈ છે.”

“હવે ભાઈયો તારો ભાઈ! છાનીમાની ચાલી આવ! અને મા’રાજ, તમે પણ જરા માણસ ઓળખતા જાવ!” એમ કહી રજપૂતે જટાને તડકાવ્યો.

“ભલે બાપા!” એમ કહીને જટાએ પોતાનો વેગ ધીમો પાડ્યો. એક ખેતરવાનું છેઠું રાખીને જટો ચાલવા લાગ્યો. જ્યાં રજપૂતે જોડેલું આઘેરાક નહેરામાં ઊતરે છે, ત્યાં તો એકસામટા બાર જણાએ પડકારો કર્યા કે “ખબરદાર, તરવાર નાખી દેજો!”

રજપૂતના મોમાંથી બે-ચાર ગાળો નીકળી ગઈ. પણ મ્યાનમાંથી તરવાર નીકળી ન શકી. વાટ જોઈને બેઢેલા આંબલા ગામના કોળીઓએ આવીને એને રાંટવાથી બાંદ્યો, બાંધીને ફૂર ગબડાવી દીધો.

“એ બાઈ, ઘરેણાં ઉતારવા માંડ.” લૂંટારાએ બાઈને કદચું.

અનાથ રજપૂતાણીએ અંગ ઉપરથી એક એક દાગીનો કાઢવાનું શરૂ કર્યું. એના હાથ, પગ, છાતી વગેરે અંગો ઉધાડાં પડવાં લાગ્યાં. એની ઘાટીલી, નમણી કાચાએ કોળીઓની અંખોમાં કામના ભડકા જગાવ્યા. જુવાન કોળીઓએ પહેલાં તો જુભની મશકરી શરૂ કરી. બાઈ શાંત રહી. પણ જ્યારે કોળીઓ એના અંગને ચાળો કરવા નજુક આવવા લાગ્યા, ત્યારે ઝેરીલી નાગણ જેમ ફૂંફાડો મારીને રજપૂતાણી ખડી થઈ ગઈ.

“અલ્યા, પણાડો છ સતીની પૂંછડીને!” કોળીઓએ અવાજ કર્યો.

અંધારામાં બાઈએ આકાશ સામે જોયું. ત્યાં જટાના ઘૂઘરા ધમકયા. “એ જટાભાઈ!” બાઈએ ચીસ પાડી: “દોડજે.”

“ખબરદાર એલા! કોણ છે ત્યાં?” એવો પડકાર કરતો જટો તરવાર ખેંચી જઈ પહોરયો. બાર કોળી લાકડી લઈને જટા ઉપર તૂટી પડ્યા. જટે તરવાર ચલાવી, સાત કોળીના પ્રાણ લીધા. પોતાને માથે લાકડીઓના મે વરસે છે. પણ જટાને એ ઘડીએ ઘાકળાયા નહીં. બાઈએ બુમરાણ કરી મૂક્યું. બીકથી બાકીના કોળી ભાગી છૂટ્યા, તે પણી જટો તમ્મર ખાઈને પડ્યો.

બાઈએ જઈને પોતાના ધણીને છોડ્યો. ઊઠીને તરત રજપૂત કહે છે કે “હાલો ત્યારે.”

“હાલશે કયાં? બાયલા! શરમ નથી થાતી? પાંચ ડગલાં હારે હાલનારો ઓલદ્યો જરાદમણ ઘડીકની ઓળખાણે મારા શિયળ માટે મરેલો પડ્યો છે; અને તું-મારા ભવ બધાનો બેળા-તને જુવતર મીઠું થઈ પડ્યું! જા ઠાકોર, તારે માર્ગે. હવે આપણા-કાગ ને હંસના-સંગાથ કયાંથી હોય? હવે તો આ ઉગારનાર જરાદમણની ચિતામાં જ હું સોઝ્ય તાણીશ.”

“તારા જેવી કેંક મળી રહેશે.” કહીને ધણી ચાલી નીકળયો.

જટાના શબને ખોળામાં ધરીને રજપૂતાણી પરોટિયા સુધી અંધારામાં ભયંકર વગડે બેઠી રહી. પ્રભાતે આજુબાજુથી લાકડાં વીણી લાવીને ચિતા ખડકી, શબને ખોળામાં લઈને પોતે ચડી બેઠી; દા પ્રગાટાવ્યો. બજે જણાં બળીને ખાખ થયાં. પછી કાચર ભાયડાની સતી લ્રી જેવી શોકાતુર સાંજ જયારે નમવા માંડી ત્યારે ચિતાના અંગારા ધીરી ધીરી જ્યોતે જબૂકતા હતા.

આંબલા અને રામધરી વરચેના એક નેહરામાં આજ પણ જટાનો પાણિયો ને સતિનો પંજો હયાત છે.

3. વાલીમાભદ આરબ

“જમાદાર સા’બ, ચલો રોટી ખાવા.”

“નહિં, હમ ખાયા.”

“ચલો ચલો, જે બટકું ભાવે તે, મેરા ગળાથ (સોગંદ)”

ત્રણ ગમને ટિરબેટે, આછે પાણીએ ઝૂલતી એક નાની વાવ હતી. એ વાવને માથે માના ખોળા જેવી ઘટા પાથરીને એક જૂનો વડલો ઊભો હતો. એક દિવસ ઉનાળાને બપોરે એ હરિયાળા દેવજાડની છાંયડીમાં, વાવને ઓટે બે જણા બેઠા હતા, એક આરબ ને બીજો વાણિયો. ભાથાનો ડબરો ઉધાડી ટીમળા કરવા બેઠેલો ડાંદ્યો વાણિયો એ આરબને ટેબરાં ખાવા સોગંદ દઈ-લઈને બોલાવે છે. તેનું એક કારણ છે. એક તો કાંટિયા વર્ણથી સદાય ડરીને ચાલનાર ગામડિયો વેપારી એને ખવરાવી-પિવરાવી કે સોપારીનો ઝીણો ભૂકો આપી દોસ્તી બાંધી લ્યે; અને બીજું, આજે શેઠ લાઠી ગામે પોતાના દીકરાની વહુને દાગીના ચડાવવા ગયેલા, ત્યાંથી વેવાઈની સાથે કાંઈક તકરાર થવાથી ઘરેણાંનો ડબો બેઠો લઈને પાછા વળેલા છે. તેથી માર્ગ આવા હથિયારબંધ સંગાથીનો ઓથ જરૂરનો હતો. એટલે જ વાણિયે સોગંદ આપી આપીને આખરે ચાઉસને બે ટેબરાં ખવરાવ્યે જ છૂટકો કર્યો.

રોટો ટળવા લાગ્યો એટલે આરબે એક ખંબે હમાયો નાખીને બીજે ખંબે લાંબી નાળવાળી બંદૂક લટકાવી. કમ્મરના જમૈયા સરખા કરીને કસીકસીને ભેટ બાંધી. દંતિયે દાઢી ઓળિને આરબ નીચે ઊતર્યો. વાણિયાએ પણ ધોડી ઉપર ખલતો નાખીને તંગ તાણ્યો.

આરબે સવાલ કર્યો, “કાં સેઠ, કયાં જાવું છે?”

“ખોપાળા સુધી.”

“મારે પન એ જ મારગ છે. ચાલો.”

ચાઉસ અમરેલીની નોકરીમાંથી કમી થઈને વડોદરે રોટીની ગોતણ કરવા જાતો હતો. બેય જણા ચાલતા થયા. તે વખતે આરબને ઓસાણ આવવાથી એણે પૂછ્યું, “સેઠ, કાંઈ જોખમ તો પાસે નથી ને?”

“ના રે બાપુ! અમે તો જોખમ રાખીએ! પંડેપડ જ છું.”

આરબે ફરી કદચું, “સેઠ, છુપાવશો નહિં. હોય તો મારા હાથમાં સૌપી દેજો, નીકર જાન ગુમાવશો.”

“તમારે ગળે હાથ, જમાદાર, કાંઈ નથી.”

શેઠના ખડિયામાં ડાબલો હતો. ને ડાબલામાં બે-તરણ હજાર રૂપિયાનું ઘરેણું હતું.

બજે આગળ ચાલ્યા. અંકડિયા અને દેરડી વરચેના લંબા ગાળામાં આવે ત્યાં તો ગીગો શિયાળ નામનો એક નામીયો કોળી પોતાના બાર જુવાનોને લઈને ઓડા બાંધી ઊભેલો છે.

આ જમદૂતોને દૂરથી આવતા જોતાં જ શેઠના રામ રમી ગયા; એનો સાદ ફાટી ગયો. એનાથી બોલી જવાયું, “મારી નાખ્યા, ચાઉસ! હવે શું કરશું?”

“કેમ? આપણી પાસે સું છે, તે લૂંટશે?”

“ચાઉસ, મારી પાસે પાંચ હજારના દાગીના છે.”

“હ-હ બનિયા! ખોટું બોલ્યો હતો કે! લાવ હવે ડબો કાટીને જલદી મને આપી દે, નહિં તો આ કોળીઓ તારો જાન લેશો.”

વાણિયાએ ડબરો કાટીને આરબના હાથમાં દીધો, આ બન્યું તે સામે આવનાર કોળીઓએ નજરોનજર જોયું. અને છેટેથી બૂમ પાડી, “ઓ ચાઉસ, રહેવા દે રહેવા, નહિં તો તું નવાણિયો કુટાઇ ગયો જાણજો.”

“સેઠ!” ચાઉસે કદયું, “હવે તું તારે ઘોડી હાંકી મૂક. જા, તારી કિંદગી બચાવ; મને એકને મરવા દે.”

વાણિયે ઘોડી હાંકી મૂકી. એને કોળીઓએ ન રોકયો. એ તો આરબને જ ઘેરી વરયા અબે હાકલ કરી, “એલા ચાઉસ, હાથે કરીને મરવા માટે ડબરો લીધો કે?”

ચાઉસ કહે, “હમ ઉસકા અનાજ ખાયા.”

“અરે, અનાજ નીકળી જશે. ઝડ ડબરો છોડ!”

“નહિં, ઉસકા અનાજ ખાયા.”

“અરે ચાઉસ, ઘરે છોકરાં વાટ્ય જોઈ રે’શે.”

“નહિં, ઉસકા અનાજ ખાયા.”

કોળીઓએ ચાઉસનો પીછો લીધો, પણ ચાઉસની નજુક જવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી, કારણ કે ચાઉસના હાથમાં દાર્ઢળો ભરેલી બંદૂક હતી. કોળીઓને ખબર હતી કે આરબની બંદૂક જો છૂટે તો કદી ખાલી ન જાય.

હમાચામાં દાગીનાનો ડબરો છે, હાથમાં બંદૂક છે, અને આરબ ઝપાટાબેર રસ્તો કાપતો જાય છે, આદે આદે કોળીઓ ચાલ્યા આવે છે; જરા નજુક આવીને કામદાં ખેંચીને તીરનો વરસાદ વરસાવે છે; આરબ એ ખૂંતેલા તીરને પોતાના શરીરમાંથી ખેંચી, ભાંગી,

ફેંકી દેતો જાય છે. કોળીઓને બંદૂકની કાળી નાળ બતાવીને ડરાવતો જાય છે. એટલે ડરીને કોળીઓ દૂર રહી જાય છે. અને આરબ રસ્તો કાપતો જાય છે.

પણ આરબ શા માટે બંદૂકનો બાર નથી કરતો? કારણ કે એ ભરેલી દાર્ઢગોળી સિવાય, બીજુ વખત ભડાકો કરવાનું એની પાસે કાંઈ સાધન નથી. માટે જ ફકત ડરાવીને એ પોતાનો બચાવ કરી રદ્દ્યો છે.

ત્યાં તો આંકડિયા ગામની લગોલગ આવી પહોરયા. કોળીઓએ જાણ્યું કે આરબ જોતજોતામાં ગામની અંદર પેસી જશે. ગીગા શિયાળનો જુવાન ભાણોજ બોલી ઊઠ્યો, “અરે શરમ છે! બાર બાર જણાની વરચેથી આરબ ડબરો લઈને જાશે! ભૂંડા લાગશો! બાયડિયુંને મોટાં શું બતાવશો?”

આ વેણ સાંભળતાં તો કોળીઓ આરબ પર ધરયા. આરબે ગોળી છોડી. ગીગાના ભાણોજની ખોપરી વીધી, લોહીમાં નાહીં-ધોઇને સનસનાટ કરતી ગોળી ચાલી ગઈ. એ તો આરબની ગોળી હતી!

પણ આરબ પરવારી બેઠો, અને કોળીઓ એના પર તૂટી પડ્યા. આરબના હાથમાં રદ્દ્યો કેવલ એક જમૈયો. સાત કોળીઓને એણે એકલાએ જમૈયાથી સુવાડ્યા, ત્યાં તો ગામ નજુક આવી ગયું, ગીગો અને તેના જુવતા સાથીઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

લોહીમાં તરબોળ આરબ ધીરે ધીરે ડગલાં માંડે છે. એની આંખો પર લોહીના થર બાઝી ગયા છે. શરીરમાંથી લોહી ટપકી રદ્દ્યું છે. એને રસ્તો દેખાતો નથી. ચાલતો ચાલતો એ સીતાપુરી નદીને કાંદે ઊતર્યો અને એક વીરડા ઉપર લોહિયાળ મોટું ધોવા બેઠો.

નદીને સામે કાંદે આંકડિયા નામનું ગામ હતું. આઈ જાનબાધની જગ્યાના ઓટા ઉપર ગામના ગરાસાદાર ચારણ વીકોભાઈ બેઠેલા. એની નજર પડી કે કોઇ લોહીલુહાણ, જખમી આદમી પાણી પીવા બેઠો છે. વીકોભાઈ એની પાસે આવ્યો. ત્યાંતો એ અજાણ્યા માણસનો પગરવ સાંભળીને અંધ બની ગયેલો આરબ બે હાથે પોતાનો હમારો દબાવી ભૂમ પાડી ઊઠ્યો કે, “ચોર! ચોર!”

વીકોભાઈએ આરબને ટાઠો પાડ્યો, એનું શરીર સાફ કર્યું. ઘેર લઈ ગયા. પડદો રાખ્યો. હોશિયાર વાળંદને બોલાવી જખમો પર ટેભા લેવરાંયા અને પોતે બરદાસ કરવા લાગ્યા.

વળતે જ દિવસે ગીગો શિયાળ પોતાના ત્વીસ માણસોને લઈ આવી પહોરયો. વીકોભાઈને કહેવરાંયું કે “મારો ચોર સોપી દિયો; નહિં તો ગામના ચારેય પાસ કાંટાના ગળિયા મૂકી હું ગામ સળગાવી દઈશ.”

વીકોભાઈ કહે, “ગીગા, શરણે આવેલાને ન સોપાય. હું ચારણ છું.”

ગીગો કહે, “મારા ગામને પાદરે મારા ભાણેજની ચેહ બળે છે. એ જુવાન ભાણેજના મારનારને હું એ જ ચિતામાં બાળું ત્યારે જ મને ઠારક થાય તેમ છે. માટે સોપી દ્યો. નીકર તમારી આબરૂ નહિ રહે.”

વીકાભાઈના સાઠ રબારી હાથમાં લાકડી લઈને ઊભા થઈ ગયા અને ગીગાને હાકલ કરી કે, “તો ગીગલા, થઈ જા માટી! અમે જુવતા છીએ ત્યાં સુધી આશારે આવેલાને તું એમ લઈ જઈશ?”

ગામ આખું ગરજુ ઊદ્યું. ગીગો લજવાઈને પાછો ચાલ્યો ગયો. દિવસ ગયા આરબને આરામ થયો. પણ સૂતાં કે બેસતાં આરબ પોતાનો હમારો છોડતો નથી. આરામ થયે એણે વીકાભાઈની રજા માગી.

વીકાભાઈ પૂછ્યું, “ચાઉસ! રસ્તામાં વાપરવાની કંદ ખરચી છે કે?”

ઓછાબોલો ચાઉસ ફક્ત એટલું જ બોલ્યો, “નહિ.”

વીકભાઈ સમજ્યા કે આરબ ગીગા શિયાળથી ડરી જઈને આવી માગણી કરે છે. બન્ધે જણા ખોપાળે પહોરયા. આરબના મનમાં તો મુંજવણ ઊપડી હતી. દાગીનાવાળા વાણિયાનું નામ અને ચાદ નહોતું આવતું, અને પારકી થાપણ હવે અને સાપના ભારા સમાન થઈ પડી હતી. ધણીને ઘરાણું પહોચાડ્યા પહેલાં અને નીદર આવે તેમ નહોતું. ત્યાં તો ખોપાળાની બજારમાં એણે દાગીનાના માલિક વાણિયાને દીઠો. દોડીને એણે દાગીનનો ડબરો વાણિયાના હાથમાં મૂકી કર્દાયું, “શેઠ, આ તમારા દાગીના જલદી ગણી લ્યો.”

વીકાભાઈની તાજુભીનો પાર ન રહ્યો. એ પૂછે છે કે, “અરે ચાઉસ! આટલી બધી મૂકી બગાલમાં હતી તોયે કેમ કહેતા હતા કે પાસે કંદ નથી?”

આરબે ઉત્તર દીધો કે, “એ તો પારકી થાપણ.”

વીકોભાઈ બોલ્યા, “રંગ છે તારી જનેતાને, ચાઉસ!”

એને સમજાયું કે આરબે પોતાની ખાતર નહિ, પણ આ પારકા માલને ખાતર ધીગાણું ખેડ્યું હતું. એણે શેઠને બધી વાત કહી સંભળાવી. જેની સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી એ દાગીના મળવાથી શેઠને અંતરે આનંદ માતો નહોતો. એણે આરબને બક્ષિસ આપવા માંડી-રૂપિયા પાંચ! આરબે માથે ચડાવીને પાછા વાણિયાના હાથમાં ધરી દીધા.

શેઠની પીઠ પર એક ખાસડાનો ધા કરીને વીકોભાઈ બોલ્યા, “કમજાત! વ્યાજના ખાનારા! તારા પાંચ હજારના દાગીના ખાતર મરવા જનારને પાંચ રૂપરડી આપતાં તું શરમાતો નથી?”

આરબ વડોદરે પહોંચી ગયો. એના અંતરમાં વીકાભાઇનું નામ રમતું રહયું. આરબનો બરચો ઉપકાર ન ભૂલે. વડોદરાના મહારાજા ફટેહસિંહરાવના દરબારમાં આરબ નોકરી કરે છે. એમ થતાં એક વખત મહારાજાના એક વણિક મિત્ર પોતાની લીને તેડવા ગયા, તેની સાથે એ જ આરબને મોકલવામાં આવ્યો.

શેઠ-શેઠાણી રથ જોડીને વડોદરા તરફ ચાલ્યાં આવે છે. બપોરને વખતે એક વાવ આવી ત્યાં શેઠાણીનો રથ છૂટ્યો છે. શેઠ વહેલા વડોદરે પહોંચવા માટે આગળ ચડી ગયા છે.

શેઠાણીએ આરબને કહ્યું: “ભાઈ, વાવમાં જઈને પાણી લઈ આવો ને!”

ચોપાસ સૂનકારભરી સીમ જોઈને ચાઉસે જવાબ દીધો: “અમ્મા, રથ છોડીને તો હું નહિ જાઉં!”

“અરે, ચાઉસ, ગાંડા છો? એટલી વારમાં આંહી કોણ આવી ચડે છે?”

અચકાતે હૈયે, ઝાડને થડે બંદૂક ટેકવી આરબ પાણી ભરવા વાવમાં ઊતર્યો. બહાર આવીને જ્યાં જુઅે ત્યાં ન મળે બંદૂક કે ન મળે શેઠાણી. હેબતાદ ગયેલ ગાડાખેડુઅ આંગળી બતાવીને કહ્યું, “ઓ જાય ઊંટ ઉપર ચડેલા બે સંધીઓ-બંદૂક અને શેઠાણી બેયને લઈને.”

વાવના પથથર પર માથું પટકાવીને આરબ ચીસો પાડવા લાગ્યો. પણ બંદૂક વિના એનો છલાજ નથી રહ્યો. એવામાં ઓચિંતો ઘોડી ઉપર ચડીને એક રજપૂત નીકળયો. રજપૂતે આરબને આકરંદ કરતો જોઈ, વાત સાંભળી, ઘોડી ઉપરથી ઊતરીને રજપૂતે કહ્યું, “આ લે, ચાઉસ, તાકાત હોય તો ઉપાડ આ બંદૂક, ચડી જા મારી ઘોડી માથે; પછી વિધાતા જે કરે તે ખરં.”

વીજળીના ગંબજકારાને વેગે આરબે ઘોડી પર છલાંગ મારી, હાથમાં બંદૂક લીધી અને ઘોડી મારી મૂકી. જોતજોતામાં સંધીના ઊંટની પાછળ આરબની ઘોડીના ડાબલા ગાજ્યા.

ઊંટ પર એક સંધી મોકરે બેઠો છે; બીજો એક પછવાડેના કાંઠામાં બેઠો છે; અને વરચે બેસાડેલાં છે શેઠાણીને. આરબ મુંગાણો. એ શી રીતે ગોળી છોડે! પાછલાને ગોળી મારતાં શેઠાણી પણ વિંધાદ જાય તેવું હતું. આરબ મુંગાય છે.

પાછલા દુશ્મનના હાથમાં પણ આરબવાળી ભરેલી બંદૂક તૈયાર છે. એણે મોખરેના સવારને કહ્યું, “ઊંટને જરાક આડો કર એટલે આ વાંસે વચ્ચા આવનાર ઘોડેસવારને હું પૂરો કલં.”

જેમ ઊંટ આડો ફર્યો તેમ તો સનનન કરતી આરબની અણાચૂક ગોળી છૂટી; છૂટ્યા ભેલો તો મોખરેનો હાંકનાર પડ્યો. બીજુ ગોળી ઊંટ ઉપર - અને ઊંટ બેસી ગયો. ત૰ીજુ ગોળિએ પછવાડેનો સંધી ઠાર થયો. શેઠાણીને અને શેઠાણીના પરાસ હજારના દાગીનાને બચાવીને આરબ પાછો વળ્યો.

બહાદુર આરબ હવે તો મહારાજનો અંગરક્ષક બન્યો છે, બહુ બોલવાની એને આદત નથી. નીચું જોઇને જ એ હાલેચાલે છે.

ફરી એક વાર એના શોર્યનું પારખું થયું. એણે એક દિવસ મહારાજાને શિકાર ખેલતાં સિંહના પંજામાંથી ઉગારી લીધા. ત્યારથી એ મહારાજાના સૈન્યમાં મોટો હોદ્દેદાર બન્યો છે.

પેશકશી ઉધરાવવા માટે મહારાજ પોતે સોરઠમાં વરસોવરસ મોટી ફોજ લઈને આવે છે. આ વખતે ફોજનો સેનાપતિ એ બુઢો આરબ હતો. દરેકે દરેક રાજમાં જો મહારાજ સરકાર થાય તો વરસીને તેમ જ રાજને હાડમારીની હદ ન રહે; એટલે રાજાઓ પોતે જ સીધાદોર થઈને સામે પગલે ચાલી ખંડણી ભરી આવતા. આ વખતે ગાયકવાડનું દેરાતંબૂ લીમડી મુકામે તણાયા છે.

બુઢા આરબના મગજમાં હરદમ એક માનવી તરવરી રદ્દ્યો છે, એનો જુવનદાતા વીકોભાઈ. પણ એ નામ આરબ ભૂલી ગયો છે; ગામનું નામ પણ યાદ નથી, ‘ઇકડી’ ‘ઇકડી’ કરે છે. એના મનમાં હતું કે જો બેટો થાય તો જુવનદાતાનું થોડુંક કરજ ચુકાવું.

એક દિવસ રાજાએ કચેરી ગાયકવાડના તંબૂમાં ભરાયેલી છે. જરિયાની ચાકળા પર આરબનું આસન છે; પણ આરબ ઊઠીને બહાર ગયેલ. તેવામાં વીકાભાઈ તંબૂમાં આવી પહોરયા. અને વીકાભાઈએ તો પેલા આરબની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર જુકાવ્યું. જોતાં જ મહારાજ ફુરોહસિંહની અંખ ફાટી રહી. ત્યાં તો આરબ અંદર આવ્યો. આદેથી જોતાં જ વીકાભાઈને ઓળખ્યા.

“ઓ મારા જુવનદાતા! મારા બાપ!” કરતો દોડીને આરબ વીકાભાઈને ચરણોમાં ટળી પડ્યો. મહારાજાને તમામ વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યા.

મહારાજાએ જાહેર કર્યું, “આ વીકાભૈ જે રાજના હામી (જામીન) થાય તેની પેશકશ અમે ખમશું.” ત્યારથી પરત્યેક રાજમાં વીકાભાઈને મોટાં આદરમાન મળવા લાગ્યાં. નાંણાનો પણ તોટો ન રદ્દ્યો. આજ એની તરીજુ પેટી અંકડિયાના અરધા ભાગનો બોગવટો કરે છે. આ લગભગ સંવત ૧૯૭૫ની વાત છે.

૪. ગરાસણી

ગો માભાઈ! આ દીકરીને આજ એને સાસરે મૂકવાં જવાં છે. તમે સાથે જશો ને?”

“ના, દરબાર, તરણ ટકાનુંચ જ્યાં જ્યાં જોખમ ન હોય ત્યાં મારું વોળાવું ન હોય. ગેમાનું વોળાવું તો પાંચ પચીસ હજરાના દાગીના હોય એવા ગામતરામાં જ દીપે. બીજા સપારડા ઘણાં છે.”

દોલિયે સૂતો સૂતો હોકાની દ્યૂંટ લેતાં લેતાં આવો જવાબ દેનાર આ ગેમો પરછેગામમો કરડિયો રજપૂત હિતો. ગોહિલવાડ પંથકના પરછેગામની અંદર આવા ૪૦-૫૦ કારડિયાઓ ગરાસિયાઓનો પગાર ખાતા હતા. જ્યારે વોળાવે (ગામતરા સાથે) જવું હોય, ત્યારે પસાયતા તરીકે એ બધા પાસેથી કામ લેવાતું પણ બધા કારડિયાની અંદર ગેમો વોળાવિયો બનીને ચાલે, એ ગાડાને પડખે કોઈ લૂંટારો ચઢી શકે નાહિ. જેવાતેવાને તો ગેમો ઉપર મુજબના તોછડા જવાબો આપી દેતો. ગેમાનું વોળાવું એ કાંઈ રમત નહોતી.

એક દિવસ ગામના બાપુ ખુમાણસંગજુ તરફથી ગેમાનું તેડું આવ્યું. ખુમાણસંગજુની દીકરી રૂપાળીબા ભાલમાં હેબતપરગામે સાસરવાસ હતાં. ત્યાં એ દીકરીને સીમંત હતું. ખોળો ભરીને તેડી લાવવાના હતાં. એક વેલડું, બે છોડીઓ બેળો ગેમો, તેમ જ બીજો એક કારડિયો : એ બધા હેબતાઓઅર ગામે બાને તેડવા ચાલ્યાં.

હેબતપરથી પરછેગામ આવતાં મોણપુર ગામ સુધી આશરે દસ ગાઉ લાંબુ હતું. દિવસે એમાં મુસાફરી થતી નહોતી, કેમકે પાણી વિના પ્રાણ જાય, એટલે રૂપાળીબાને રાતે જ સોડાડવામાં આવ્યાં. વેલડીમાં રૂપાળીબા અને છોકરીઓ બેઠાં. બીજા ગાડાંમાં ફરોમો, એનો બીજો સંગાથી અને પાણીનાં બે માટલાં હતાં. ગાડાં જોડીને તારોડિયાને અજવાળે બધાં ચાલી નીકળ્યાં. રૂપાળી બા પસે એક ડાબલો હિતો. એમાં પાંચ હજારના હેમના દાગીના હતા; અંગ ઉપર પણ ઘરેણાંનો શણગાર ભલી ભાત્યે ભર્યો હતો.

ગાડાં ચાલ્યાં એટલે ગેમો તો જાણે પારણામાં હીચોળાવા લાગ્યું. એણે પછેડી ઓઢીને લાંબા પડી ઊંઘવાનું શરૂ કર્યું. દોર અંધારામાં એના નસકોરાં ગાજવા લાગ્યાં. ગાડાવાળાએ એક વાર ટપારી જોયું : ” ગેમાભાઈ, રાત અંધારી છે. ઊંઘવાજેવું નથી, હો બાપા ! હોશિયાર રે’જો.”

ગેમાએ જવાબ દીધો : “એલા, ઓળખ તું આ ગેમાને? ગેમો હોય ત્યાં લૂંટારા ન ડોકાય; તું તરે મૂંગો મરીને ગાડું હાંકયો આવ.”

ગેમો નસકોરા ગજવવા લાગ્યો. નરકોરાં ઠેઠ બહેનને ગાડે સંભળાણાં. વેલડીનો પડદો ઉપાડીને રૂપાળીબાએ પણ કહી જોયું : ” ગેમાભાઈ, બાપા, અટાણે સુવાય નાહિ હો!”

ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં ગેમો બબળતો હિતો : ” હું કોણ ? હું ગેમો !”

આમ કરતાં વેળાવદર ગામ વળોટી ગયા. પણ ત્યાંથી દોટ-બે ગાઉ ઉપર એક તળાવડી આવે છે. ગાડા ખેડુએ નજર કરીતો આદેશી તળાવડીમાં આગના તનખા ઊડતા દેખાયા. વહેમ આત્યો કે કોઈ ચકમક ઝેગવે છે. ગેમાને એણે હાકલ કરી : ”
ગેમાભાઈ ! ગફુલત કરવા જેવું નથી હો!”

ગેમાનો તો એક જ જવાબ હિતો : “મને ઓળખછ?હું કોણા ? હું ગેમો !”

ગાડાં તળાવળી નજુક પહોરયા એટાલે ગાડાખેડુને દસ બાર આદમીનું ટોળું દેખાયું.
એની છાતી થડકી ઊઠી ગેમાને એણે ટેંટોળયો, પણ ગેમો કાંઈ ઊઠે ? એ તો ગેમો !”

જોતાજોતમાં તો અંધારે બારજણા વેલકું ઘેરીને ઊભા રદ્દ્યા ને પડકાર કર્યો. ગેમો
ગંબદકીને આંખો ચોળે છે અને હાકલ કરે છે : ” મને ઓળખછ?હું કોણા ? હું ગેમો !”
ત્યાં એક ડાંગનો દા પડ્યો અને ગેમો જમીનદોસ્ત બન્યો.

એક જણે કદયું : ” એલા, એને ઝડ રણગોટીલો કરી મેલો !”

લૂંટારાઓએ એને બેસાડીને એના હાથ-પગને એક બંધે બાંદ્યા. પગના ગોઠણ ઊભા
કરાવી, પછી ગોઠણ નીચે સોસરી એક લાડકી નાખી, એક ધક્કો દઈ દદાની માફુક
ગંબડાવી દીધો. આ કિરયાને રણગોટીટો કહે છે. રણગોટીલો એટલે રણનો દડો.
આદમી આ રીતે દડા જેવો બની જાય છે.

“કોણા છે વેલ્યમાં ? દાગીના ફુગાવી દ્યો ઝડ !” લૂંટારાએ ત્રાડ દીધી.

રૂપાળીબાએ વેલડીના પડદા ખોલી નાખ્યા અને બદમાશોઇએ માગ્યા મુજબ પાંચ
હજારના દાગીનાનો ડાબલો આપી દીધો. તારોડિયાના પ્રકાશમાં રૂપાળીબાના અંગ
ઉપર સોનું ચણકી ઊઢ્યું.

બદમાશો બોલ્યા : “ડિલ ઉપરથી ઘરેણું ઉતાર.”

બાઈએ બધા ઘરેણા ઊતાર્યા; બાકી રદ્દ્યાં માત્ર પગનાં કડલાં

“કડલાં સોત ઉતાર” બદમાશોએ બૂમ પાડી.

બાઈ વીનવવા લાગ્યાં : ” બાઈ , આ નરેકીનાં નક્કર કડલાં છે ને ભીડેલાં છે. વળી હું
ભર્યે પેટે છું. મારાથી નહિ ઊધદે; માટે આટલેથી ખેમૈયા કરો ને, મારા વીરા !”

“સગાઈ કર મા ને ઝડ કાધી દે !”

“ત્યારે લ્યો, તમે જ કાઢી લ્યો,” એમ કહી રૂપાળીએ વેલડીમાં બેઠા બેઠા પગ લાંબા
કર્યા. પોતાના જંતરડાની મજબૂત દોરીઓ ભરાવીને સામસામા બે કોળીઓ કડલાં
ખેંચવા લાગ્યા અને બીજા વાતોમાં રોકાઈ ગયા; કોઈનું દયાન નહોતું.

રૂપાળીબાએ તરાંસી નજર નાખી, બીજું કંઈ તો ન દેખ્યું, પણ ફક્ત ગાડાના આડાં (લાકડાના ધોકા) દેખ્યા. વિચાર કરવાનો ત્યાં વખત નહોતો. કામી લૂટારાઓ એ રજ્પુતાણીના શરીરની મશકરી કરતા હતા.

રૂપાળીબાએ એક આડું ખેંચ્યું અને નીચે બેસી કડલાં ખોલનારા બે જણની ખોપરી માથે અક્કેક ધા કર્યો. બજેની ખોપરી ફાટી ગઈ. બેય જણા ધરતી પર ફરયા. ત્યાં તો એ ગરાસનીને સૂરાતન ચર્દ્યું; આડુમ્ભ લઈને એ કૂદી પડી. દસ માણસોની લાકડી પોતાના અંગ પર પડતી જાય છે. માર વાગતાં પોતે ગોઠબેર થઈ જાય છે; પાછી ઊઠીને આડાનો ધા કરે છે. એ ધા- ચંડી રૂપે ઘૂમતી એ ક્ષતિરચાણીનો ધા- જેના પર પડે છે તે ફરી વાર ઊઠવા નથી આપતો.

અટાર વર્ષની ગર્ભવંતી ગરાસણી લાકડીઓના ધા અને તલવારોના ઝાડાકા ઝીલતી ઘૂમે છે. એવામાં જે દુઃખનો પડ્યા તેમાંના એકની તલવાર એના હાથમાં આવી ગઈ. એટલે પછી તો જગદ્ભાનું રૂપ પરગાટ થયું; બચેલા બદમાશો પલાયન કરી ગયા.

ગોમો રણગોળીટો થઈને ઝાંખરામં પડેલો હતો. બાઈએ કહ્યું : “છોડી નાખો એ બાયલાને.”

છૂટીને ગોમો ચાલ્યો ગયો, મો ન બતાવી શક્યો. ફરી કોઈ વાર પરછેગામમાં ડોકાણો નહિં.

જુવાન ગરાસણીની છાતીમાં શ્યાસની ધમણ ચાલતી હતી; એના અંગોઅંગ ઉપરથી લોહી નીતરતું હતું; નેત્રોમાંથી ઝાળો છૂટતી હતી; હાથમાં લોહીથી તરબોળ તલવાર હતી. કાળી રાતે કોઈ ચંડિકા પરગાટ થઈ ! વાહ ગરાસણી ! વનનાં ઝાડાવાં જોઈ રહ્યાં હતાં.

ગાડામાં બેસવાની એણે ના પાડી. ધીગાણું કરનાર માનવી બેસી શકે નહિં. એના શરીરમાં શૂરાતન ફાટફાટ થાતું હોય છે. ચાહે તેટાલા ધા પડ્યા હોય, પણ એ ગાઉઓના ગાઉ ચાલી શકે; એનું લોહી શાંતિ પામે નહિં, રૂપાળીબા ચંડીરૂપે ગાડાની પાછળ પાછળ ચોપાસ નજર કરી ચાલી નીકળ્યાં.

સવાર પડ્યું ત્યાં મોણપરનું પાદર આવ્યું. એ એમના મામા દાદભાનું ગામ હતું. મામાને ખબર મોકલ્યા કે ઝટ કસૂંબો લઈને આવે.

કસૂંબો લઈને મામા હાજર થયા. દીકરીને જખમોની પીડા દેખાય માટે કસૂંબો લેવરાવ્યો. મામાએ આગરહ કર્યો :

“બેટા, આમહી રોકાઈ જાઓ.”

‘ના, મામા, મારે જણ્ણી ધર પહોંચવું છે, માને અને મારા બાપુને મળી લેવું છે.’’

બહેન પરછેગામમાં પહોચે તે પહેલાં તો બહેનના દીગાળાની વાત પરસરી ગઈ હતી.
તમામને યેતાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં કે કોઈ એનાં વખાણ ન કરશો, ઊલટું, એને પાછી
પાડવા જેવાં વેણ કહેજો, નહિ તો બહેનને ચમક ઊપડશે.

ચમક ઊપડે એટલે માણસ મરી જાય.

લોહીએ નીતરતાં બહેન આવ્યાં. બહેનને ટોલિયામાં સુવાડ્યાં, બધાંચ ઠપકો દેવા
લાગ્યાં : ” બેટા ! બહુ અધિત કર્યું, પાંચ હજારનાં ઘરેણાં જાત તો કથાં બાપુને ખોટ
આવી જાત !”

એક પહોરમાં તો એનો જીવ ચાલી ગયો; પણ એનો છતિહાસ હજુ સુધી નથી ગયો.

(પૂર્ણ)

પ. આહીરની ઉદારતા

“આમ તો જુવો, આયર!”

“કાં? શું છે?”

“આ જોડી તો જુવો! આ આપનો વીકમસી ને વહુ સોનબાધ. અરે, એની એકબીજાની માયા તો નરખો! મૂવું, મને તો આસુંડા આવી જાય છે.”

“આયરાણી! અતિ હરખદેલી કાં થઈ જ અટાણથી?”

“મને આપણું બાળપણ સાંભર્યું, આયર!”

ભાદરને કાંઠે નાનું ગામડું છે. માગશર મહિનાની શિયાળુ સવારની મીઠી તડકીમાં ડોસો ને ડોસી બેઠાં છે. ફરિયામાં બે છોકરાં એક વાછરડીની કૂણી ડોક પંપાળે છે. બેઉ જણ ઝાગું બોલતા નથી, પણ બેઉની આંખો સામસામી હસી રહી છે. બુદ્ધા ધણી-ધણિયાણી આ બાળકોને જોઇ જોઇ હરખથી ગળગળાં થાય છે.

ડોસાનું નામ વજસી ડોસો, ને ડોસીનું નામ રાજુબાધ. જાતનાં આહિર છે. ભાદરકાંઠે ખેડનો ધંધો કરે છે. આધેડ અવર્થાએ એને એક દીકરો ને દીકરી અવતરેલ. બીજું કાંધ સંતાન નહોતું; એટલે બહુ બચરવાળોના અંતરમાં કદી ન હોય તેવો આનંદ વજસી અને રજુબાધ ને થતો હતો.

આજે એ અધૂરં દુઃખ પૂરું થયું હતું, કેમ કે દીકરા વીકમસીની નાનકડી વહુ સોનબાધ પોતાને માવતરથી સાસરે વાઢની શેરડી ખાવા આવી હતી. પાંચેક ગાઉ ઉપરના ટૂકડા ગામડામાં એક આબરદાર આહિરને ઘેર વીકમસીનું વેવિશાળ કરેલું હતું. સારે વારપરબે વજશી ડોસા સોનબાધને રેડાવતા અને થોડા દિવસો રોકાધને સોનબાધ પાછી ચાલી જતી.

વીકમસી દસ વરસનો અને સોનબાધ આઠ વરસની: કળજુગિયો વા વાચો નથી: ભોળાં વરવહુ આદેથી એકબીજાને જોઇ લેતાં, સામસામાં મીઠ માંડીને ઊભાં રહેતાં, નીરખતાં ધરવ થાતો નહોતો. માયા વધતી જતી હતી. ચાર જમણ રોકાધને જ્યારે સોનબાધ માવતર જાતી, ત્યારે વીકમસી એકલો ભાદરકાંઠે ભાગી જઈને છાનોમાનો રોયા કરતો; પાછો બીજા પરબની વાટ જોઇને કામે લાગતો. કામ મીઠું થઈ પડતું.

“રૂપી! બોન! તુંને મારે માથે ખરેખરં હેત છે?”

“હા, ખરેખરં!”

“તો માને અને બાપુને એક વાત કહી આવીશ?”

“શું?”

“...કે મારે પરણવું નથી. ઠાલા મારા વીવા કરશો નહિં.”

સ્લીપીબહેન વીકમશીની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી, હસી પડી, “લે, જા જા, ટોગીલા! એવું તે કહેવાતું હશે? અમથો તો સોનબાઇ જાય છે તથી આંસુડાં પાડછ!”

“સ્લીપી! મારી બોન! ભલી થઈને હસ મા, તે મારું એટલું વેણ બાપુને કહી આવ. મારે નથી પરણવું.”

“પણ કાંદ કારણ?”

“કારણ કંદ નહિં, બસ મારે નથી પરણવું,” એટલું કહેતાં વીકમશીના ડોળા ઉપર ઝળજળિયાં ફરી વળયાં.

“રોઇ શીદ પડ્યો, વીરા મારા સમ! બોનના સમ! ખમા તુંને, ભાઇ! તારા મનમાં શું થાય છે, બાપા બોલ તો ખરો!”

એટલું કહીને સ્લીપી પોતાની ઓટણીના પાલવથી ભાઇના આંસુ લૂછવા લાગી. ભાઇનું ચોતું સ્લીપાળું મોઢું બે હાથમાં ઝાલી લીધું. ભાઇના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ પંપાળીને પૂછવા લાગી “મને મરતી દેખ, ભાઇ! બોલ શું છે? સોનબાઇ નથી ગમતી? એનું કાંદ હીણું સાંભળયું છે?”

વીકમશીની આંખમાં આંસુ વણયાં. બહેનનું હૈયું પણ કાંદ સમજ્યા વગર ભરાઇ આવ્યું.

અટાર વરસની ભરજોબન અવસ્થાએ પહોંચેલા દીકરાના વિવાહ માટે બુદ્ધદો બાપ તૈયારી કરતો હતો. અને આ પહેલીછેલ્લી વારનો દીકરો પરણાવવા હરખ થકી ગાંડીઘેલી બની ગયેલી ઘરડી માચે તો આખા ખોરડા ફરતા ઓળીપા, ગાર-ગોરમટી, દળવાં-ભરડવાં ને ચાકળા-ચંદરવાની શોભા વગેરે આદરી દીધું હતું. સ્લીપીબહેન હરતાં ને ફરતાં ભાઇના ગીતો જ ગાયા કરતી. એમાં બીના બની. ભાઇનો સંદેશો લઈને બહેન બાપુ પાસે ગઈ, બોલી, “બાપુ! ભાઇ કહે છે નથી પરણવું.”

“નથી પરણવું!” ડોસો હસી પડ્યો.

“સાચે જ, બાપુ, હસવા જેવું નથી. ભાઇ રોતો’ તો!”

ડોસાએ વીકમશીને બોલાવ્યો. હોકની ધૂંટ લેતાં લેતાં પૂછ્યું: “પણ કારણ શું છે?”

વીકમશીની પાંપણ ધરતી ખોતરતી હતી; એનાથી કાંદ જવાબ દેવાયો નહિં.

“તુંને ઠેકાણું ન ગમતું હોય તો બીજે વેશવાળ કરીએ.”

“ના, બાપુ, ઈ કારણ નથી.”

“ત્યારે શું કારણ છે? હવે તો હું માંડ માંડ એકાદ પછેડો ફાડીશ; અને તારી માં પણ ખર્યું પાન ગણાય. અમને અવતાર ધરીને આ પહેલોછેલ્લો એક લા'વો તો લેવા દે, બાપ! અમારાં મોત સુધરશે.”

બાપનું દયામળું મો દે ખીને વીકમસી ઘડીભર પોતાનું દુઃખ વીસર્યો. ચૂપ રહીને ચાલ્યો ગયો. બાપે માન્યું કે દીકરો માની ગયો. કોઇને બીજો કશોય વહેમ ન ગયો. કોઇને સાચી વાતનું ઓસાણ પણ ન ચડ્યું.

લગન થઈ ગયાં. સોળ વરસની સોનબાદ સાસરે આવી. અંતર ફાટ ફાટ થતું હતું.

આજે મેળાપની પહેલી રાત હતી. મીઠી ટાટ, મીઠી સગડી અને મીઠામાં મીઠી પ્રીતકી: એવી મહા મહિનાની ગળતી રાત હતી. ચોખખા આભમાં ચાંદો ને ચાંદરડાં નીતરતાં હતાં. એવી મહા મહિનાની રાતને પહોરે બાપુના પગ દાબીને વીકમસી ઓરડે આવ્યો. પોતે જાણો ચોરી કરી હોય એમ લપાતો લપાતો આવ્યો. ઊભો થઈ રદ્દ્યો. આશાભરી સોનબાદએ ધણીનાં મો પર લગનની પહેલી રાતનાં તેજ દીઠાં નહિં. નાનપણના ઉમળકા જાણો કયાં ઊડી ગયા છે! પૂછ્યું “કાં આયર! શું થઈ ગયું?”

વીકમસી ગળગળો થઈ ગયો; થોડી વાર તો વાચા જ ઊઘડી નહિં, હોઠે આવીને વેણ પાછાં કોઢામાં ઊતરી ગયાં.

સોનબાદ ટૂકડી આવી, કાંકું ઝાલ્યું.

“તું મને અડીશ મા! આયરાણી! હું નકમો છું.”

“કાં?”

“હું પુરુષાતનમાં નથી. માબાપને મેં ઘણી ના પાડી’તી, પણ કોઇએ મારું કદયું માન્યું નહિં. કોઇ મારા પેટની વાત સમજયું નહિં.”

“તે પણ શું છે?”

“બીજું તો શું કરું? આણું આવે ત્યાં સુધી તો તારે રોકાવું જ પડશે! પછી માવતર જઈને બીજો વિવાહ ગોતી લેજે. મેં તને બહુ દખી કરી. ભાગયમાં માંડ્યું મિથ્યા ન થયું.”

“અરે આયર! આમ શીદ બોલો છો? એથી શું થઈ ગયું? કાંઈ નહિં આપણે બે જણાં બેળાં રહીને હિન્દુજન કરશું.” સાંભળીને વીકમસીનો ચહેરો ચમકયો. વળી ઝાંખો પડીને બોલ્યો: “ના, ના, તારું જુવતર નહિં બગાડું.”

“મારું જુવતર બગાડશે નહિં, સુધરશે. તમ બેળી સુખમાં રહીશ. બીજુ વાતું મેલી દ્યો.”

ખોળામાં માંથું લઈને મોવાળાં પંપાળતાં પંપાળતાં ઝીઅ પુરુષને સુવાડી દીધો. વિકાર સંકોડીને પોતે પણ નીદરમાં ફળી. કોડિયાના દીવાની જ્યોત બેચ જણાંનાં નિર્દોષ મોટાં

ઉપર આખી રાત રમતી હતી.

એવી એવી નવ રાતો વીતી ગઈ. દસમે દિવસ માવતરને દોરેથી સોનબાઇનો ભાઇ ગાડું જોડીને બહેનને તેડવા આવ્યો અને દસમી રાતે વીકમસીએ સોનબાઇને રજ દીધી “તું સુખેથી જા. હું રાજુખુશીથી રજ દઉં છું. હઠ કર મા. ઊંઘ્યો એને આથમતાં વાર લાગણો.”

“આયર! ધક્કો દઈને શીદને કાઢો છો? મારે નથી જાવું. તમારી જોડે જ રહેવું છે. મારે બીજું-ત્રીજું કંઈ નથી કરવું.”

ધણીના પગ જાલીને સોનબાઇ ચોધાર રોઝ પડી. એમ ને એમ આંખ મળી ગઈ.

સવારે ઊઠીને ગાડા સાથે પિયરના કુટુંબની જે છોડી આવેલી તેની મારફત પોતાના ભાઇને કહેવરાવ્યું કે “મને તેડી જાશો તો મારં સારં નહિ થાય. મારે લાખ વાતે પણ આવવું નથી. તમે વેળાસર પાછા ચાલ્યા જાવ.”

ભાઇને કારણ સમજાણું નહિ. પણ એને લાગ્યું કે આગરહ કરીને બહેનને તેડી જવાથી ઘરમાં કંઈક કલેશ થવાનો હશે, એટલે એણે વેવાઈને કદયું: “વજસી પટેલ! મારથી ભૂલમાં તેડવા અવાઈ ગયું છે. પણ આ તો કમુરતા હાલે છે એ વાતનું મને ઓસાણ નહોતું. હવે ફરી વાર લેવા આવીશ.” એટલું કહીને ભાઇએ ગાડું પાછું વાળ્યું.

વજસી ને રાજુબાઇ, ડોસા-ડોસી બેય હવે જગ જીત્યાં હોય એવા સુખના દિવસો વિતાવે છે. સામી ઓસરીએ બેઠાં બેઠાં બેય ડોસલાં પોતાની ડાહીડમરી દીકરાવહુના ડિલનો વળાંક જોયા કરે છે. પરોટિયે વહુ ઘંટી ફેરવે છે; સૂરજ ઊંઘ્યે વહુ વલોણું ઘુમાવે છે; ભેંસો દોવે છે. વાસીદા વાળી ફળિયું કૂલ જેવું-છીક આવે તેવું-ચોખ્ખું બનાવે છે. મોતી ભરેલી ઇંટોણીએ તરાંબાળુ હેલ્યનાં બેઠાં લઈ આવે છે, ને પાછા દસ જણાના રોટલા ટીપી નાખે છે. નાની વહુ વીજળી જેવી ઘરમાં જબકારા કરી રહી છે. શું એનું ગરવું મોઢું! સાસુ-સસરાને હેતનાં ઝળળિયાં આવી જાય છે. વાતો કરે છે:

“હવે તો. આયરાણી! એક વાત મનમાં રહી છે, આ રૂપીને કોષ સારં ઠેકાંણું મળી જાય.”

“એની ફિકર આપણે શી પડી છે, આયર? એને ભાઇ જેવો ભાઇ છે. આફરડો રૂપીને ઠેકાણે પાડશો.”

“પોતાના સુખમાં બે’નનું સુખ વીસરી તો નહિ જાય ને?”

“પણ મારી ચતુર વહુ કચાં વીસરવા દ્યે એવી છે?”

“આયરાણી! તોયે એક અબલખા રહી જાય છે, હો!”

“શી?”

“આ ખોળો ખાલી છે એ નથી ગમતું. કાલું કાલું બોલતું હોય, ખોળા ખૂંદતું હોય. મૂષ્યું ખેંચતું હોય-એવું ભગવાન આપે એટલે બસ. એવા થોડાક દી જોઈ ને જાયેં એટલે સદગતિ.”

“આપશો, આયર! મારો વા’લો ઈ યે આપશો. આપણે માથે વા’લાજુની મહેર છે.”

સતજુગિયાં વૃદ્ધ ધણી-ધણીયાણી આશાને તાંતણે જીવ ટીગાડીને જીવતાં હતાં. એને માયલા ભેદની ખબર નહોતી. ભાદરકંઠાની વાડીઓ ગહેકતી હતી. લીલી ઘટામાં પંખી માળા નાખતા હતાં. આદે આદે ઊની લૂ વાતી હતી. અને તરસ્યાં હરણાં ઝંગવાંનાં જળને લોભે દોડ્યાં જતાં હતાં.

વીકમસી સાંતી હાંકતો હાંકતો ઊભો રહી જાય છે, સમજ્યા વગર બળદની રાશને ખેંચી રાખે છે, વિચારે ચર્કે છે, “આ અસ્તીનાં રૂપ-ગુણને મેં રોળી નાખ્યા. આવા સોજા શીળને માથે મેં કુવાડો માર્યો. આ બધું મેં શું કરી નાખ્યું?....માણસોને મેં વાતો કરતા સાંભળ્યા છે કે પુરાખાતણ વગરના પુરાષે તો અસ્તીનાં લૂગડાં પહેરી પાવૈયાના મઠમાં બેસવું જોવે. નહિં તો સાત જન્મારા એવા ને એવા આવે. હું ભાગી જાઉં? આ ત્રી પણ મારા ફાંસલામાંથી છૂટીને સુખી થશે. પણ મારાં ઓશિયાળાં માં બાપનું ને મારી પંખણી બોનનું શું થાશે?” નિસાસો મૂકીને વીકમસી વળી પાછો સાંતીડે વળગતો પણ એને જંપ નહોતો.

ચારપાંચ મહિના આમ ચાલ્યું. તેવામાં વજસી ડોસો ગુજરી ગયો. રાજુ ડોસી પણ એની પછવાડે ગયાં. હવે વીકમસીનો મારગ મોકળો થયો.

રાતે જ એણે વાત ઉરચારી: “તને ઘણા મહિના થઈ ગયા. માવતર ગઈ નથી. તે દી તારો ભાઈ બાપડો કોચવાઇને પાછો ગયેલો; તારાં માવતર પણ કોચવાતાં હશે. માટે રાજુખુશીથી એક આંટો જઈ આવ ને!”

“હં, તમે મને ફોસલાવો છે. મારે નથી જાવું.”

“ના ના, તું વહેમા નહિં. લે, હુંય બેળો આવું.”

“હા, તો જઈ આવીએ.”

ગાડું જોડીને બેચ જણાં ચાલ્યાં. સોનબાઇનાં માવતરને આજ સોનાનો સૂરજ ઊગયા જેવું થયું. પનિયારીઓનાં ને ચોરે બેઠેલાં માણસોનાં મોમાં પણ એક જ વાત હતી કે “કાંઈ જોડલી જામી છે! કાંઈ દીનોનાથ તરફાદ્યો છે?”

વીકમસીએ પોતાના સસરાને એકાંતે લઈ જઈને ફોડ પાડ્યો: “મારે નગર જઈને પાવૈયાના મઠમાં બેસવું છે. હું રાજુખુશીથી છોડું છું. મેં મહાપાપ કર્યું છે. હવે સારું ઠેકાણું ગોતીને ઝટ આપી દેજો.”

વાત સાંભળીને સોનબાઈનો બાપ સમસમી રહ્યો. એને પણ સલાહ દીધી કે “સાચું ભાઇ, નગર જઈને કરમ ધોવો. તે વિના ભૂંડા અવતારનો આરો નથી.”

બાપ બિચારો સોનબાઈના મનની વાત નહોતો જાણતો. એણે માન્યું કે દીકરીના દુઃખનો પણ ઉપાય થઈ શકશે. એણેય વાત પેટમાં રાખી લીધી.

બીજે દિવસે વાળું કરીને સહું સૂધ ગયાં. પરોણા તરીકે વીકમસીની પથારી તો ફળીમાં જ હતી. ચોમાસાની રાત હતી. મે વરસતો હતો. કોઈ સંચળ સાંભળીને જાગે તેવું નહોતું. એવે ટાણે ગાડું જોડીને વીકમસી છાનોમાનો નીકળી ગયો.

ચોમાસાની રાતનાં તમરાં રસ્તાની બેય દ્રોષ્યે રોતાં હતાં. નદીનેરાં ખળખળીને દોડતાં જાણે કાંદક ખોવાણું હોય એની ગોતણ કરતાં હતાં.

જ્રબાતે જમાઈની ગોતણ ચાલી ત્યારે સોનબાઈના બાપે સહુંને બધી વાતનો ફોડ પાડ્યો. સાંભળીને ઘરનાં સહું નાનાંમોટાંએ શાસ હેઠા મેલ્યા. માએ માન્યું કે “મારી પદમણી જેવી દીકરી જુવતા રંડાપામાંથી ઊગરી ગઈ.”

આખા ઘરમાં એક સોનબાઈનું જ કાળજું ઘવાણું. મનમાં બહુ પરતાવો ઊપડ્યો, “અંદ હું શીદ આવી? અરે, મને ભોળવીને ભુલવાડી ગયો? મને છાની રીતે છેતરી? મારો શો અપરાધ હતો?” છાની છાની નદીકાંઢે ગઈ; છીપર ઉપર બેસીને ખૂબ રોદ લીધું. હવે કયાં જઈને એને ઝાલું! ધાણા વિચાર કર્યા. પણ લાજની મારી એની જુબ માવતર આગળ ઊપડી નહિં.

થોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીકમસી તો પોતાની ઘરસંપત કાકાને સૌપી, સૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરિયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઈ, બહેનને ખબર કર્યા વગર, ધોડીએ ચડીને નગરના મઠમાં પાવૈયો થવા ચાલ્યો ગયો છે.

સોનબાઈની રહીસહી આશા પણ કરમાઈ ગઈ. રોઈ રોઈને એ છાની થઈ ગઈ. પણ એને સંસાર સમુદ્ર સમો ખારો થઈ પડ્યો. એની આંખ સામેથી એક ઘડી પણ આયરનું મો અળગું થાતું નથી.

થોડે દિવસ ત્યાંથી દસ ગાઉ દૂરના એક ગામડાના ઘરભંગ થયેલા એક લખમણી નામના આબર્ણાર આહીરનું માગું આવ્યું. બાપે દીકરીના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજુ માગું આવ્યું. બાપે દીકરીના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજુ માગું કબૂલ કર્યું. માએ દીકરીને પહેરાવી-ઓટાડી સાબે કરી. મીઠડાં લઈને મા બોલી કે “બાપ! મારા ફૂલ! હરિની મોટી મેર, તે તારો ભવ બગડતો રહી ગયો.”

સોનબાઈનું અંતર વીધાઈ જતું હતું, પણ એની છાતી ઊપર જાણે એવો ભાર પડી ગયો કે પોતે કાંદ બોલી જ ન શકી. નવા ધણીની સાથે નવે ઘેર ચાલી.

શિયાળાના દિવસો છે, આભમાંથી કુંજડાંએ નીચે ઊતરીને જાણે પાતળી જુબે સંદેશો
દીધો કે મે ગયો છે, લહાણી પડી ગઈ છે, ગામડાં ખાલી થઈને સીમો વર્સી ગઈ છે, ધાનનાં
કુંડાં વટાઘ રદ્દ્યાં છે. નીરાં નમીને મોલ વાટતાં દાડિયાં વરચે વરચે પોરો ખાવા ઊભાં
થાય છે અને દાતરડી ગળે વલગાડી દઈને મીઠી ચલમો પીએ છે. છોડીઓ એકબીજુને
હસતી ગાય છે:

ઓલ્યા પાંદડાને ઉડાડી મેલો

હો પાંદડું પરદેશી!

ઓલી મોતરડીને ઉડાડી મેલો

હો પાંદડું પરદેશી!

એનો સાસરો આણે આવ્યા

હો પાંદડું પરદેશી!

મારા સસરા બેળી નૈં જાઉં

હો પાંદડું પરદેશી!

એનો પરણ્યો આણે આવ્યા

હો પાંદડું પરદેશી!

મારા પરણ્યા બેળી ઝટ જાઉં

હો પાંદડું પરદેશી!

પંખી ઊડે છે. ટોયા હંકારે છે. ચોમાસામાં ધરાયેલી ટાટી પોચી ભો કઠણ બની જાય તે
પહેલાં ખેડી નાખવા માટે ડાઢ્યા ખેડૂતોએ સાંતીડાં જોડી દીધાં છે.

લખમશીએ પણ ખળમાં કુંડાં નાખી પોતાના ખેતરમાં હળ જોડ્યું છે. આધેડ ઉંમરનો
લોંકો આદમી રૂડો લાગે છે. એના ખેતરની પાસે થઈને જ એક ગાડા-મારગ જતો
હતો. તે મારગે ગામમાંથી એક ભતવારી ચાલી આવે છે. એ ભતવારી સોનબાઈ છે.
બપોરટાણે, સાંતી છૂટવાને સમયે, સોનબાદ નવા ધણીને ખેતરે ભાત લઈ જાય છે. ધીરાં
ધીરાં ડગલાં ભરે છે.

સામેથી પાવેયાનું એક ટોળું તાળોટા વગાડતું ચાલ્યું આવે છે. એને દેખતાં જ
સોનબાદને વીતેલી વાત સાંભરી આવી. તરીને પોતે ટોળું વટાવી ગઈ. ત્યાં તો દીકું કે
ટોળાંની પાછળ આધેરાક એક જુવાન ઘોડીએ ચર્ડીને ધીમો ધીમો ચાલ્યો આવે છે.

ધણીના ખેતરને શોટે છીડી પાસે સોનબાઈ ઊભી રહી. અસવાર નજુક આવતાં જ ઓળખણો.

એ વીકમસી હતો. પાવૈયાના મઠમાં બેસવા ગયેલો. ઋનાં લૂગડાં પહેરવાની માગણી કરેલી, પણ મઠના નિયમ મુજબ છ મહિના સુધી તો પુરાષવેશે જ માથે રહીને પોતાના પુરાષાતનની ખોટની ખાતરી કરાવવાની હતી. હજુ છ મહિના નહોતા વીત્યા. વીકમસી પાવૈયાના ટોળા સાથે માગણી માગવા નીકળયો છે. જોગ માંડયા હશે તે આ ગામે જ એને આવવું થયું છે.

બેય જણાં સામસામાં ઓળખયાં. વીકમસીએ પણ ધોડી રોકી. બેય નીચી નજરે ઊભાં રદ્દ્યાં. સોનબાઈની આંખોમાંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. અંતે એના હોઠ ઊદ્ઘાડ્યા: “આમ કરવું તું?”

“તું સુખી છો?” વીકમસીથી વધુ કાંદ ન બોલાયું.

“હું તો સુખી જ હતી. છતાં શું કામે મને રગળાવી?”

“ત્યારે શું તારો ભવ બગાડું?”

“બગાડવામાં હવે શી બાકી રહી, આયર?”

આંસુભરી આંખે બેય જણાં ઊભાં છે. ખેતરને શોટે લખમશી સાંતી હંકતો હતો તે સાંતી ઊભું રાખીને આ બધું જોઇ રદ્દ્યો છે. પોતાની ઋને અજાણ્યા જણ સાથે ઊભેલી ભાળીને એની આંખો વહેમાતી હતી.

વીકમસીએ પૂછ્યું, “ભાત જા છો? તારું ખેતર કયાં છે?”

“આ જ મારું ખેતર.”

“સાંતી હંકે છે એ જ તારો ધણી?”

“હા, હવે તો એમ જ નો!”

“જો, તારો ધણી આંદ જોઇ રદ્દ્યો છે. જિજાશે. તું હવે જા.”

“જાયશ તો ખરી જ નો! કહેવું તે ભલે કહે. પણ આયર....! આયર! તમે બહુ બગાડ્યું! સુખે સાથે રહી પરભુભજન કરત! પણ તમે મારો માળો વીજયો. શું કહું?”

ચોધાર આંસુ ચાલી નીકળયાં છે. વેણે વેણે ગળું રંધાય છે. વીકમસીએ જવાબ વાળ્યો,
“હવે થવાનું થઈ ગયું. વીસરવું.”

“હા, સાચું વીસરવું! બીજું શું?”

આદે આદે પાવૈયાનું પેડું ઊભું રહીને વીકમસીની વાટ જુચે છે. ખેતરને શેઠેથી લખમશી જુચે છે.

“લે હવે, રામ રામ!”

સોનબાધ અકળાધ ગઈ. ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી. ઓશિયાળી બનીને બોલી, “મારં એક વેણ રાખો, એક ટંક મારા હાથનું જમીને જાવ. એટલેથી મને શાંતિ વળશે, વધુ નહિ રોકું.”

“ગાંડિ થઈ ગઈ? તારે ધેર જમવા આવું, એ તારા વરને પોસાચ? ને વળી આ પાવૈયા પણ ન રોકાય તો મારે હારે નીકળવું જ પડે. માટે મેલી દે.”

“ના ના, ગમે તેમ થાય, મારં આટલું વેણ તો રાખો. ફરી મારે કચાં કહેવા આવવું છે?”

“ઠીક, પણ તારો ધણી કહેશે તો જ મારાથી રોકાવાશે.”

એટલું કહીને એને ઘોડી હાંકી. નિસાસો નાખીને સોનબાધ ખેતરમાં ચાલી. લખમશી સાંતી છોડીને રોટલા ખાવા બેઠો. કોચવાધને એણે પૂછ્યું, “કોણી સાથે વાત કરતી’તી? કેમ રોધ છો?”

છ મહિનાથી રૂંધી રાખેલું અંતર આજ સોનબાધએ ઉદાડી નાખ્યું. કંઈ બીક ન રાખી. વીકમસી પોતાનો આગલો ધરવાળો છે, પોતાનું હેત હજુય એના ઉપર એવું ને એવું છે, પોતાને એનાથી જુદું પડવું જ નહીંતું, પોતાને સૂતી મેલીને છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો હતો; ઓચિંતો આજ આંહી મળી ગયો; અને પોતે એને આજનો દિવસ પોતાને ધેર રોકાવાના કાલાવાલા કરતી હતી; છ મહિનાથી પોતે નવા ધણી સાથે શરીરનો સંબંધ ન રાખવાનાં વ્રત લીધેલાં તે પણ એ જૂની માયાનાં માન સારુ જ છે એ બધું જ બોલી નાખ્યું. બોલતી ગઈ તે વેણેવેણ એની મુખમુદ્રા પર આલેખાતું ગયું.

લખમશી આ છ્રીની સામે તાકી રદ્દ્યો, ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. સાંતી જોડવાનું બંધ રાખીને લખમશી સોનબાધ સાથે ગામમાં આવ્યો. સામે ચોરામાં જ પાવૈયાનું ટોળું બપોરા કરવા ઊતરેલું હતું. વીકમસી પણ ત્યાં બેઠો હતો. એણે આ બેચ જણાં આવતાં જોયાં. એના મનમાં ફાળ પડી કે હમણાં લખમશી આવીને કજિયો આદરશે. ત્યાં તો ઊલટું જ લખમશીએ સુંવાળે અવાજે કહ્યું, “ફળીએ આવશો?”

વીકમસીને વહેમ પડ્યો. ધેર લઈ જઈને ફજેત કરશે તો? પણ ના ન પડાઈ. એક વાર સોનબાધને મલવાનું મન થયું. મુખીની રજા લઈને બેઠો ચાલ્યો. ઘોડી લખમશીએ દોરી લીધી.

બીક હતી ને ટળી ગઈ. લખમશીનાં આદરમાન બીજે કચાંય નહોતાં દીઠાં. કોડે કોડે રાંધેલું મીઠું ધાન લખમશીએ પરોણાને તાણખેંચ કરીને ખવરાત્યું; ટોલિયાને ધડકી

ટાળીને મહેમાનને બપોરની નીદર કરાવી; અને ધીરે ધીરે વીકમસીના મનની રજેરજ વાત એને જાણી લીધી. વાતોમાં સાંજ નમી ગઈ.

લખમશીમાં બેડૂતનું હૈયું હતું. ઝાડવા ઉપર પંખીની અને વગડામાં હરણાંની હેતપ્રીત એણે દીઠી હતી. અને આંહી એણે આ બે જણાંને ઝૂરી મરતાં જોયાં. એ ભીતરમાં ભીજાય ગયો; પોતે સોનબાદ વેરે પરણ્યો છે એ વાત જ ભૂલી ગયો. એનાથી આ વેદના દેખી જતી નહોતી.

દિવસ આથમ્યો એટલે પોતે ઊઢ્યો, ફળીમાં માતાની દેરી હતી તે ઉઘાડીને ધૂપ કર્યો. માતાજીની માળા ફેરવવા બેઠો. પોતે માતાનો બગત હતો. ભૂવો પણ હતો. રોજ રોજ સંદ્યાટાણે માતાને ઓરડે આવીને પોતે જાપ કરતો.

આજ માળા ફેરવીને એણે માતાજીની સ્તુતિ ઉપાડી. શબ્દ ગાજવા લાગ્યા તેમ તેમ એના શરીરમાં આવેશ આવવા મંડ્યો. ધૂપના ગોટેગોટ ધુમાડા ઊઢ્યા. લખમશીની હાક ગાજી દીઠી. દેવી એના સરમાં આવ્યાં હતાં.

સોનબાદ ઘરમાં રાંધે છે, ત્યાં એને હાક સાંભળી. સાંભળતાં જ એ બહાર દોડી આવી. આયરને ખરા આવેશમાં દીઠો. પોતાને ઓસાણ આવી ગયું. વીકમસીને ટંટોળીને કદ્યું, “દોડ આયર, દોડ! જટ પગમાં પડી જા!”

કાંઈ કારણ સમજ્યા વગર વીકમસીએ દોડ્યો. પગમાં માંથું નાખી દીધું. ધૂણતાં ધૂણતાં લખમશીએ પોતાના બેય હાથ એને માથે મૂકીને આશિષ આપી કે “ખમા! ખમા તુંને બાપ!”

માથે હાથ અડાડતાં તો કોણ જાણે શાથી વીકમસીના દેહમાં ઝણાજણાટ થઈ ગયો. ખાલી ખોળિયામાં દેવતનો ધોધ વણૂટ્યો. લખમશીને શાંતિ વળી એટલે બેય જણા બહાર નીકળ્યા. લખમશીએ પૂછ્યું: “કાં ભાઈ! શું લાગ્યું? શું થાય છે?” તેજભર્યો વીકમસી શું બોલી શકે? રૂંવાડી ઊભી થઈ ગઈ હતી. અંગોઅંગમાં પ્રાણ પરગાટી નીકળ્યા હતા. ચહેરા ઉપર શાંતિ છવાદ ગઈ. માતર એટલું બોલાયું કે, “ભાઈ! મારા જુવનદાતા! માતાજીની મહેર થઈ ગઈ. મારો નવો અવતાર થયો!”

“બસ ત્યારે, મારોય મનખો સુધર્યો, હું તરી ગયો.” એમ કહીને એણે સાદ કર્યો, “સોનબાદ! બહાર આવ.”

સોનબાદ આવીને ઊભી રહી. બધુંય સમજુ ગઈ. શું હતું ને શું થઈ ગયું! આ સાચું છે કે સ્વપ્નનું! કાંઈ ન સમજાયું.

“મારા ગુના માફ કરજે! તું પગથી માથા લગી પવિત્ર છો. આ તારો સાચો ધાણી. સુખેથી બેય જણાં પાછાં ધેર જાવ. માતાજી તમને સુખી રાખે અને મીઠાં મો કરાવે.”

વીકમસી ઉપકાર નીચે દબાઈ ગયો. ગળગાળો થઈ ગયો અને બોલ્યો, “લખમશીભાઈ! આ ચામડીના જોડા સિવડાવું તોય તમારા ઉપકારનો બદલો કોઇ રીતે વળે તેમ નથી. તમે મારે ધેર મારા બેળા આવો તો જ હું જાઉં!” લખમશીએ રાજુખુશીથી હા પાડી.

સવાર થતાં જ ગાડું જોડ્યું. સોનબાઈનો હરખ હૈયામાં સમાતો નથી. વીકમસી ગાડાની વાંસો, ઘોડી ઉપર બહુ જ આનંદમાં, મનમાં ને મનમાં લખમશીના ગુણ ગાતો ચાલ્યો આવે છે. વીકમસીને ધેર પહોરયા; એનું આખું કુટુંબ બહુ જ રાજુ થયું. બીજે દિવસે લખમશીએ જવાની રજા માગી. પોતાના કાકાની સલાહ લઈને વીકમસીએ બહેન રંપીને લખમશી વેરે આપવા પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. લખમશીને આગરહ કરીને રોક્યો. લખમશીને ખુશીથી કબૂલ કર્યું. આસપાસથી નજુકનાં સગાંઓને તેડાવી, સારો દિવસ જોવરાવી વીકમસીએ રંપીના લગ્ન કરી, સારી રીતે કરિયાવર આપી, બહેનને લખમશીના બેળી સાસરે વળાવી.

૬. ભાઈબંધી

પ્રકરણનું નામ ભાઈબંધી

પડખોપડખ ઘોડા રાખીને બેચ બેળબંધ હાલ્યા જાય છે. પારકરની ધરતીના તરણેતરણાને જાણો કે એકલમલ ઓળખતો હોય તેમ ઝાડવાં, દેવસ્થાનો, નદીનાળાં અને ગઠકાંગરાનાં નામ લઈ લઈ ઓઠાને હોશે હોશે ઓળખાવતો જાય છે. બેચ ઘોડા પણ એકબીજાનાં મો અડકાડતા, નટવાની જેમ નાચ કરતા કરતા, નખરાંખોર ડાબા નાખતા ચાલ્યા જાય છે.

બરાબર રાતને ચોથે પહોરે નગરસમોઇને ગાઠે પહોરયા. એ કોટમાં સાતવીસ સાંદ્યો પુરાય છે. દેવળના થંબ જેવા પગવાળી, રેશમ જેવી સુંવાળી રંવાટીવાળી, પવનવેગી અને મનવેગી—એવી અસલ થળની સાતવીસ સાંદ્યો તો બાંભણિયા બાદશાહનાં સાચાં સવા-લખાં મોતી જેવી છે. રાતોરાત પચાસ-પચાસ ગાઉની મજલ ખેંચીને એ પંજિણી જેવી સાંદ્યો

બાંભણિયાને ધેર લૂંટનો માલ પહોંચાડે છે. એનો ચોકીદાર રંડિયો રબારી હોય ત્યાં લગી ધાણીને (ઉંટના તબેલાને ‘ધાણી’ કહે છે) બારણે ચડવાનીયે કોની મગદૂર ? રંડિયાનો ગોબો જેની ખોપરી ઉપર પડે એના માથામાં કાછલાં થઈને ઊડી પડે. પણ આજ ધાણી ઉપર રંડિયો નથી. બીજા ચોકીદારોની આંખ મળી ગઈ છે.

એકલમલ બોલ્યો : ”ભાઈ ઠાકોરો, બોલો, કાં તો હું ધાનીનો ઝાંપો તોડું અને તમે સાંદ્યો હાંકીને ભાગો, કાં તો તમે ઝાંપો તોડો તો હું સાંદ્યો લઈ જાઉં.”

”એકલમલ, તમે ઝાંપો તોડો, અમે સાંદ્યો બહાર કાઠશું.”

રજપૂતોએ એકબીજાની સામે આંખોના મિચકારા કરીને જવાબ દીધો.

એકલમલ હાલ્યો. ઝાંપાની નીચે જગ્યા હતી. હેઠળ પેસીને એકલમલે પોતાની પીઠ ભરાવી, ધીરે ધીરે જોર કર્યું. ઝડનો તોંિંગ ઝાંપો ધરતીમાંથી ઊંચકાવી નાખીને આદે ફુંગાવી દીધો.

રજપૂતો દોડ્યા સાંદ્રયો કાટવા, પણ સાંદ્રયો નીકળતી નથી. ગલોફાં કુલાવીને ગાંગરતી ગાંગરતી સાંદ્રયો આડીઅવળી દોડે છે. રજપૂતોનાં માથાંને બટકાં ભરવા ડાચાં ફાડે છે. એકલમલ ઉભો ઉભો રજપૂતોનું પાણી માપે છે.

ત્યાં ચોકીદાર જાગ્યા. હાકલા-પડકારા ગાજુ ઊંદ્યા. બાંભણિયાના ગટમાં બૂમ પડી કે ‘ચોર ! સાંદ્રયુંના ચોર !’ નગારાને માથે ધોસા પડ્યા. અને રજપૂતોએ કાચર થઇને કરગરવા માંડ્યું : “એકલમલભાઈ, હવે અમારી આબરૂ તારા હાથમાં....”

“બસ, દરબારો ! શૂરાતન વાપરી લીધું? સાંદ્રયો લેવા આવતાં પહેલાં ઇલમ તો જાણવો’ તો !” એમ કહીને એકલમલે ભાથમાંથી તીર તાણયું. એક સાંદ્રયના ડેબામાં પરોવી દીધું. લોહીની ધાર થઇ તેમાં પોતાની પછેડી લઇને ભીજાવી. ભાલા ઉપર લોહિયાળી પછેડી ચઢાવી એક સાંદ્રયને સુંધાડી અને પછેડી ફરજાવતો પોતે બહાર ભાગ્યો.

લોહીની ગંધે ગંધે સાતે વીસ સાંદ્રયોએ દોટ દીધી. મોખરે લોહિયાળા લૂગડાને ભાલા ઉપર ફરજાવતો એકલમલ દોડ્યો જાય છે અને વાંસે એક સોને ચાલીસ સાંદ્રયો ગાંગરતી આવે છે.

“વાહ એકલમલ ! વાહ એકલમલ ! વાહ બેલીડા !” એમ ઓઠો ભલકારા દેતો આવે છે.

ત્યાં તો સૂરજ ઊગ્યો. વાંસે જુએ છે તો દેકારા બોલતા આવે છે. ધરતી ધણેણી રહી છે. આભમાં દુંઘતી ચડી હોય તેમ બાંભણિયાની વહાર વહી આવે છે. એકલમલભોલ્યો :

“રજપૂતો ! કાં તો તમે સાંદ્રયોને લઇ ભાગી છૂટો, ને કાં આ વારને રોકો.”

રજપૂતો કહે : “ભાઈ ! તમે વારને રોકો. અમે સાંદ્રયોને લઇ જઇને સરખા ભાગ પાડી રાખશું !”

એકલમલના હાથમાંથી લોહિયાળા લૂગડાનો નેજો લઇ રજપૂતો હાલી નીકળ્યા. પાંઠેલી ગાયોની પેઠે સાતે વીસ સાંદ્રયો વાંસે દોડી આવે છે. પોતાના લોહીની દરાણ અને એવી મીઠી લાગે છે.

“ઓઠા જામ ! તમેય ભાગો. શીદ ઉભા છો ? મારી પાછળ મોટુ કટક આવે છે, તમે બચી છૂટો.” એકલમલ બોલ્યો.

બેલી, કોના સારુ બચી છૂટું ? કોઇનો ચૂડો ભાંગવાનો નથી.”

“અરે, કોઇક બિચારી રાહ જોતી હશે.”

“કોઇ ન મળો, બેલી ! સંસારમાં કચાંય માયા લગાડી નથી.”

એમ મોતના ડાચામાં ઊભા ઊભા બેચ જુવાનો મીઠી મીઠી મશકરીઓ કરી રહ્યા છે. એકલમલે ઘોડા ઉપરથી પલાણ ઉતારી, સામાન આડો અવળો નાખી, ઘોડને ખરેરો કરવા માંડ્યો.

“અરે, એકલમલ ભાઈ ! આવી રીતે મરવું છે? વાર હમણાં આંબશો, હો! “

“આંબવા દયો, ઓટા જામ ! તમે આ ઘસિયા ઉપર બેસો. જો મરવું જ છે, તો મોજ કરતાં કરતાં કાં ન મરવું ?”

બાંબણિયાની ફોજનો ફોજદાર આદેથી જોઇ રહ્યો છે: “વાહ અલ્લા ! વાહ તારી કરામત ! બેચ દુશમન ધરપત કરીને બેઢા છે—કેમ જાણે આપણે કસુંબો પીવા આવતા હોઇએ !”

“ એઇ બાદશાહ !” એકલમલે ઘોડાને ખરેરો કરતાં કરતાં અવાજ દીધો : ”પાછો ટળી જા. એઇ લાખોના પાળનાર, પાછો વળી જા. તારી

બેગમ દરાસકે દરાસકે રોશો.”

ખડ ! ખડ ! ખડ ! ફોજ હસી પડી. એકલમલે અસવાર થદને ઘોડો કુદાવ્યો. તીર કામઠાં ઉપાડ્યાં.

પેલે વેલે બાણ, પૂવે તગારી પાડિયા, કુદાયા કેકાણ, હોથી ઘોડો ઝલ્લિયે.

માંડ્યો તે માધાણા, ગોરખધંધો ગેલિયા!

હે ઘેલાશા, તે એવું શૌર્ય બતાવ્યું છે, બધાના મુલકો જુતવાનો એવો ધંધો માંડ્યો છે કે મહાબણશાળી રાજા કે પ્રજાજનો હવે સુખે સૂધ શકતા નથી.

એમ ધીરે ધીરે એણે એક બરવાળાની નીચે તલવારને ઝાટક એણે બત્તીસ ગામડાં આણી મૂક્યાં. એ બધી જહેમત પોતાનાં માલિક લીબડી દરબારને ખાતર ઉઠાવી.

બરવાળાની આસપાસ બેલા, ચારણકી, વગેરે ચારણોનાં ગામો ઉપર ઘેલાશાની આંખ હતી. ચારણોને પણ ધાસ્તી પેસી ગ ઈ હતી, એટલે બેલાના ચારણ કાળા સ ઉઅ ઘેલાશાની સમક્ષ ઠપકાનો દુહો કર્યો:

**ખસનો તો તુંને ખટકો ન ઈ, ખોળછ ખેતરડાં,
ગલઠો શી ગેલા ! મારણ દેડક મધાઉિત !**

હે માધાશાના દીકરા, તારા મનમાં ગરાસિયા લોકોનું ખસ ગામ નથી ખટકતું. એને તું રંજાડતો નથી; અને અમારી થોડી થોડી જમીન (ખેતરડાં) ઝૂંટવી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંહ (શી) ધારડો થાય, મોટા શિકાર કરવાની તાકાત ન રહે, પછી દેડકાં મારીને ખાય એવું તું શું કરી રહ્યો છે?

એ દુછો સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ પછી દાજુએ કોઇ દિવસ નજર ન નાખી.

૬

એક વખત લીબડી ઠાકોર હચિસિંહની સાથે દાજુ દ્વારકાની જાત્રાએ ગયેલા. ત્યાંથી પાછા આવતા લીબડી ઠાકોર જામનગરમાં જસાજુ જામનાં મહેમાન બન્યાં. જામસાહેબે ઘેલાશા કામદારની કીર્તિ સાંભળી હતી. એ બહાદુર વાણિયાને મળવા જસો જામ બહુ આતુર હતા. પોતે શૂરવીર હતા. શૂરવીરને જોવાનું મન કેમ ન થાય?

જામસાહેબે લીબડી ઠાકોરને વિનંતી કરી: “ઘેલાશાને દરબારમાં તેડી આવો.”

લીબડી ઠકોરે ઉત્તર દીધો: “મહારાજ! એ વાણિયો વતાવ્યા જેવો નથી. એ તો મારાથી જ સચિવાય છે. આપ એનું માન નહિં સાચવી શકો. કેટલીક ખોટી આદતો છે કે જે અહીં જામના દરબારમાં ન શોભે.”

“એવી તે વળી ક ઈ આદતો છે, ઠાકોર?”

“કોઇ પણ દાયરામાં કે રાજકચેરીમાં એ જાય ત્યારે એક તો ખોખારો ખાય; બીજું, મૂછોના થોભા ઝાટકે; ત્રીજું, પલોઢી વાળીને બેસે; ચોથું, હોકો પીએ; પાંચમું, લીબડીના તખત સ્થિવાય કોઇને નમે નહિં.”

“કંઈ વાંદો નહિં. તમે તમારે એને અંહી તેડી લાવજો, આપણે જોઇ લેશું.”

દાજુને પણ જામ જસાજુના ગુમાનની ખબર હતી. સહૃદ્યે એને ચેતાવ્યા કે કાં તો ન જવું, અને જવું તો જામની અદબ રાખવી. મો મલકાવીને દાજુ તૈયાર થયા. ગામમાંથી ભેટ વાળવાની દસ-બાર પછેડીઓ મંગાવીને નોકર પાસે પોતાની સાથે ઉપડાવી લીધી. જામના દરબારમાં ગયા. આદત પરમાણે ખોખારો ખાય, મૂછે હાથ નાખી, જામને સાદા રામરામ કરી, પછેડીની પલોઢી બીડીને બેઠા. જામના મો પર કોપ દેખાણો. એણે ચોપદારને ઇશારત કરી. ચોપદારે ઘેલાશાની પછેડી ઝૂંટવીને ફેંકી દીધી. દાજુએ બીજુ પછેડી લ ઈ પલોઢી બીડી. બીજુ પણ ઝૂંટાધ. ત્રીજી, ચોથી, એમ પછેડીઓ ઝૂંટાવા લાગી. આખી સભા સડક બની ગ ઈ. દાજુ પોતાનું અપમાન થયું સમજુને ત્યાંથી ઊંઠી નીકળ્યા. ઉતારે ચાલ્યા ગયા. જામની સામે પણ એમણે ન જોયું.

જામસાહેબના અંતરમાં તો રોષ નહોતો. એને ખાતરી થ ઈ ચૂકી. એમણે દાજુને એકાંતમાં બોલાવ્યા. ત્રાંબાનું પતરં અને કરગરો હાજર રાખેલાં. જામે કદચું, “ઘેલાશા, નગરની નોકરીમાં આવે તો અત્યારે જ આ પતરા ઉપર સારામાં સારા પાંચ

ગામ ‘જાવરંદર દિવાકરા’ (“યાવરચન્દ્ર દિવાકરો”: ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી) લખી આપું.”

ઘેલાશાએ જવાબ વાળયો: “મહારાજ! એ આપનો પાડ થયો. પણ માગાં તો દીકરીનાં જ હોય, વહુનાં ન હોય. મારે માથે તો લીબડીનું ઓટણું પડ્યું છે. મારાથી બીજે જવાચ નહિ - પાંચ શું, પચાસ ગામ આપો તોયે નહિ.”

૭

“કામદાર, બાકર સાહેબ આપણી બરવાળાની બતરીસીની પેશકશી બાંધી ગયા.”

“જોઉં ઈ દસ્તાવેજ, દરબાર!” દાજુ યમકયા.

દાજુએ ઠાકોર હિરિસિંહ પાસેથી દસ્તાવેજની નકલ લ ઇને વાંચી. વાંચીને માથું ઘુણાવ્યું. દરબારને ઠપકો દીધો: “મને તેડાવવો’ તો તો ખરો! આટલી ઉતાવળ શીદ કરી? ”

“કાં?”

“કાં શું? આ તો ‘ફરતી પેશકશી’ માંડી દીધી. વારે વારે વધાર્યા જ કરશો. અંગરેજની બાદશાહી જ્યારે આંહી જામશે ત્યારે આપણાથી ચૂં કે ચાં નહિ થાય. દરબાર તમે ગજબ કર્યો.”

“હવે?”

“હવે હું જોઉં છું.”

ઘોડીએ ચડીને ઘેલોશા ચાલી નીકળયા. વોકરસાહેબની છાવણી પડી હતી ત્યાં જ ઇને મુલાકાત લીધી. કદયું: “હું લીબડી દરબારનો બરવાળા ખાતેનો કામદાર છું. પેશકશીના દસ્તાવેજ ઉપર મારી-કામદારની-યે સહી જોશો. માટે લાવો સહી કરી દઉં.”

ભોગવાઈને સાહેબે દસ્તાવેજ દાજુના હાથમાં દીધો. વાંચીને પલકવારમાં કાગળનો કૂચો વાળી, મૌમાં નાખી, દાજુ પેટમાં ઉતારી ગયા; અને ‘હવે તો દસ્તાવેજ લેવા બરવાળે આવજો, સાહેબ!’ એટલું કહી દાજુ ઘોડીએ ચડ્યા. બરવાળામાં દાખલ થ ઈ દરવાજા માથે ભોગળ બિડાવી.

ફોજ લઇને વોકર બરવાળા માથે ચડ્યો. ગાઢ સામી તોપો ચલાવી. પણ એ જુક્કિતદાર જોરાવર ગાઢ ઉપર કાર ન થ ઈ શક્યો. વોકરે વિશ્ટીનું કહેણ મોકલ્યું.

સાહેબ અને દાજુ બેય જણા હરાવ કરવા બેઠા. સાહેબે પૂછ્યું: “તારી શી માગણી છે, ઘેલાશા?”

“બરવાળાની બતરીસીની ‘ફરતી જમા’ નહિ, પણ કાચમી જમા રૂ. ૨૨,૦૦૦ની બાંધી આપો.”

વોકરે દાજુને લાલચો દીધી: “ઘેલોશા, જુદ કર મા. આ બતરીસી તેં તારા બાહુબળથી ઘેર કરી છે. તારાં દસ ગામ જુદાં તારવી દ ઉં. તારાં નામ પર ચડાવી દ ઉં, અને તું લીબડીના ગામની ‘ફરતી જમા’ બાંધવા દે.”

દાજુએ જવાબ દીધો: “ન ખપે, સાહેબ, મારે માર ધણીને લૂણહરામ નથી થાવું. જે ધણી મેં ધાર્યો છે તેનું જ હું ભલું ચિંતવીશ. મને ભરોસો છે કે મારી સાત પેટીને પણ મારો ધણી પાછયા કરશે. રજપૂત નગુણો નહિ થાય.”

ઘેલોશા ન બદલ્યો. તમામ ગામડાં લીબડીનાં નામ પર મંડાવી ફક્ત રજપિયા બાવીશ હજારની ‘કાચમી જમા’ લખાવી લીધી. આજ પણ બીજા તમામની જમા અમદાવાદ જિલ્લામાં વધતી જાય છે, છતાં બરવાળા તાલુકાની રકમ એની એ જ રહી છે.

તે દિવસ સાહેબની વાત માની હોત તો આજ ઘેલાશાના વારસોને ઘેર એક સોનમૂલો તાલુકો હોત. પણ ઘેલાશા કૂડ કેમ રમે?

૬

અદાવતિયાઓએ ખટપટ કરીને દાજુ ઉપર સૂરતના કલેક્ટરનું વોરંટ કઢાવ્યું છે. હથિયાર-પડિયાર બાંધીને દાજુ સૂરત આવેલ છે. પોતાના દીકરાને સરકાર કોણ જાણે કેવાયે સક્ંજામાં નાખી દેશે એવી ચિંતાભરી બુઢ્યી માતા લીલબાઇ ભીમનાથ દાદાના નામની માળા ફેરવે છે.

ઓચિંતા સૂરત શહેરમાં ગોકીરા થયા: “દોડો! મિયાણા જાય! સરકારી તિજોરી લૂંટીને જાય!”

લૂંટારાના નામના રીડિયા સાંભળતા જ રણઘેલા ઘેલાશાના રંવાડા છમ! છમ! છમ!
બેઠાં થ ઈ ગયાં. એણે હાક મારી: “ભાઇ! ઝટ મારી ઘોડી છોડો!”

માણસોએ સમજાવ્યા: “અરે દાજુ! આ તો સરકારી તિજોરી લૂંટાણી છે; અને લૂંટવાવાળા છે મિયાણા. આપણાને જેણે કેદ કર્યા છે તેને સારુ આપણે શીદ મરવા જાવું?”

“અરે, બોલો મા! લૂંટારાનું નામ પડે ત્યાં હું બીજુ વાત વિચારં? હું ઘેલો માધાણી! મારાં માવતર કોણ?”

એટલું કહીને દાટીવાળો દાજુ ચડ્યો. સરકારી ઘોડાં નીકળતાં પહેલાં તો ઘોડીને દોટાવી લૂંટનારાનો પીછો લીધો, ભેણાં કર્યાં; એકલે હાથે તલવાર વાપરીને ધીગાણે રમ્યો. મિયાણા માલ મૂકીને ભાગી નીકળ્યા. ઘેલાશાએ લૂંટનો તમામ માલ પકડીને

સરકારમાં સુપરત કર્યો. કલેક્ટરને આ વાતની ખબર પડી. બહાદુર ઘેલાશાને એમણે શબાશી આપી છોડી મૂક્યા.

અહીં બરવાળામાં માતા લીલબાઈને એ જ રાતે શંકર ભીમનાથ સોણે આવ્યા; કદયું કે: “લીલબાઈ, તારે દીકરે તો મિયાણા માર્યા, સરકારી તિજોરીને બચાવી, અને હવે છૂટીને ઘેર આવે છે.”

ડોશીની આંખ ઊધડી ત્યાં તો દીકરો સામે ઉભો હતો. ડોશીઅ કહેવાથી ઘેલાશાએ ‘ભીમનાથ’ નામના શંકરની જગ્યામાં ચારસો વીધા જમીન બક્ષીસ કરી.

◆

શેઠ કુટુંબ લીબડીનું મોટું ને આબર્ણાર કુટુંબ ગણાય: પૈસેટકે જોરાવર એટલે માથાબારે પણ ખરં. એવું બન્યું કે એ કુટુંબનો એક દીકરો ધાંધલપુર ગામે વરાવેલો, તે ગુજરી ગયો. કન્યાના બાપ લીબડી ગામે ખરખરે આવ્યા. બહુ અફ્સોસ બાતાવ્યો. વરવાળાએ કન્યાને ઘરેણાં-લૂગડા ચડાવેલા તે બધાં પાછાં સોખ્યાં.

આ વખતે શેઠ કુટુંબવાળા બોલી ગયા: “શેઠ, તમને એટલું કહેવાનું છે કે અમારે ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યા હવે આંહી લીબડીમાં તમારે ન પરણાવવી. નિહિ તો આપણે સારાવાટ નહિ રહે, સમજયા?”

સાંભળી કન્યાનો બાપ આભો જ બની ગયો. પોતે સમજુ હતો. એક વાર પાછી ફરેલી કન્યાને એન એ ગામમાં દેવાથી એને દેખીને આગલાં સાસરિયાનાં અંતર રડે. મરેલો દીકરો સાંભરી આવે. એટલા માટે ત્યાં ને ત્યાં સંબંધ ન બાંધવો જોઈએ એમ માવતર હંમેશા વિચારે. આ વેવાઈ પણ શાણો હતો. ભૂલ ન કરત; પણ આવાં મદભર્યા વેણથી તો એના માથામાં ચસકો નીકળી પડ્યો. એનું અંતર ઘવાઈ ગયું. એણે જવાબ દીધો:

“શેઠ, ત્યારે હવે તો મારી દીકરી લીબડીમાં જ વરશે; બીજે કચાંચ નહિ વરે.”

એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો.

વિચાર કર્યો કે લીબડીની અંદર આ શેઠકુટુંબની નજર સામે મારી કન્યાને ઘરમાં લાવે એવો બે-માથાળો તો ઘેલાશા જ છે. પણ ઘેલાશા શી રીતે માને? વિચારીને એ વટવાણ ઢાકોરની પાસે ગયો. વટવાણ ઢાકોર એના સનેહી હતા. ઢાકોરને અને ઘેલાશાને પણ અત્યંત સદભાવ હતો. કન્યાના પિતાએ એ કામ ઢાકોરસાહેબને ભળાવ્યું.

ઢાકોરસાહેબે ઘેલાશાને બોલાવ્યા, વચન માગ્યું, ઘેલાશાએ કદયું: “બાપુ, મારી નોકરી સિવાય બીજું ગમે તે માગજો.”

ઢાકોરે માગ્યું: “તમારા દીકરા મોરભાઈનું વેવિશાળ આ ધાંધલપુરવાળી કન્યા સાથે કરો.”

ઘેલાશાને ફાળ પડી કે શેઠકુટુંબ સાથે વેર થશે. પણ વચને બંધાયા! શું કરે?

લીભડી આવીને દાજુએ શેઠકુટુંબ કને પોતાની લાચારી રજૂ કરી, હાથ જોડીને રજા માગી; બોલ્યો કે: “હું આપને ખાતરી આપું છું કે આંહીથી નહિ, બરવાળોથી જાન જોડીશ.”

પરંતુ શેઠકુટુંબવાળાએ એની નમરતાની કાંઈ કદર ન કરી. એ તો ઉલટા કોપાયા અને અધારિત આકરાં વચનો કાટવા મંડ્યા.

પછી તો દાજુની ધીરજ ખૂટી. એ બોલ્યા: “મારી લાચારી આપના કાંઈ હિસાબમાં ન આવી. તો હવે જુઓ, આંહીથી જ જાન જોડીશ: મારા ઘરની દીવાલે બરાબર રસ્તા માથે જ એક ગોખ મુકાવીશ; ત્યાં બેઠી બેઠી મારી દીકરા-વહુ મોતી પરોવશે અને હાલતાં-ચાલતાં તમે તે જોશો. “

આટલું કહીને દાજુ ચાલ્યા અને પછી-

**ધાંધલપુરની ટેલડીને બરવાળાનો મોર,
હાથી આવે ઝૂલતા, ને શરણાચુંના શોર.**

એવી ધામધૂમથી મોરભાને પરણાવી આવ્યા. બોલ્યા પ્રમાણે ગોખ પણ ચડાવ્યો. એનો આ દૃષ્ટિ પણ જોડાણો:

**શેઠુંહદાં છોકરાં ઉંઘે કરતાં આળ,
મૂછે રંગ અધરાજતણ! ગેલા! ઉતારી ગાળ,**

શેઠકુટુંબનાં છોકરાં સહુની છેડ કરતાં. રંગ છે તારી મૂછોને, હે માધાશાના (પુત્ર)! તેં તારા પરથી એ મેણું મટાડયું. આથી શેઠકુટુંબ રાજ્ય સામે રિસાણું. તેમને મનવવા ખાતર અને ઘેલાશા હથથુના વહીવટની તપાસણી થવી જ જોઇએ તેવો તેમણે આગરહ કર્યો તે ખાતર, ઘેલાશાનો વહીવટ તપાસવાનું ઢાકોર હરિસંગાજુએ નક્કી કર્યું.

આમ પણ કહેવાય છે: શેઠવાળાઓએ રાજ્યને એવી લાલચ આપી કે ‘જો ઘેલાશાને એકવાર કેદમાં નાખો તો અમારા રંપિય છ લાખ રાજ પાસે નીકળો છે તે છોડી દ ઇએ.’

હરિસંગાજુ ઢાકોર એ લાલચમાં લપટાણા. ઘેલાશાને બોલાવવા બરવાળે અસવાર મોકલ્યો. ઘેલાશા તૈયાર થયા. પણ એમનાં માતુશ્રી દેવી જેવાં હતાં. એમને માઠાં શુકન જણાયાં. દીકરાને એમણે બહુ સમજાવ્યો. પણ દીકરો કહે: “માડી, મારો ધણી બોલાવે ત્યારે મારે પાણી પીવાય રોકાવાય નહિ.”

ઘેલાશા લીભડી પહોરયા, દરબારમાં ગયા. સામે આવીને તો કોઇ સાવજને પકડી શકયું નહિ. એટલે આરબોએ પાછળથી અચાનક પકડ્યા અને કેદમાં નાખ્યા.

ઘેલાશા કહે: “એક વાર મને ઠાકોરનું મો જોવા દ્યો.”

પણ ઠાકોર નીચે ઉિતર્યા જ નહિ!

ઘેલાશાએ અજ્ઞાજળનો ત્યાગ કર્યો.

એ વખતે સનાભીના ચારણકબિ કશિયાભાઈ મારવાડમાંથી પાછા ચાલ્યા આવતા હતા. આ ચારણ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંયે રાજસ્થાનોમાં દેવ માફક પૂજાતા. રાજાઓ પણ એમની અદબ છોડતા નહિ. એ વૃદ્ધ દેવીપુત્ર લીભડીના દરબારમાં આવ્યા. દાજુના સમાચાર સાંભળીને એમના દિલમાં ઊંડો ધા પડ્યો. ઠાકોર ઉપર એમના કોપની સીમા ન રહી. ઠાકોરને નીચે આવવા કહાયું. ઠાકોર મહેલની સીડી પર દેખાયા કે તરત કવિએ પોતાના મો પર ફાળિયાનો છેડો ટાંકી દીધો ને પીઠ ફેરવી ઠાકોરને ઊભાં ઊભાં ઠપકાનું એક ગીત સંભળાવ્યું કે ‘એ બાપ હરિસિંગ! હરપાળનાં પેટ હરિસિંગે ઉઠીને આવી ખોટ ખાધી! રાજા હરિસિંગ! સાંભળ સાંભળ!

૧

દાવ બાંધણો ગોહિલાં સામો, ચૂડાકો ભાંજણો ડોડ

અર્યા’ કો મોડણો માન, જંગકો અથાહ;

હિન્દવાંકો છાત્ર ગેલો ઝાલવો ન હુતો હરિ !

સતારા સું બજારણો હુતો ગેલો શાહ !

૨

નવે ખંડેરા માંચ અસો કીણેરો પરધાન નાંહી,
દાવાદારાં લાગે અસાં કામદારાં દાય,
બોત ભૂલ આવી કાંઈ આવડી હમાણી બાબા!
માધાણાંકું બેડીઓં મ હોય પાગાં માંચ.

૧. ગોહિલોના સામે પડી સમોવડિયો થ ઈને ઝૂગનારો, ચૂડાસમાઓનાં અભિમાન તોડનારો, દુશ્મનોનાં માન મોડનારો, અને મેદાને જંગમાં બહાદુરીથી લડનારો - એવો હિંદુઓના છત્રરણી જે ઘેલોશા, તેને હે રાજ હરિસિંગ! તારે નહોતો પકડવો. ઉચિત તો એ હતું કે એને તારે સતારાની ફોજ સામે લડવા મોકલવો હતો.

૨. નવ ખંડમાં કોઇને આવો પરધાન નથી મહયો. પોતાના દુશ્મનોને (સમોવડિયાને) દરદયમાં સાલે એવું કામદારં કરનાર બીજો કોઇ ન મળે. હે બાપ! હે હરભમજુનન્ પુત્ર (હમાણી)! આવી ભૂલ તું કરી બેઠો? માધાશાના પુત્ર ઘેલાશાના પગમાં કદી બેડીઓ ન શોભે.

થાલ ટાલ ચોરાશીકી, શતરંશાલ થાંકો શેઠ,
થાકાં શેઠ તણી ઘોડી દૂંગે કેમ થાય!
જંબુરાય! કડી જેમ લીબડી રોપાય જે દિ’,
મધાણી ઉપાદ્ય તે દિ, દીજે કોડાં માંય!

બીઆ વેરી તણી ધરા રાખણો સાંકળે બાંધી,
નવાલી કરી તેં વાત અનોધી નકાજ!
દોકડાકે લોભે રાજ લોકડાકે કદ્ય દામી,
અસા આદમીકી લાજ લેવે કેમ આજ!

ખત્રી વીર વિકરમ જ્યું અબકો તે કાગ ખાયો,
કબકો બતાયો જાયો અબકો કુસંગ!
નાથ લીબડીકા! થાને નાણાંનો ખબકો નાયો,
સબકો ઠપકો આયો રાજ હરસિંગ!

૩. તારો શેઠ ઘેલાશા કેવો હતો? તારાં ચોરાશી ગામની ટાલ જેવો ને તારા શતરાઓના દરદયમાં તીર-શલ્ય જેવો! તારા શેઠની ઘડી બીજાથી ન થાય.
હે જંબુ * જંબુ લીબડીનું ગામ છે. અસલ ગાઢી ત્યાં હતી. ના ધણી (લીબડીના સ્વામી)! જેવી રીતે કડી શહેર ઉપર દુશ્મનોએ હલ્લો કર્યો એવી રીતે લીબડી ઉપર કચારેય હલ્લો થાય ત્યારે સુખેથી તું કરોડો શતરાઓની સામે ઘેલાશાને ખડો કરજે. એ લીબડીને લોપવા નહિ આપે.

૪. ઘેલોશા તો તારા બીજા દુશ્મનોની જમીનને સાંકળે બાંધીને રાખનાર હતો. એવા પ્રધાનને બંદીખાને નાખવામાં આજે તેં અતિશય અનુચિત કરૂત્ય કરી નાખ્યું. હે રાજ! કોઇ હલકા શ્રીમંત લોકોની શિખવણીથી આવા પુલષની આબરૂ લેવાનું તને કેમ સૂઝ્યું?

૫. કૃત્રીવીર વિકરમ રાજ મરવા પડેલો તે વખતે કોઇએ એને સલાહ દીધી કે ‘કાગડાનું માંસ ખાવાથી અમર રહી શકાય.’ એ વીર વિકરમ જેવા સુજા રાજએ પણ જુવનના લોભમાં પડીને એ શિખવણીને વશ થ ઇને કાગડો ખાધો. એથી કાંચે એ બરયો નહિ, ઉંટો એ જરદ્દ બનયો.

તેવી રીતે તેં પણ આજે કાગડાઓ ખાધા જેવું કરૂત્ય કર્યું. દાણો વખત થયાં હલકાં લોકો તને કુસંગ શિખવતાં હતાં, તે આજે તેં પ્રગટ કર્યો, હે લીબડીના નાથ! એથી નાણાંની છોળો તારા ઘરમાં ન આવી પડી. (તારા મનમાં એમ હતું

કે ઘેલાશાએ તારા રાજ્યમાંથી ખૂબ દ્રવ્ય એકહું કર્યું છે તે તને મળશે.)
પણ ઊલટો તમામ લોકોનો ઠપકો મળયો.

૬. ઘેલાશા કંધ રાજ્યનો નિમકણરામ લાલચુ નોકર નહોતો, અથવા ગામનો
શત્રુ પણ નહોતો; તેમ કોઇ કામમાં તને તો ફજેત કરે તવો પણ નહોતો. જો
એ મારવા લાયક કે દંડવા લાયક આદમી હોત તો હું રામદુહાઈ ખાઈને કહું
છુ કે તને હું ઠપકો ન દેત.

૬.

શામકો હરામી કામી ગામકો નહોતો શત્રુ,
ફજેતીઓ નાહીં કોઇ કામકો ફજેત,
માર્યા ડંડા જશો વે તો રામકી દૃહાઈ માંને!
નાથ લીબડીકા! થાને થબકો ન દેત.

દરબારગઢ પડદ્યા દેવા લાગ્યો: આવું ઠપકાનું ગીત ઠાકોરને હૈયે ખટકવા
લાગ્યું. ઠાકોર દાદરો ઉંતરવા મંડ્યા. પણ ગટવી સામે મુખે થયા નહિં.

રોટલા જમવાનું ટાણું હતું; પણ કવિ લીબડીને ભૂમિમાં ન રોકાયા, ખરે બપોરે
ચાલી નીકળયા; સામેના સૌકા ગામે જ ઇને જમ્યા.

રાજાજુને વિસામણ થ ઈ, ચારણનો ઠપકો વસમો લાગ્યો; પણ ઈજજત કેમ
જવા દેવાય? ત્રણ લાખ રૂપિયાનો દંડ ભરવાની શરતે ઘેલાશાને છોડ્યા.

એ નીતિવાન કારભારીના ઘરમાં ત્રણ લાખ રૂપિયા પણ ન નીકળયા. એણે
તો કદી પોતાના માલિકની સાથે જુદાઈ જાણી નહોતી.

સાઠ હજાર રૂપિયાના દાગીના હતા તે રાજાને આપી દીધા. પોતાને પીપરિયું
ગામ આપેલું તે બીજા સાઠ હજારમાં માંડી આપ્યું.

પોતાના બે છોકરાને ઘરાણે મૂકી પોતાના મિટર વટવાણ ઠાકોર પાસેથી સાઠ
હજાર ઉંઘીના મેળવ્યા!

બાકીના રૂપિયાની શોધમાં એ ભાવનગર ઠાકોર પાસે ગયા.

લીબડી ઠાકોરને ફાળ પડી કે કદાચ કામદાર ભાવનગર રાજ્યના હાથમાં
પડી જ ઈ મારું સત્યાનાશ વાળશો! એ ડરથી એણે દાજુને બોલાવી લીધા,
દંડ માફ કર્યો, રૂપિયા પાછા દીધા. પણ ગામ તો પાછું ન આપ્યું.

ખરેખર ભાવનગર ઠાકોરે દાજુને જામસાહેબની માફક જ લાલચ આપેલી.
પણ નિમકણલાલ ઘેલોશા એમ નહોતા ડગ્યા.

દાજુ લીબડીથી બરવાળા આવતા હતા. વચમાં રંગપુર પાસે વેજારમાં ધીરબા વાણિયાણીને ઘેર પોતે રોટલો જમવા રોકાણા. ધીરબાને પોતે બહેન કરેલાં. ધીરબાએ કોણ જાણે શા કારણે એમને પનોળીમાં ઝેર ખવરાવી દીધું. દાજુનો દેહ ત્યાં જ પડી ગયો. એમના શાબને બરવાળે લાવી અગનિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

આજે એમના વંશની ચોથી પેટી ચાલે છે. એમની પાસે અત્યારે ગણયાંગાંધ્રયાં વીદાં જમીન છે.

નોંધ

1. * કાઠીઓ આ વાતનો ઇનકાર કરે છે.
2. * આ ગોખ સંબંધી હક્કિકત એવી બની હતી કે તે ગોખ સામે જ શ્રી જૈન શેતાંભર સ્થાનકવાસી સંપર્દાયના ઉફ્ફ ઢૂંટિયા ધર્મના સાધવીઓ માટેનો ઉપાશ્રય હતો , તે ઉપાશ્રયના ગોખની સામે આ ઘેલાશાનો ગોખ બંધાવા મંડયો. ઘેલાશા પણ ઢૂંટિયા હતા અને શેઠનું કુટુંબ પણ ઢૂંટિયા ધર્મ પાળતું હતું. એ ઉપાશ્રય શેઠ કુટુંબે જ બંધાવેલો હતો. ઘેલાશાનો ગોખ આ પરમાણે સાધવીઓ ધર્માર્થે બેસતાં બૈરાગોની સામે જ ચણાય તે સામે શેઠકુટુંનાં ઘણો વાંધો લીધો , પણ ઘેલાશા ન માન્યા અને ગોખ બાંદયો.
3. * કોઈ કહે ચે કે કશિયાભાઈ પોતે નહિ ગયેલા , પણ ગીતા રકીને કોઈ બીજા ચારણને કહી સંભળાવવા લીબડી મોકલેલો.
4. ૧ આવા સ્વામીભક્ત શૂરાને લીબડીના ઇતિહાસમાં બહુ સ્થાન નથી. કેમ જાણે એવી કોઈ વ્યક્તિ જ કદી હૃદાત નહોતી!
5. ૨ ૧૯૨૩માં

(સંપૂર્ણ)

૭. ઘેલાશા

સોરઠમાં એ સમયે વોળદાન રેફ્કડિયાની હાક બોલતી. વોળદાન રેફ્કડિયો ચાચિયા ગામ નો કાઠી ધણી હતો. વિકરાળ લુંટારો હતો. ત્રણાસો ત્રણાસો ધોડાં હાંકતો.

એક રાતે ચાચિયાની ડેલીમાં ડાયરો મહયો છે. નગરની લુંટ કરીને વોળદાન ચાલ્યો આવે છે. લાલચુ રાવળ બારોટ ગોઠણાભેર થઇને વોળદાનને બિરદાવી રદ્દ્યો છે કે - “ભલો! ભલો વોળદાન! વોળદાન તેં તો કોઈથી ન થાય એવો કામો કર્યો. નગર લુંટયું. અરે -

**નગરહુંદી નાચિયું, કુંજચું જું કરલા,
વાઠ દિયે વોળદાનિયો, માઠ બજારાં માંય.**

રંગમતીને કાંદે, વોળદાન, તેં જે ટાણે હાથ કર્યો, તે ટાણે આખા નગરની અસતરિયું નાતી-ધોતી કુંજડિયું જેવી કલ્પાંત કરતી નાઠી; અને વોળદાનિયા! તેં તો મોટી બજારે જઇને તરરારુંનાં વાઠ દીધા પણ જામની ફોજ તુંને પોગી નહિં. બાપ! બાપ વોળદાન!

**કે જલમ્યા કે જલમશો, બોમ અનેરી ભાત્ય,
(પણ) કે' દિ ના'વે કાઠીઓ! રેફ્કડિયારી રાત્ય.**

અરે બાપ, કેક કાઠી જન્મયા, કેક હજુ જનમશો; કેક એના પરાકરમની રૂડી ભાત આ બોમકા માથે હજુ પાડશે; પણ ઓ કાઠીઓ! વોળદાન જે રાતે જન્મયો તે, રાત હવે ફરી આવી રહી!

કસૂંબે ચકચૂર જાચક આવા દોહા લલકારી રદ્દ્યો છે, અને વોળદાન પોતાના મનમાં પોરસાતો, મૂછે વળ દેતો સાંભળયે જાય છે. તે ટાણે એક વટેમાર્ગુંએ આવીને એને રામ રામ કર્યા. “રામ!” વોળદાને સામા કદયા. “કચાં રે’વા?” “રે’વા તો બરવાળે.” “બરવાળે? લીબડીવાળું બરવાળું કે?” “હા, આપા. ઘેલાશાનું બરવાળું.” ‘ઘેલાશાનું બરવાળું’ કહેતાં તો વોળદાને દાંત કાઢ્યા અને ચારણે પણ ટપકું મૂકચું -

**તારા જે ચાચિયો તણો, (કેથી) બાગ જ ભરાય ના,
સીમાડે ગેલોશા, વાઠે ખડ વોળદાનિયા.**

ઓ વોળદાન! તારા ચાચિયા ગામનો ભાગ બરવા ઘેલોશા આવી શકે નહિં. એ તો તારે સીમાડેથી ખડ વાઠે ખડ! તારાં ખળાં તો એ ભરી રિયો!

ઘેલાશા નામના વાણિયાની અાવી ફજેતી સાંભળતો સાંભળતો વોળદાન હસે છે. દાઢના સીસામાંથી એક પછી એક પ્યાલીઓ ભરાતી આવે છે. પોતે પીએ છે. દાચરો રંગમાં છે. તેમાં વટેમાર્ગું ઊઠીને અંધારી રાતે ખાદ્યા વિના ચાલી નીકળયો અને ઊપડતે પગે બરવાળે પહોંચી ગયો.

બાપનું નામ માધાશા; માનું નામ લીલબાઈ; અસલ વતની મૂળીના; ત્યાંથી માધાશા
લીલડી આવી વસ્યા; રાજના કામદાર નિમાયા; એમ કરતાં લીલડી ઠાકોરે પોતાનાં
બાર ગામ બરવાળા પંથકનાં હતાં તેનો વહીવટ કરવા માધાશાને બરવાળા મોકદ્યા.

અ બરવાળું અસલમાં નાનું ગામડું હતું. બોટાદથી આઠ ગાઉ ઉપર ભાલને કાંઠે એ
ગામનાં તોરણ બાંધીને માલધારી ચારણો રહેતા ને માલ ચારતા. એક વાર દુકાળ
પડ્યો. ચારણો પાડોશના કાઠીઓને ગામની રક્ષા ભળાવી માલ સાથે માળવા પંથકમાં
ઉતરી ગયા. વળતી સાલ સોરઠમાં મે' સારો થયો સાંભળીને ચારણો માલ હાંકીને પાછા
વજાયા. આવીને જુએ ત્યાં પાડોશી કાઠીઓએ ગામ પચાવી પાડેલું. ઝાંપામાં એમને
દાખલ થવા જ દીધા નહિ. ચારણોએ ઘણા કાલાવાળા કર્યા, ધા નખી પણ કાઠીઓ
માન્યા નહિ. છેવટે એ ગામેતી ચારણની સ્ત્રી, દીકરો અને દીકરાવહું ત્રણેયે ત્યાં ત્રાગુ
કરીને ઝાંપે લોહી છાંટ્યાં, જીવ કાઠી દીધો. (ત્રણેના પાણિયા આજે બરવાળાના
દરબારગટમાં મોજૂદ છે.)

વાંસેથી કાઠીઓ ઘસાઇ ગયા, ગામ લીલડીને માંડી આપ્યું. એ કાઠીનો વંશ આજે
બોટાદ પાસે નાગલપુરમાં જીવે છે.

એ બરવાળું માધાશાના હાથમાં આત્યું, એટલે સંવત ૧૮૫૩માં એણે અંદરનો ગઠ
બંધાવ્યો. તે વખતે તો ગામ નાનું હતું, ગટમાં જ સમાઇ જતું. અત્યારે જ્યાં બજાર છે
ત્યાં તો નદીનું વહેણ હતું. એ વહેણની ઔધાણી તરીકે ખીજડો ને ખજૂરી અત્યારે ઊભાં
છે. આ માધાશાના ઘેર ઘેલાશા પાકયો. જેવી છીપ હતી તેવું જ મોતી નીવડ્યું. વાણિયો
સમશેર બાંધી પટા શીખ્યો. ભાલો ઉપાડ્યો. ભેટમાં કટાર, જમૈયો અને પીઠ પર ટાલ
બાંદ્યા. આસપાસના કાળજાળ કાઠીઓમાંથી કંઇકને ધરતી સાથે જડી દીધા. વસ્તીને
જમાવી બરવાળાનો તાલુકો બારમાંથી બાવીસ ગામનો બનાત્યો. બરવાળું વેપારવણજનું
અડીખમ મથક બન્યું. ઘેલાશાની ફે ફાટી ગાઇ. કંઇક સાંટડાને નાથયા. આણનાથયો
રદ્યો એક વોળદાન રેફિડિયો. એમાં આજ પોતાની હીણપતનાણ દુછા માંચલુ -

સીઆડે ગેલોશા વાઢે ખડ, વોળદાનિયા!

આ વેણ સાંભળીને જુવાન ઘેલાશાની ભુજાઓ કળવા લાગી.

“એલા, કયે ગામ રહેવું?”

“અંહી ચાચરિયે.”

“આપો વેળદાન ઘેરે છે?”

“હા.”

“એને કે’જે કે દેલાશા કાલે સવારે પાછા નીકળશે. માટે સીમાડે સાબદો રે’જે. તારે સીમાડે દેલાશા ખડ વાટવા આવે છે.”

આટલું કહેવરાવીને દેલોશા ઘોડીએ ચડી ચાચરિયાનું પાદર વટાવી ગયા. પોતાની દીકરીને ઘોળકે પરણાત્યાં હતાં તેનું આણું વળાવવું હતું. તે માટે લૂગડાં અને દાગીના લેવા પોતે બોટાદ જતા હતા. બેઠો એક અસવાર હતો. માથે ધણાં ધણાં વેર હોવા છતાં ખાનગી ગામતરામાં વધુ અસવારો પોતે ન રાખતા.

બીજે દિવસે પરભાતે વોળદાન રેફડિયો એકલો હથિયાર બાંધી ઘોડીએ ચડ્યો; પોતાને સીમાડે મારગને કંઢે મેહમાનની વાટ જોતો બેઠો. થોડી વાર થઈ ત્યાં તો ભળકતે ભાલે પડછેં અસવારને ઘોડો રમાડતો દીઠો. લગોલગ આવતાં એ થોભાળો નર વરતાણો: અગાઉ કદી દીઠેલ નહિં, પણ કરકે ચહેરે ચાચરિયાને સીમાડે બીજો કોણ બે-મથાળો નીકળે? આવો બીજા કોની રાંગમાં રમતો હોય? અને આવા થોભા!

તું થોભા તાણીને મૂછે હાથ નાખું મરદ!
(તે દી) ગટપતિયાને ગામ વણુટે ગેલિયા!

દેલાશા! તું જે દિવસ થોભા તાણીને તારી મૂછે હાથ નાખે છે, તે દિવસે રાજાઓને ગટવાળા ગામે પણ ત્રાસ છૂટી જાય છે કે આજ નક્કી દેલાશા કોઇકને માણે પડશે.

એવા થોભા બીજા કોના હોય? નક્કી દેલોશા: નજુક આવતાં અસવારે પડકાર્યું:

“રામ રામ! કોણા, આપો વોળદાન કે?”

“હા, રામ રામ! તું ગેલોશા કે?”

“હા, હું જ દેલોશા, આપ વોળદાન! આત્યા ખરા. વચને પજયા ખરા.”

એમ કહીને પોતે ઘોડીનું પાદદું છાંડી નીચે ઊતર્યો. ઉપરથી ગાદલી ઉપાડીને ભો માથે પાથરીને પોતે ઉપર બેઠો. ખડીયો લ ઇને અંદરથી અફીણ કાઢ્યું: “લ્યો, આપ વોળદાન! આજ હું તમારો મે'માન થયો. આ લ્યો, કાઢો કસૂંબો, પ્રેમથી પીયો.”

વોળદાન નીરખી રહ્યો. આ તે ક ઈ જાતનો શાત્રુ! આ ટાણે કસૂંબો પીવા બેસે છે! આવી ખાનદાની દેખીને વોળદાનનું અડધું જોર નીતરી ગયું. ફરી દેલાશા બોલ્યો:

“આપા વોળદાન! બેઠો કાં? કાઢો ઝટ કસૂંબો. પીધા વગર કાંઈ ચાલશો? આપણી આજ પ્રથમ પહેલી મુલાકાત કહેવાય. ને વળી હું તમારે સીમાડે મે'માન.”

કસૂંબો નીકળ્યો. બેચ જણાએ સામસામી અંજળિયો ભરી પિવરાવી. બેચની આંખો દેઘૂર બની ગઈ.

ઠીકાઠીકનો કેફ અવી ગયો ત્યારે ઘેલાશાએ હાકલ કરી: “હાં આપા વોળદાન! હવે ઉદ્ધય, ચદ્ધય ઘોડીએ. આજ તારે સીમાડે બેમાંથી કોણ ખડ વાટે છે એ નક્કી કરવું છે.”

“તારે હવે માટી થાજે, વાણિયા!” આવી સામી હાકલ કરીને વોળદાન રેફિડિયે ઘોડી પલાણી. બેચ અસવાર થયા. ભમ્મર ભાલે ઘોડીઓ ફૂંડાળે નાખી. ચક્કર બંધાદ ગયું. ઘોડીની તડબડાટી બોલી ગ ઈ. બરાબર જમાવટ થ ઇને પડ ગાજ્યું ત્યાં ઘેલાશાની બેઠક નીચેથી પલાણ સરવા લાગ્યું. સમજાયું કે ઘોડીનો તંગ ટીલો પડી ગયો છે. એમ ને એમ ફૂંડાળે ફરતા ફરતા પોતે નીચે ઊતર્યાં. દોટ હેતી ઘોડીની સાથે પોતે પણ દોડતા દોડતા કસકસીને તંગ તાણયો:

**ઘોડાની ઘમસાણમાં, તંગ લીધેલ તાણી,
ફોજુંમાં લાડો ફરે, ગેલો માધાણી,**

ઘોડાની ઘમસાણ વરચે તંગ તાણીને માધાશાનો બહાદુર બેટડો ગેલાશા વરલાડડા જેવો દીપતો ફરવા લાગ્યો અને ધીગાણું જમતાની વાર લગોલગ થયા કે તુરતજ ઘેલાશાએ વેરીને પહેલો વારો દીધો: “હાં વોળદાન! ધા કરી લે પે’લો ધા તારો! જા, પછી મનની મનમાં ન રહી જાય!”

“આ લે ત્યારે! પે’લો ધા સવા લાખનો.” કહી વોળદાને ભાલાનો ધા કર્યા. કોઈ દિવસ નિશાન ન્ય ભૂલેલો એ અચૂક ભાલો આજ નિશાન ચૂકી ગયો. ઘેલશાએ ઘોડી ગોઠણભેર કરી દીધી. બોટો પડીને વોળદાનનો ભાલો ભોમાં ખૂંટયો.

ઘેલાશાએ ગર્જના કરી: “એ વોળદાન! એમ ધા ન થાય: જો, ભાલું આમ ફેંકાય.” એમ કહી ભાલું ફેંકયું. ઘોડીના તરિંગ વીધીને ભાલું ભોયમાં ગયું. ઘોડી પ્રાથવી સાથે જડાદ ગ ઈ. વોળદાન નીચે પડ્યો. ઘેલાશાએ તલવાર ખેંચીને કદયું: “તને મારવો હોય તો આટલી જ વાર! પણ ના, હું ઘેલોશા! તુંને એમ ન મારું. મારે તો તારો ગર્વ જ ઊતારવો’ તો. “

દિક્કૂર બનીને વોળદાન ઊભો રહ્યો. ઘેલાશાએ કદયું: “પણ આપણા મેળાપની નિશાની લેતો જા.” એમ બોલીને વોળદાનન વાંસામાં તલવારની પીછી(અણી) વડે ચરકા(ઉઝરડા) કર્યા. એવામાં બરવાળાના રસ્તા પર નજર કરે ત્યાં આંધી ચડેલી દેખાય. ઘોડેસવારોનું સૈન્ય આવતું લાગ્યું. એ ઘેલાશાનો જમાદાર ભાખરજુ પોતાના માલિકની મદદે ચડી દોટાવ્યે આવતો હતો.

વોળદાન થરથરી ઊઠ્યો. ઘેલાશાને પણ લાગ્યું કે નક્કી ભાખરજુ વોળદાનને મારી નાખશે. એ બોલ્યો: “વોળદાન! હવે નાસી છૂટ.”

વોળદાન કહે: “શી રીતે નાસું? મારી ઘોડી તો નથી.”

“આ લે, આ મારી ઘોડી. જા નાસી જા.”

ઘેલાશાને પેલો અપમાનકારક દુછો સાંભર્યો. એણે કહ્યું: “પણ વોળદાન, આ ધોડી ભૂખી છે. તલવાર કાઢીને એક કોળી ખડ(ધાસ) કાપી લે તો?”

બીજો ઇલાજ ન હતો. વોળદાને તલવારથી ખડ વાદ્યું. પછી નાસી છૂટ્યો.

આ પ્રસંગને અમર રાખવા માટે કેટલાએક ચારણો દુછો ઊથલાવીને આ રીતે પણ કહે છે:

**તારા જે ચાચિયા તણો, (બીજે) બાગ જ ભરાય ના,
(પણ) સીમાડે ગેલોશા, વઠાવે ખડ વોળદાનિયા:**

હે વોળદાનિયા! બીજા કોઇથી તો તારા ચાચિયાની નીપજમાંથી રાજભાગ નથી લેવાતો. પણ તારે જ સીમાડે ઘેલોશા તારી પાસે ખડ વઠાવી શકે છે.

અસવારો આવી પહોરયા, પૂજ્યાંયું: “કાં દાજુ! કયાં ગયો વોળદાન?” (ઘેલાશાને સૌ ‘દાજુ’ કહેતા.)

“માણો કાઠી લોઠકો! મારી ધોડી લ ઇને ભાગી ગયો.”

દાજુ એ જવાબ દીધો. અસવારો સમજુ ગયા. દાજુની દુશ્મનાવટ ઉપર આફુરીન થઈ ગયા.

વોળદાનને માત કરવાના પોતે જે સોગંદ લીધેલા તે બરાબર પાઈયા. એવી જ રીતે પોતે જે જે બોલતા, તે પાઈયે જ રહેતા. એ ગુણનો ચારણોએ દુછો ગાયો છે કે-

**બોલણ એ પાળણ, તું મધરાજ તણા!
પાછા પેસે ના, ગજ દંતશૂળ ગેલિયા!**

બોલે છે તે બધું પાળે છે. જેમ હાથીના દંતશૂળ એક વાર બહાર નીકળ્યા પછી પાછા અંદર ન પેસે, તેમ તારાં મોમાંથી બહાર પડેલાં વરનો કદી અફુળ ન જાય.

૪

દુશ્મનો વધતા ગયા, એટલે બરવાળાના રક્ષણ માટે દાજુએ ગામ ફરતો કિલ્લો બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. એવા નમૂનાનો કિલ્લો કોઇએ કદી જોયો નહોતો. ગામ પરગામનાં લોકો ગાડ જોવા આવવા લાગ્યાં અને ઝીઓએ તો રાસડા પણ ગાયા:

હાલો બાઈયું હટાણે જાઈ રે

ઘેલાશા ગાડ ચણાવે.
ગાડ ચણાવીને કાંગરા મેલ્યા,
પૂતળીનો નઈ પાર. - હાલો

ગાઠ જોવા જેવો બન્યો. એવી બાંધણી ફક્ત એક અલવર કિલ્લાની જ કહેવાય છે. ગાઠને ત્રણ દરવાજા મૂક્યા: રોજુતનો દરવાજો, ખમિયાણનો દરવાજો ને કુંડળનો દરવાજો. દરવાજે દરવાજે ગાઠની દોઢ્ય વાળી છે. આ પ્રકારની રચના છે. ગામમાં જવાના ત્રણ રસ્તા: પણ દરવાજા બરાબર રસ્તાની સામા નથી, રસ્તો પૂરો થાય ત્યાં ગાઠનો ખૂણો આવે. દરવાજો રસ્તાની એક બાજુ ઉપર રહી જાય. દરવાજાની સામે પણ ગાઠની બીજુ બાજુ હોય. એવી રીતનો ખાંચો પાડેલો છે કે અગાઉના વખતમાં ઊંટને દરવાજા સાથે ઊભું રાખી, હાથી દોડાવી ઊંટને હડસેલો મારી દરવાજો તડાવી નાખતા એવું એ સાંકડા ખાંચામાં ન બની શકે.

છતાંય જો કદાચ જો એ દરવાજો તૂટે ને લશકર અંદર જાય તો અંદર એક નાનું ચોગાન વાળી લ ઈ બીજા દરવાજા મૂકેલ છે. ચોગાનમાં શાટ્લુસેન્ય પ્રવેશ કરે કે તરત ગાઠની રાંગ ઉપરથી તોપો-બંદૂકો છૂટે, એ સાંકડા ચોગાનમાં સૈન્ય જીવતું રહે જ નહિં. સૈન્ય બચે તો અંદરનો બીજો દરવાજો તોડવો બાકી રહે.

ત્રણ દરવાજે આ બાંધણી છે. ચોથી એક બારી છે. દુશ્મનો વિશ્ઠી કરવા અંદર આવવા માગે તો એ નાની બારીમાંથી પગે ચાલીને જ દાખલ થ ઈ શકે.

એ પહોળી અને બળવાન દિવાલ હજુ મોજૂદ છે. એના કોઠા ઉપર ગોઠવાયેલી અનેક તોપોમાંથી માત્ર થોડીક જ રાખી બીજુ લીબડી લ ઈ જવામાં આવી છે. હજુ કેમ જાણે ગ ઈ કાલે ત્યાં જ લડાઈઓ ખેલાયેલી હોય એવું આપણાને ભાસે છે.

**મીટે નર ફાટી પડે, પડ ચડિયા પેલાં; (એવો) ગાઠ સજિયો ગેલા! તેં મારકણા
માધાઉંત!**

હે મધાશાના સુંદર પુત્ર ધેલા (ગેલા)! તેં એવો ગાઠ બનાવ્યો કે હજુ તો તું સૈન્ય લ ઈને ચુંઝે ચડ્યો ન હોય, ત્યાં તો એ ગાઠ જોતાં જ માણસો ફાટી પડે!

**તેં માંડ્યા, માધાતણાં! કોઠા આધા લ ઈ કોય, (બીજાને) હેડાં સામા હોય,
ગાઠપતિયાંને ગેલિયા!**

હે માધાશાને પુત્ર! તેં એવા તો જુકિતદાર કોઠા બનાવ્યાં છે કે એ તારા ગાઠના કોઠા બીજા બધા ગાઠપતિયો(રાજાઓ) ને વસમા થઇ પડ્યા છે.

૫

માત્ર નાના કાઠીઓની જ જમીન નહિં, ભાવનગર રાજ્યની જમીન પણ ધેલાશાએ દબાવવી શરૂ કરી.

**બુડી વા બરવાળા તણો, (કે'થી) ચાપે ચંપાય ના,
(પણ) શાટ્લુસના સીમાડા, તેં ગરગટિયા ગેલિયા!**

હે ઘેલાશા, બરવાળાની જમીનમાં તો એક બુડી જેટલી જમીનનો ચાસ પણ કોઈથી ચંપાય નહિં, એટલે કે જરા જેટલી જમીન પણ કોઈ દબાવી ન શકે, પણ બીજા શતરાસોના (શતરવના) સીમાડા તું દબાવી બેઠો છે.

એક દિવસ ભાવનગરના ઠાકોર વજેસંગની કચેરીમાં એક ચારણ રિસાઇને ટૂંટિયાં વાળી સૂતેલો. ઠકોરે પૂછ્યું, “કાં ગઢવા, શું થયું છે? કેમ ટૂંટિયાં વાળીને સૂતા છે?” ચારણ બોલ્યો, “અન્ધારાતા, બરવાળાને સીમાડે માર પગ ઠબે છે.”

એ મર્મ-વાક્ય કહીને ચારણ એમ સમજાવવા માગતો હતો કે ભાવનગરની સરહદ દબાવતો દબાવતો ઘેલાશા બહુ નજીક આવી ગયો છે. ઠાકોરને એ વેણ છાતી વીધી આરપાર નીકળી ગયું. એને ભાન આવ્યું કે વાણિયાએ બહુ જમીન દબાવી લીધી.

તરત ફોજ તૈયાર થ ઇ. બરવાળાના ગઠને ઘેરીને ફોજ પડી છે, પણ ગઢ તૂટતો નથી. ઉપરથી તોપો ફૂટે છે; ફોજમાં ખળભળાટ થાય છે. બરવાળું જુતવાની આશા છોડીને ભાવનગરના સેનાપતિએ ઘેલાશાને વિશ્ઠીના કહેણ મોકલ્યાં. બારીમાં થ ઇને વિશ્ઠી કરવા માણસો ગામમાં પેઠાં. છેવટે એમ નક્કી થયું કે દાજુના ઘોડાના ડાબલા જ્યાં પડે ત્યાં સીમાડો નાખવો. દાજુ દુશ્મન હતો તોય એની નીતિ માટે ઊંચો વિશ્વાસ હતો, કેમ કે દાજુ કૂડ કરતા નહિં.

દાજુ ઘોડે ચઢ્યા. બરવાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખળભળિયા નામનો વોકળો છે તેને સામે કિનારે દાજુએ ઘોડો થોભાવ્યો. તે દિવસથી ખળભળિયાને સામે કાંઠેથી ભાવનગરની સીમ ગણાય, ને આ કાંઠે બરવાળાની સરહદ ઠરી છે. આવી રીતે મોટા મોટા રાજાઓને પણ દાજુએ હંફાવ્યા. ચારણોએ ગાયું:

**સખ કરી સૂવે નહિં, તૈયત ને રાણા,
માંડયો તે માધાણા, ગોરખધંધો ગેલિયા!**

હે ઘેલાશા, તે એવું શૌર્ય બતાવ્યું છે, બધાના મુલકો જુતવાનો એવો દંધો માંડયો છે કે મહાબળશાળી રાજ કે પ્રજાજનો હવે સુખે સૂધ શકતા નથી.

એમ ધીરે ધીરે એણે એક બરવાળાની નીચે તલવારને ઝાટક એણે બત્તીસ ગામડાં આણી મૂક્યાં. એ બધી જહેમત પોતાનાં માલિક લીબડી દરબારને ખાતર ઉઠાવી.

બરવાળાની આસપાસ બેલા, ચારણકી, વગેરે ચારણોનાં ગામો ઉપર ઘેલાશાની આંખ હતી. ચારણોને પણ ધાસ્તી પેસી ગ ઇ હતી, એટલે બેલાના ચારણ કાળા સ ઉઅ ઘેલાશાની સમક્ષ ઠપકાનો દુલ્હે કર્યો:

**ખસનો તો તુંને ખટકો ન ઇ, ખોળછ ખેતરડાં,
ગલઠો શી ગેલા! મારણ દેડક મધાઉિત!**

હે માધાશાના દીકરા, તારા મનમાં ગરાસિયા લોકોનું ખસ ગામ નથી ખટકતું. એને તું રંજાડતો નથી; અને અમારી થોડી થોડી જમીન (ખેતરડાં) ઝૂંટવી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંહ (શી) ધારડો થાય, મોટા શિકાર કરવાની તાકાત ન રહે, પછી દેડકાં મારીને ખાય એવું તું શું કરી રહ્યો છે?

એ દુછો સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ પછી દાજુએ કોઇ દિવસ નજર ન નાખી.

૬

એક વખત લીબડી ઠાકોર હરિસિંહની સાથે દાજુ દ્વારકાની જાત્રાએ ગયેલા. ત્યાંથી પાછા આવતા લીબડી ઠાકોર જામનગરમાં જસાજુ જામનાં મહેમાન બન્યાં. જામસાહેબે ઘેલાશા કામદારની કીર્તિ સાંભળી હતી. એ બહાદુર વાણિયાને મળવા જસો જામ બહુ આતુર હતા. પોતે શૂરવીર હતા. શૂરવીરને જોવાનું મન કેમ ન થાય?

જામસાહેબે લીબડી ઠાકોરને વિનંતી કરી: “ઘેલાશાને દરબારમાં તેડી આવો.”

લીબડી ઠકોરે ઉત્તર દીધો: “મહારાજ! એ વાણિયો વતાવ્યા જેવો નથી. એ તો મારાથી જ સચિવાય છે. આપ એનું માન નહિં સાચવી શકો. કેટલીક ખોટી આદતો છે કે જે અહીં જામના દરબારમાં ન શોભે.”

“એવી તે વળી ક ઈ આદતો છે, ઠાકોર?”

“કોઇ પણ દાયરામાં કે રાજક્યેરીમાં એ જાય ત્યારે એક તો ખોખારો ખાય; બીજું, મૂછોના થોભા ઝાટકે; ત્રીજું, પલોઢી વાળીને બેસે; ચોથું, હોકો પીએ; પાંચમું, લીબડીના તખત સિવાય કોઇને નમે નહિં.”

“કંઈ વાંદો નહિં. તમે તમારે એને અંહી તેડી લાવજો, આપણે જોઇ લેશું.”

દાજુને પણ જામ જસાજુના ગુમાનની ખબર હતી. સહુએ એને ચેતાવ્યા કે કાં તો ન જવું, અને જવું તો જામની અદબ રાખવી. મો મલકાવીને દાજુ તૈયાર થયા. ગામમાંથી ભેટ વાળવાની દસ-બાર પછેડીઓ મંગાવીને નોકર પાસે પોતાની સાથે ઉપડાવી લીધી. જામના દરબારમાં ગયા. આદત પરમાણે ખોખારો ખાય, મૂછે હાથ નાખી, જામને સાદા રામરામ કરી, પછેડીની પલોઢી બીડીને બેઠા. જામના મો પર કોપ દેખાણો. એણે ચોપદારને ઇશારત કરી. ચોપદારે ઘેલાશાની પછેડી ઝૂંટવીને ફેંકી દીધી. દાજુએ બીજુ પછેડી લ ઈ પલોઢી બીડી. બીજુ પણ ઝૂંટાધ. ત્રીજી, ચોથી, એમ પછેડીઓ ઝૂંટાવા લાગી. આખી સભા સડક બની ગ ઈ. દાજુ પોતાનું અપમાન થયું સમજુને ત્યાંથી ઊંઠી નીકળ્યા. ઉતારે ચાલ્યા ગયા. જામની સામે પણ એમણે ન જોયું.

જામસાહેબના અંતરમાં તો રોષ નહોતો. એને ખાતરી થ ઈ ચૂકી. એમણે દાજુને એકાંતમાં બોલાવ્યા. ત્રાંબાનું પતરં અને કરગરો હાજર રાખેલાં. જામે કદચું, “ઘેલાશા, નગરની નોકરીમાં આવે તો અત્યારે જ આ પતરા ઉપર સારામાં સારા પાંચ

ગામ ‘જાવરંદર દિવાકરા’ (“યાવરચન્દ્ર દિવાકરો”: ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી) લખી આપું.”

ઘેલાશાએ જવાબ વાળયો: “મહારાજ! એ આપનો પાડ થયો. પણ માગાં તો દીકરીનાં જ હોય, વહુનાં ન હોય. મારે માથે તો લીબડીનું ઓટણું પડ્યું છે. મારાથી બીજે જવાચ નહિ - પાંચ શું, પચાસ ગામ આપો તોયે નહિ.”

૭

“કામદાર, બાકર સાહેબ આપણી બરવાળાની બતરીસીની પેશકશી બાંધી ગયા.”

“જોઉં ઈ દસ્તાવેજ, દરબાર!” દાજુ યમકયા.

દાજુએ ઠાકોર હિરિસિંહ પાસેથી દસ્તાવેજની નકલ લ ઇને વાંચી. વાંચીને માથું ઘુણાવ્યું. દરબારને ઠપકો દીધો: “મને તેડાવવો’ તો તો ખરો! આટલી ઉતાવળ શીદ કરી? ”

“કાં?”

“કાં શું? આ તો ‘ફરતી પેશકશી’ માંડી દીધી. વારે વારે વધાર્યા જ કરશો. અંગરેજની બાદશાહી જ્યારે આંહી જામશે ત્યારે આપણાથી ચૂં કે ચાં નહિ થાય. દરબાર તમે ગજબ કર્યો.”

“હવે?”

“હવે હું જોઉં છું.”

ઘોડીએ ચડીને ઘેલોશા ચાલી નીકળયા. વોકરસાહેબની છાવણી પડી હતી ત્યાં જ ઇને મુલાકાત લીધી. કદયું: “હું લીબડી દરબારનો બરવાળા ખાતેનો કામદાર છું. પેશકશીના દસ્તાવેજ ઉપર મારી-કામદારની-યે સહી જોશો. માટે લાવો સહી કરી દઉં.”

ભોગવાઈને સાહેબે દસ્તાવેજ દાજુના હાથમાં દીધો. વાંચીને પલકવારમાં કાગળનો કૂચો વાળી, મૌમાં નાખી, દાજુ પેટમાં ઉતારી ગયા; અને ‘હવે તો દસ્તાવેજ લેવા બરવાળે આવજો, સાહેબ!’ એટલું કહી દાજુ ઘોડીએ ચડ્યા. બરવાળામાં દાખલ થ ઈ દરવાજા માથે ભોગળ બિડાવી.

ફોજ લઇને વોકર બરવાળા માથે ચડ્યો. ગાઢ સામી તોપો ચલાવી. પણ એ જુક્કિતદાર જોરાવર ગાઢ ઉપર કાર ન થ ઈ શક્યો. વોકરે વિશ્ટીનું કહેણ મોકલ્યું.

સાહેબ અને દાજુ બેય જણા હરાવ કરવા બેઠા. સાહેબે પૂછ્યું: “તારી શી માગણી છે, ઘેલાશા?”

“બરવાળાની બતરીસીની ‘ફરતી જમા’ નહિ, પણ કાચમી જમા રૂ. ૨૨,૦૦૦ની બાંધી આપો.”

વોકરે દાજુને લાલચો દીધી: “ઘેલોશા, જુદ કર મા. આ બતરીસી તેં તારા બાહુબળથી ઘેર કરી છે. તારાં દસ ગામ જુદાં તારવી દ ઉં. તારાં નામ પર ચડાવી દ ઉં, અને તું લીબડીના ગામની ‘ફરતી જમા’ બાંધવા દે.”

દાજુએ જવાબ દીધો: “ન ખપે, સાહેબ, મારે માર ધણીને લૂણહરામ નથી થાવું. જે ધણી મેં ધાર્યો છે તેનું જ હું ભલું ચિંતવીશ. મને ભરોસો છે કે મારી સાત પેટીને પણ મારો ધણી પાછયા કરશે. રજપૂત નગુણો નહિ થાય.”

ઘેલોશા ન બદલ્યો. તમામ ગામડાં લીબડીનાં નામ પર મંડાવી ફક્ત રજપિયા બાવીશ હજારની ‘કાચમી જમા’ લખાવી લીધી. આજ પણ બીજા તમામની જમા અમદાવાદ જિલ્લામાં વધતી જાય છે, છતાં બરવાળા તાલુકાની રકમ એની એ જ રહી છે.

તે દિવસ સાહેબની વાત માની હોત તો આજ ઘેલાશાના વારસોને ઘેર એક સોનમૂલો તાલુકો હોત. પણ ઘેલાશા કૂડ કેમ રમે?

૬

અદાવતિયાઓએ ખટપટ કરીને દાજુ ઉપર સૂરતના કલેક્ટરનું વોરંટ કઢાવ્યું છે. હથિયાર-પડિયાર બાંધીને દાજુ સૂરત આવેલ છે. પોતાના દીકરાને સરકાર કોણ જાણે કેવાયે સક્ંજામાં નાખી દેશે એવી ચિંતાભરી બુઢ્યી માતા લીલબાઇ ભીમનાથ દાદાના નામની માળા ફેરવે છે.

ઓચિંતા સૂરત શહેરમાં ગોકીરા થયા: “દોડો! મિયાણા જાય! સરકારી તિજોરી લૂંટીને જાય!”

લૂંટારાના નામના રીડિયા સાંભળતા જ રણઘેલા ઘેલાશાના રંવાડા છમ! છમ! છમ!
બેઠાં થ ઈ ગયાં. એણે હાક મારી: “ભાઇ! ઝટ મારી ઘોડી છોડો!”

માણસોએ સમજાવ્યા: “અરે દાજુ! આ તો સરકારી તિજોરી લૂંટાણી છે; અને લૂંટવાવાળા છે મિયાણા. આપણાને જેણે કેદ કર્યા છે તેને સારુ આપણે શીદ મરવા જાવું?”

“અરે, બોલો મા! લૂંટારાનું નામ પડે ત્યાં હું બીજુ વાત વિચારં? હું ઘેલો માધાણી! મારાં માવતર કોણ?”

એટલું કહીને દાટીવાળો દાજુ ચડ્યો. સરકારી ઘોડાં નીકળતાં પહેલાં તો ઘોડીને દોટાવી લૂંટનારાનો પીછો લીધો, ભેણાં કર્યાં; એકલે હાથે તલવાર વાપરીને ધીગાણે રમ્યો. મિયાણા માલ મૂકીને ભાગી નીકળ્યા. ઘેલાશાએ લૂંટનો તમામ માલ પકડીને

સરકારમાં સુપરત કર્યો. કલેક્ટરને આ વાતની ખબર પડી. બહાદુર ઘેલાશાને એમણે શબાશી આપી છોડી મૂક્યા.

અહીં બરવાળામાં માતા લીલબાઈને એ જ રાતે શંકર ભીમનાથ સોણે આવ્યા; કદયું કે: “લીલબાઈ, તારે દીકરે તો મિયાણા માર્યા, સરકારી તિજોરીને બચાવી, અને હવે છૂટીને ઘેર આવે છે.”

ડોશીની આંખ ઊધડી ત્યાં તો દીકરો સામે ઉભો હતો. ડોશીઅ કહેવાથી ઘેલાશાએ ‘ભીમનાથ’ નામના શંકરની જગ્યામાં ચારસો વીધા જમીન બક્ષીસ કરી.

◆

શેઠ કુટુંબ લીબડીનું મોટું ને આબર્ણાર કુટુંબ ગણાય: પૈસેટકે જોરાવર એટલે માથાબારે પણ ખરં. એવું બન્યું કે એ કુટુંબનો એક દીકરો ધાંધલપુર ગામે વરાવેલો, તે ગુજરી ગયો. કન્યાના બાપ લીબડી ગામે ખરખરે આવ્યા. બહુ અફ્સોસ બાતાવ્યો. વરવાળાએ કન્યાને ઘરેણાં-લૂગડા ચડાવેલા તે બધાં પાછાં સોખ્યાં.

આ વખતે શેઠ કુટુંબવાળા બોલી ગયા: “શેઠ, તમને એટલું કહેવાનું છે કે અમારે ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યા હવે આંહી લીબડીમાં તમારે ન પરણાવવી. નિહિ તો આપણે સારાવાટ નહિ રહે, સમજયા?”

સાંભળી કન્યાનો બાપ આભો જ બની ગયો. પોતે સમજુ હતો. એક વાર પાછી ફરેલી કન્યાને એન એ ગામમાં દેવાથી એને દેખીને આગલાં સાસરિયાનાં અંતર રડે. મરેલો દીકરો સાંભરી આવે. એટલા માટે ત્યાં ને ત્યાં સંબંધ ન બાંધવો જોઈએ એમ માવતર હંમેશા વિચારે. આ વેવાઈ પણ શાણો હતો. ભૂલ ન કરત; પણ આવાં મદભર્યા વેણથી તો એના માથામાં ચસકો નીકળી પડ્યો. એનું અંતર ઘવાઈ ગયું. એણે જવાબ દીધો:

“શેઠ, ત્યારે હવે તો મારી દીકરી લીબડીમાં જ વરશે; બીજે કચાંચ નહિ વરે.”

એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો.

વિચાર કર્યો કે લીબડીની અંદર આ શેઠકુટુંબની નજર સામે મારી કન્યાને ઘરમાં લાવે એવો બે-માથાળો તો ઘેલાશા જ છે. પણ ઘેલાશા શી રીતે માને? વિચારીને એ વટવાણ ઢાકોરની પાસે ગયો. વટવાણ ઢાકોર એના સનેહી હતા. ઢાકોરને અને ઘેલાશાને પણ અત્યંત સદભાવ હતો. કન્યાના પિતાએ એ કામ ઢાકોરસાહેબને ભળાવ્યું.

ઢાકોરસાહેબે ઘેલાશાને બોલાવ્યા, વચન માગ્યું, ઘેલાશાએ કદયું: “બાપુ, મારી નોકરી સિવાય બીજું ગમે તે માગજો.”

ઢાકોરે માગ્યું: “તમારા દીકરા મોરભાઈનું વેવિશાળ આ ધાંધલપુરવાળી કન્યા સાથે કરો.”

ઘેલાશાને ફાળ પડી કે શેઠકુટુંબ સાથે વેર થશે. પણ વચને બંધાયા! શું કરે?

લીભડી આવીને દાજુએ શેઠકુટુંબ કને પોતાની લાચારી રજૂ કરી, હાથ જોડીને રજા માગી; બોલ્યો કે: “હું આપને ખાતરી આપું છું કે આંહીથી નહિ, બરવાળોથી જાન જોડીશ.”

પરંતુ શેઠકુટુંબવાળાએ એની નમરતાની કાંઈ કદર ન કરી. એ તો ઉલટા કોપાચા અને અધારિત આકરાં વચનો કાટવા મંડ્યા.

પછી તો દાજુની ધીરજ ખૂટી. એ બોલ્યા: “મારી લાચારી આપના કાંઈ હિસાબમાં ન આવી. તો હવે જુઓ, આંહીથી જ જાન જોડીશ: મારા ઘરની દીવાલે બરાબર રસ્તા માથે જ એક ગોખ મુકાવીશ; ત્યાં બેઠી બેઠી મારી દીકરા-વહુ મોતી પરોવશે અને હાલતાં-ચાલતાં તમે તે જોશો. “

આટલું કહીને દાજુ ચાલ્યા અને પછી-

**ધાંધલપુરની ટેલડીને બરવાળાનો મોર,
હાથી આવે ઝૂલતા, ને શરણાયુંના શોર.**

એવી ધામધૂમથી મોરભાને પરણાવી આવ્યા. બોલ્યા પ્રમાણે ગોખ પણ ચડાવ્યો. એનો આ દૃષ્ટિ પણ જોડાણો:

**શેઠુંહદાં છોકરાં ઉંઘે કરતાં આળ,
મૂછે રંગ અધરાજતણ! ગેલા! ઉતારી ગાળ,**

શેઠકુટુંબનાં છોકરાં સહુની છેડ કરતાં. રંગ છે તારી મૂછોને, હે માધાશાના (પુત્ર)! તેં તારા પરથી એ મેણું મટાડયું આથી શેઠકુટુંબ રાજ્ય સામે રિસાણું. તેમને મનવવા ખાતર અને ઘેલાશા હથથુના વહીવટની તપાસણી થવી જ જોઇએ તેવો તેમણે આગરહ કર્યો તે ખાતર, ઘેલાશાનો વહીવટ તપાસવાનું ઢાકોર હરિસંગાજુએ નક્કી કર્યું.

આમ પણ કહેવાય છે: શેઠવાળાઓએ રાજ્યને એવી લાલચ આપી કે ‘જો ઘેલાશાને એકવાર કેદમાં નાખો તો અમારા રંપિય છ લાખ રાજ પાસે નીકળો છે તે છોડી દ ઇએ.’

હરિસંગાજુ ઢાકોર એ લાલચમાં લપટાણા. ઘેલાશાને બોલાવવા બરવાળે અસવાર મોકલ્યો. ઘેલાશા તૈયાર થયા. પણ એમનાં માતુશ્રી દેવી જેવાં હતાં. એમને માઠાં શુકન જણાયાં. દીકરાને એમણે બહુ સમજાવ્યો. પણ દીકરો કહે: “માડી, મારો ધણી બોલાવે ત્યારે મારે પાણી પીવાય રોકાવાય નહિ.”

ઘેલાશા લીભડી પહોરયા, દરબારમાં ગયા. સામે આવીને તો કોઇ સાવજને પકડી શક્યું નહિ. એટલે આરબોએ પાછળથી અચાનક પકડ્યા અને કેદમાં નાખ્યા.

ઘેલાશા કહે: “એક વાર મને ઠાકોરનું મો જોવા દ્યો.”

પણ ઠાકોર નીચે ઉિતર્યા જ નહિ!

ઘેલાશાએ અજ્ઞાજળનો ત્યાગ કર્યો.

એ વખતે સનાભીના ચારણકબિ કશિયાભાઈ મારવાડમાંથી પાછા ચાલ્યા આવતા હતા. આ ચારણ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંયે રાજસ્થાનોમાં દેવ માફક પૂજાતા. રાજાઓ પણ એમની અદબ છોડતા નહિ. એ વૃદ્ધ દેવીપુત્ર લીભડીના દરબારમાં આવ્યા. દાજુના સમાચાર સાંભળીને એમના દિલમાં ઊંડો ધા પડ્યો. ઠાકોર ઉપર એમના કોપની સીમા ન રહી. ઠાકોરને નીચે આવવા કહાયું. ઠાકોર મહેલની સીડી પર દેખાયા કે તરત કવિએ પોતાના મો પર ફાળિયાનો છેડો ટાંકી દીધો ને પીઠ ફેરવી ઠાકોરને ઊભાં ઊભાં ઠપકાનું એક ગીત સંભળાવ્યું કે ‘એ બાપ હરિસિંગ! હરપાળનાં પેટ હરિસિંગે ઉઠીને આવી ખોટ ખાધી! રાજા હરિસિંગ! સાંભળ સાંભળ!

૧

દાવ બાંધણો ગોહિલાં સામો, ચૂડાકો ભાંજણો ડોડ

અર્યા’ કો મોડણો માન, જંગકો અથાહ;

હિન્દવાંકો છાત્ર ગેલો ઝાલવો ન હુતો હરિ !

સતારા સું બજારણો હુતો ગેલો શાહ !

૨

નવે ખંડેરા માંય અસો કીણેરો પરધાન નાંહી,
દાવાદારાં લાગે અસાં કામદારાં દાય,
બોત ભૂલ આવી કાંઈ આવડી હમાણી બાબા!
માધાણાંકું બેડીઓં મ હોય પાગાં માંય.

૧. ગોહિલોના સામે પડી સમોવડિયો થ ઈને ઝૂગનારો, ચૂડાસમાઓનાં અભિમાન તોડનારો, દુશ્મનોનાં માન મોડનારો, અને મેદાને જંગમાં બહાદુરીથી લડનારો - એવો હિંદુઓના છત્રરણી જે ઘેલોશા, તેને હે રાજ હરિસિંગ! તારે નહોતો પકડવો. ઉચિત તો એ હતું કે એને તારે સતારાની ફોજ સામે લડવા મોકલવો હતો.

૨. નવ ખંડમાં કોઇને આવો પરધાન નથી મહયો. પોતાના દુશ્મનોને (સમોવડિયાને) દરદયમાં સાલે એવું કામદારં કરનાર બીજો કોઇ ન મળે. હે બાપ! હે હરભમજુનન્ પુત્ર (હમાણી)! આવી ભૂલ તું કરી બેઠો? માધાશાના પુત્ર ઘેલાશાના પગમાં કદી બેડીઓ ન શોભે.

થાલ ટાલ ચોરાશીકી, શતરંશાલ થાંકો શેઠ,
થાકાં શેઠ તણી ઘોડી દૂંગે કેમ થાય!
જંબુરાય! કડી જેમ લીબડી રોપાય જે દિ’,
મધાણી ઉપાદ્ય તે દિ, દીજે કોડાં માંય!

બીઆ વેરી તણી ધરા રાખણો સાંકળે બાંધી,
નવાલી કરી તેં વાત અનોધી નકાજ!
દોકડાકે લોભે રાજ લોકડાકે કદ્ય દામી,
અસા આદમીકી લાજ લેવે કેમ આજ!

ખત્રી વીર વિકરમ જ્યું અબકો તે કાગ ખાયો,
કબકો બતાયો જાયો અબકો કુસંગ!
નાથ લીબડીકા! થાને નાણાંનો ખબકો નાયો,
સબકો ઠપકો આયો રાજ હરસિંગ!

૩. તારો શેઠ ઘેલાશા કેવો હતો? તારાં ચોરાશી ગામની ટાલ જેવો ને તારા શતરાઓના દરદયમાં તીર-શલ્ય જેવો! તારા શેઠની ઘડી બીજાથી ન થાય.
હે જંબુ * જંબુ લીબડીનું ગામ છે. અસલ ગાઢી ત્યાં હતી. ના ધણી (લીબડીના સ્વામી)! જેવી રીતે કડી શહેર ઉપર દુશ્મનોએ હલ્લો કર્યો એવી રીતે લીબડી ઉપર કચારેય હલ્લો થાય ત્યારે સુખેથી તું કરોડો શતરાઓની સામે ઘેલાશાને ખડો કરજે. એ લીબડીને લોપવા નહિ આપે.

૪. ઘેલોશા તો તારા બીજા દુશ્મનોની જમીનને સાંકળે બાંધીને રાખનાર હતો. એવા પ્રધાનને બંદીખાને નાખવામાં આજે તેં અતિશય અનુચિત કરૂત્ય કરી નાખ્યું. હે રાજ! કોઇ હલકા શ્રીમંત લોકોની શિખવણીથી આવા પુલષની આબરૂ લેવાનું તને કેમ સૂઝ્યું?

૫. કૃત્રીવીર વિકરમ રાજ મરવા પડેલો તે વખતે કોઇએ એને સલાહ દીધી કે ‘કાગડાનું માંસ ખાવાથી અમર રહી શકાય.’ એ વીર વિકરમ જેવા સુજા રાજએ પણ જુવનના લોભમાં પડીને એ શિખવણીને વશ થ ઇને કાગડો ખાધો. એથી કાંઅએ એ બરયો નહિ, ઉંટો એ જરદાર બનયો.

તેવી રીતે તેં પણ આજે કાગડાઓ ખાધા જેવું કરૂત્ય કર્યું. દાણો વખત થયાં હલકાં લોકો તને કુસંગ શિખવતાં હતાં, તે આજે તેં પ્રગટ કર્યો, હે લીબડીના નાથ! એથી નાણાંની છોળો તારા ઘરમાં ન આવી પડી. (તારા મનમાં એમ હતું

કે ઘેલાશાએ તારા રાજ્યમાંથી ખૂબ દ્રવ્ય એકહું કર્યું છે તે તને મળશે.)
પણ ઊલટો તમામ લોકોનો ઠપકો મળયો.

૬. ઘેલાશા કંધ રાજ્યનો નિમકછામ લાલચુ નોકર નહોતો, અથવા ગામનો
શત્રુ પણ નહોતો; તેમ કોઇ કામમાં તને તો ફજેત કરે તવો પણ નહોતો. જો
એ મારવા લાયક કે દંડવા લાયક આદમી હોત તો હું રામદુહાઈ ખાઈને કહું
છુ કે તને હું ઠપકો ન દેત.

૬.

શામકો હરામી કામી ગામકો નહોતો શત્રુ,
ફજેતીઓ નાહીં કોઇ કામકો ફજેત,
માર્યા ડંડા જશો વે તો રામકી દૃહાઈ માંને!
નાથ લીબડીકા! થાને થબકો ન દેત.

દરબારગઢ પડધા દેવા લાગ્યો: આવું ઠપકાનું ગીત ઠાકોરને હૈયે ખટકવા
લાગ્યું. ઠાકોર દાદરો ઉંતરવા મંડ્યા. પણ ગટવી સામે મુખે થયા નહિં.

રોટલા જમવાનું ટાણું હતું; પણ કવિ લીબડીને ભૂમિમાં ન રોકાયા, ખરે બપોરે
ચાલી નીકળયા; સામેના સૌકા ગામે જ ઇને જમ્યા.

રાજાજુને વિસામણ થ ઈ, ચારણનો ઠપકો વસમો લાગ્યો; પણ ઈજજત કેમ
જવા દેવાય? ત્રણ લાખ રૂપિયાનો દંડ ભરવાની શરતે ઘેલાશાને છોડ્યા.

એ નીતિવાન કારભારીના ઘરમાં ત્રણ લાખ રૂપિયા પણ ન નીકળયા. એણે
તો કદી પોતાના માલિકની સાથે જુદાઈ જાણી નહોતી.

સાઠ હજાર રૂપિયાના દાગીના હતા તે રાજાને આપી દીધા. પોતાને પીપરિયું
ગામ આપેલું તે બીજા સાઠ હજારમાં માંડી આપ્યું.

પોતાના બે છોકરાને ઘરાણે મૂકી પોતાના મિત્ર વટવાણ ઠાકોર પાસેથી સાઠ
હજાર ઉંઘીના મેળવ્યા!

બાકીના રૂપિયાની શોધમાં એ ભાવનગર ઠાકોર પાસે ગયા.

લીબડી ઠાકોરને ફાળ પડી કે કદાચ કામદાર ભાવનગર રાજ્યના હાથમાં
પડી જ ઈ મારું સત્યાનાશ વાળશો! એ ડરથી એણે દાજુને બોલાવી લીધા,
દંડ માફ કર્યો, રૂપિયા પાછા દીધા. પણ ગામ તો પાછું ન આપ્યું.

ખરેખર ભાવનગર ઠાકોરે દાજુને જામસાહેબની માફક જ લાલચ આપેલી.
પણ નિમકછાલ ઘેલોશા એમ નહોતા ડગ્યા.

દાજુ લીબડીથી બરવાળા આવતા હતા. વચમાં રંગપુર પાસે વેજારમાં ધીરબા વાણિયાણીને ઘેર પોતે રોટલો જમવા રોકાણા. ધીરબાને પોતે બહેન કરેલાં. ધીરબાએ કોણ જાણે શા કારણે એમને પનોળીમાં ઝેર ખવરાવી દીધું. દાજુનો દેહ ત્યાં જ પડી ગયો. એમના શાબને બરવાળે લાવી અગનિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

આજે એમના વંશની ચોથી પેટી ચાલે છે. એમની પાસે અત્યારે ગણયાંગાંધ્રયાં વીદાં જમીન છે.

નોંધ

1. * કાઠીઓ આ વાતનો ઇનકાર કરે છે.
2. * આ ગોખ સંબંધી હક્કિકત એવી બની હતી કે તે ગોખ સામે જ શ્રી જૈન શેતાંભર સ્થાનકવાસી સંપર્દાયના ઉફ્ફ ઢૂંટિયા ધર્મના સાધવીઓ માટેનો ઉપાશ્રય હતો , તે ઉપાશ્રયના ગોખની સામે આ ઘેલાશાનો ગોખ બંધાવા મંડયો. ઘેલાશા પણ ઢૂંટિયા હતા અને શેઠનું કુટુંબ પણ ઢૂંટિયા ધર્મ પાળતું હતું. એ ઉપાશ્રય શેઠ કુટુંબે જ બંધાવેલો હતો. ઘેલાશાનો ગોખ આ પરમાણે સાધવીઓ ધર્માર્થે બેસતાં બૈરાગોની સામે જ ચણાય તે સામે શેઠકુટુંનાં ઘણો વાંધો લીધો , પણ ઘેલાશા ન માન્યા અને ગોખ બાંદયો.
3. * કોઈ કહે ચે કે કશિયાભાઈ પોતે નહિ ગયેલા , પણ ગીતા રકીને કોઈ બીજા ચારણને કહી સંભળાવવા લીબડી મોકલેલો.
4. ૧ આવા સ્વામીભક્ત શૂરાને લીબડીના ઇતિહાસમાં બહુ સ્થાન નથી. કેમ જાણે એવી કોઈ વ્યક્તિ જ કદી હૃદાત નહોતી!
5. ૨ ૧૯૨૩માં

(સંપૂર્ણ)

૮. ભેંસોનાં દૂધ!

કુંગરા અને વનરાઈ વરચે જયાં જુગોજુગથી વિવાહ વર્તે છે એવી સોરઠ દેશની સોહામણી ગીરનાં તો સોણાંચ મીઠાં લાગે. ઘણી ગીર કપાઈ ગઈ છે, કપાતી જાય છે, પણ જે ભાગ હજુ રદ્દ્યા છે તે ભાગની સ્કડપ ખરે જ અદ્ભુત છે.

ઉનાળાના સૂકા દિવસોમાં પાન ખરીને ઝાડ હુંઠા થઈ ગયા હોય, ખડ સુકાઈને ઊડી ગયાં હોય, અને ઝરણાં સૂકાં પડ્યાં હોય ત્યારે તે ભાગાં જનારને ખરી ખૂલ્લી જણાતી નથી. પણ એક -બે સારા વરસાદ થઈ ગયા પછી વનરાઈ લીલવણી ઓટણે ઝકૂંબતી હોય, લીલાછમ ખડ છાતીપૂર ઊભાં હોય, દરેક નદીજદરથું આનંદમાં ખળખળાટ કરી રદ્દ્યું હોય, તે સમયની ગીર જોઈ હોય તેનાથી એ જુવતાં સુધી ભુલાય તેમ નથી.

એક સારો વરસાદ થયાના ખબર મળતાં તો દૂર દૂરથી ચબારી, ચારણ, આહીર, કાઠી અને દરેક મોટા માલધારી પોતાનાં ટોર લઈ ગીરમાં ચારવા જાય છે. ઠેકઠેકાણે ઝૂંપડાં અને ટોરની ઝોકો બંધાય છે, પરોડિયે પરોડિયે વલોણાંના ઘમઘમાટ, દંટીના નાદ સાથે ગવાતાં પ્રભાતિયાં, રાત્રે કયાંક ભજનની ધૂન, તો કયાંક દુહા, કયાંક વાતો, તો કયાંક રબારીચારણાના પાવાના મધુર નાદ, કયારેક કુંગરા ગજવી મૂકતી સિંહની હૂક, તો કયારેક પશુ (એ નામના હરણ)ની છીકારીઓ, કયારેક સાબરનાં ભાડુક, મરત ખૂંટડાની ત્વાડ, મોરલાના ટોકા : આ બધું જેણે અનુભવથું હોય તેને જ તેની ખરી ખૂલ્લી સમજાય.

બરાબર મદ્યવીરમાં કુંગરે વીટયું એક તીર્થધામ છે; ત્યાં રાફભિણીનો કુંગર છે, તાતા પાણીનો કુંડ છે, ભગવાનની શામ મૂર્તિવાળું મંદિર છે. એનું નામ તુળશીશયામ છે.

કેટલાંક વરસો પહેલાં તુળશીશયામની આસપાસ કેટલાક ચારણોના નેસ પડ્યા હતા. દેશમાં દુકાળને લઈ ઉનાળામાં પણ કેટલાંક ઝૂંપડાં બાંધી ત્યાં જ પડ્યાં હતાં. તેવામાં ટોરમાં એકદમ શીળીનો રોગ ફાટી નીકળયો. ઘણા માલધારી માલવિહોણ બનીને માત્ર લાકડી લઈ દેશમાં પાછા ફર્યાં. બહુ જ થોડાં ચારણ કુટુંબ ત્યાં રદ્દ્યાં.

એક ચારણને માત્ર બે નાનાં ખડાયાં રદ્દ્યાં, બાકીનાં ટોર તો મરી ગયાં; પણ ચારણિયાણી પોતાના પિયરથી બે પાડીઓ લઈ આવી. આ પ્રમાણે એ ચારણને ચાર નાનાં ખડાયાં થયાં. તેના ઉપર જ તેનો નિભાવ હતો. ‘આગામ જતાં સારી ભેંસો થશે, એનાં દૂધ-ધીમાંથી ગુજરાન ચાલશે’ એ આશાથી બહુ ચાકરી રાખવા માંડી. ચારે ખડાયાં મોટાં થયાં અસલ ગીરની વખણાય છે તેવાં વળેલાં બળબે ત્રન ત્રન આંટા લઈ ગયેલાં શીગ; દેવલના થંભ જેવા પગ; ટૂંકી ગુંદી; ફાંટમાં આવે એવાં આઉં; પથારી કરી સૂઈ રહેવાય તેવા વાંસાનાં પાટિયાં : આમ બધી રીતે વખણાય તેવી ચારે ભેંસોને જોઈ ચારણ વર-વહુ આનંદ કરે છે.

દિવસે ચરીને સામજે રંગયું રડયે જયારે બેંસો ધેર આવે, ત્યારે ચારણિયાણી ઝોકના ઝંપા પાસે જ ઊભી હોય. અને જોતાંવેંત જ ‘મોળી ધાખી ઈડી! બાપ ! ગોદડ ઈડી ! ખમાં મોળી શેલર ! આઈનાં રખેપાં મોળી મા !’ કરી કરી બેંસોને આવકારે, પોતાના પછેડા વતી એનાં અંગ લૂંછે; પછી ખાણ ખવરાવવું હોય તે ખવરાવે.

ચારે બેંસોને વિયાવાને હજુ ત્રણેક માસ બાકી છે. ‘ચારે વિયાશે; અધમણ દૂધ કરશે; રોજ સાત-આઠ શેર ધીની છાશ થશે; ગુજરાન બહુ સારં ચાલશે.’ એ વિયારોને વાતો બજે જણા કર્યા કરે છે અને આશામાં દોદયલા દિવસો વિતાવે છે.

ભાદરવો આવ્યો; ભરપૂર વરણ્યો, હેલી મચાવી. આઠેક દિવસની હેલી થઈ. વરસાદ અનરાધાર પડે છે તેથી ઘણા માલધારી ચારવા જવાને બદલે બેંસોને છોડી મૂકે છે એટલે બેંસો પોતપોતાના ચરવાને નેખમે (ઢેકાણે) ચાલી જાય છે અને સાંજરે ધરાઇને પાછી પોતાની જાતે નેસ ચાલી આવે છે. ઘણા દિવસથી રોજ રોજ આમ ચાલે છે.

એક સમે બરાબર મેઘલી અંધારી રાત છે. વાદળાં ઘટાટોપ જામ્યાં છે. કચારેક કચારેક વીજળીના સળાવા થાય છે. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસવો શરૂ થયો છે. તે ટાણામાં કોઈ આહીરના બે જુવાન ગીરમાં નીકળેલા છે. દિવસે આ ચારે બેંસોને તેમણે જોયેલી, નજરમાં આવી ગયેલી. આઉભર થયેલી અસલ બેંસો લઈ જવાય તો મૌમાગ્યો પૈસો મળે એવી આશાએ આહીરોની મતિ બગડી ગઈ. અડધીક રાત ભાંગી ત્યારે ચોર ઝોક આવ્યા. ચારણ-ચારણિયાણી નેસાનું દરાગડિયું કમડા દઈને મીઠી નીદરમાં જામી ગયાં છે. ઝોકનો ઝાંપો ઉચ્છાડી આહીરોએ ચારે બેંસોને હાંકી એકદમ દોડાવવા જ માંડી. જળબર આઉભેર થયેલી બેંસો કેટલીક દોડે ! તોપણ લાકડીના માર માઅએએ જેટલી ઉગાવળે હાંકી શકાય તેટલી હાંકી. સવાર થયું ત્યાં ગીર બહાર નીકળી ગયા.

સવારે ચારણ જાગ્યો. જોયું તો ઝોક ખાલી પડી છે, ઘડીક તો ધાર્યું કે ઝામ્યો ઉદ્ઘાડો રહી ગયો હશે, તેથી બેંસો ચરવા ચાલી ગઈ હશે, રોટાલો તૈયાર થયો કે છાશ પીને રોજ બેંશો જતી હતી તે નેખમે ગયો. ત્યાંપણ બેંસો જોવામાં આવી નહીં. વરસાદ બહુ વરસતો હતો. તેથી બીજુ નેખમે ચડી ગઈ હશે, સાંજરે પાછી નેસે આવશે એમ ધારી પાછો ગુંપડે આવ્યો. સાંજરે ધણી-ધણિયાણી વાટા જોતાં ઊભાં રદયાં, પણ બેંસો તો આવી નહીં. તાર પછી ખરેખરી ચિંતા થઈ. ફરીને આસપાસ બધા સ્થળો જોઇ આવ્યો, તગીરના ગાળે ગાળે રખડ્યો, પણ બેંસોનો પતો મહયો નહીં. પછી તો ચોરાઈ ગયાનો વહેમ આવ્યો.

બેંસો ઘણી હોય તો તો તે ટોળામાંથી એક બે ત્રણ ચારને નોખી તારવવી સહેલ નથી. કાચા પોચાથી તો નોખી પડે જ અનિહ. કદાચ મારે પણ ખરી. કોઈ બહુ હિંમતવાળા બે-ત્રણ જેવી-તેવી બેંસોને જુદી પાડી લઈ જાય તો એની મોટા માલધારી બહુ દરકાર પણ ન કરે. ગોત કરવા જવાની મહેનતથી કંટાળીને જતી કરે. પણ આતો ચારે બેંસો સાથે

જ ગઈ - બધી ગઈ ! જેના ઉપર કેટલીયે આશા બાંધેલી તે બધી ગઈ. વળી ભેંસો પણ જેવી તેવી નહોતી.

ચારણ વારહિયાણીએ પોતપોતામના સાગાંઓમાં જઈને વાત કરી. પણ ભોળપ અને નોઇર્દોષ ભાવનાં ભરપૂર આ પરાજિયાં ચારણો : એક તો મનમાં મસ્ત હોય : તેમાં વળી બેમ્સોનાં ઘાટાં દૂધ પીવાથી અને દૂધની સાથે વગડાઉ સાંબો કે રાજગરા જેવા ખદના ધાન મિલાવી ખીર કરી ખાવાથી આળસુડા થઈ ગયેલા : નીકળીએ છીએ ! હા, નીકળીએ છીએ ! એમ કરતાં કરતાં પંદર દિવસના પરિણાન પછી છ જણ શોધ કરવા નીકળયા.

ગીરમાંથી નીકળયા પછી તો ભેંસોને દોડાવવાની જરૂર જ નહોતી. તેથી આહીરો અને થાક દેતા દેતા ધીમે ધીમે વાળકામાં આવ્યા, પોતાના સગાં ઓળખીતાંને ઘેર રોકાતા ઓકાતા જેતપુર આવી પહોરયાં.

સવારનો પહોર છે. ભાદરના કાંઠા ઉપરના એક ઝરનામાં એક દરબાર ખાનગીમાં પોતાની હેડીના થોઆક માણસનો ડાયરો ભરીને બેઠા છે, કસૂંબા લેવા ગયા છે. શિરામણી કરવા ઊઠવાની તૈયારી છે, એમાં બરાબર ભાદરના કાંઠા ઉઅપ્ર ચારે ભેંસો બેળાં બઢે આહીર નીકળયા. ઝરના ઉઅપ્રથી દરબારે ભેંસો જોઈ. છેતેથી પણ એ ભેંસોની જત છાની રહે તેમ નહોતી. ડાયરો બધો ભેંસો સામે તાકી રહ્યો. વેચાઉ હોય તો મૌમાંગી કિમત આપીને પણ એ ભેંસો રાખી લેવા જેવી સૌને લાગી. ત્યાં જઈ, તપાસ કરે, વેચાઉ હોય તો તે પોતાની અપસે લઈ આવવા દરબારે બે માણાસોને કદચું. ભાદર તરકની ધઢની ખડકીમાંથી બઢે જણ નીકળયા. આહીરોએ આ આદમીઓને આવતા જોયા. કઠોડામાં બેઠેલ ડાયરાને પણ જોયો. ‘ચોરનું હૈયું કાચું’ એ ન્યાયે કોણ જાણો શા કારણથી પણ એકદમ બંને આહિર બીના, ભેંસો મૂકીને ભાગ્યા. એ પ્રમાણે આહીરોને બહુગતા જોઈ, ભેંસો ચોરાઉ હશે એમ માની દરબારે તે ભેંસો હામ્કી લાવવા બીજા એક આદમીને દોડાવ્યો. ભેંસો ગઢની ખડકીએથી ગઢમાં આવી. સૌચે ભેંસો જોઈ. ‘ગમે તે રીતે પણ ભેંસો રાખવા જેવી છે’ એમ અંદર અંદર વાતો ચાલવા લાગી. દરબારનું મન પલટાણું. પાસે બેઠેલાઓએ કંઈક મજબૂત કર્યું. છેવટે ભેંસોને તબેલામાં આદેરે ખૂણે બાંધી સંતાડી દેવાનું કર્યું.

ગોતતા ગોતતા ચારણો જેતપુર આવી પહોરયા. ગામને ટીમબે પૂછપરછ કરતાં વાવડ મજયા કે કે “હા ભાઈ, ચાર જખખર ભેંસો અમારાં... દરબારને ભાદર કાંઠેથી રેટિયું મળી હતી અને દરબારે ગઢની માંયલીકોર બાંધી છે.”

“તથી હવે ફીકર નહિ. ચારણો હરખઘેલા બનીને બોલ્યા :” આપણી ભેંસુ કાઠીને ઘેર એટલે તો ભગવાનને ખોળે બેઠેલી ગણાય.”

એવા વિશ્વાસુ ચારણો ડાંગ ઉલાળતા દરબારની ડેલીએ આવીને ઊભા રહણા, અને દરબારની વાટ જોતા બેઠા.

એક પહોર, બીજો પહોર, ત્રીજોપહોર: પણ દરબાર ડોકાણા નહિ. દરબારને જાણ થઈ હતી કે બેંસોના મૂછાળા માલિકો આવી પહોરચા છે. એક તો પેટ મેલું હતું જ, તેમાં પણ પદબિયાઓએ ધનીને વહાલા થવાને સારુ પાપની શિખામણ દીધી : ” ના બાપુ ! એમ બેંસો દેવાય >? શી કહૃતરી કે બેંસુ એનીયું છે?”

બીજે ટૌકો પૂર્ણો : વળી આપણે ખવરાવ્યું છે ! ઠંકે પોણો પોણો મણ દૂધ કરે છે, દશબાર શેર દીની છાશ થાય છે, એને આજ સુધી ખવરાએએને એમ આપી દેવાય કાંઈ ?”

“હા, તો આબરૂ જ જાય ને!”

આવી રીતના બંભેર્યા દરબાર ભાન ભૂલી ગયા. કહેવરાવી દીધું : ” આમ્હી તમારી બેંસુ નથી, ભાઈ !”

સાંભળી ચારનો શાસ લઈ ગયા. કુંગાર જેવડા નિસાસા નાખ્યા. બેંસો આંહી જ પુરાઈ હોવાની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. વળી દરબાર મોયે દેખાડતા નથી. નરણો મોટે ઉપવાસી ઊભેલા ચારણોએ કહેવડાવ્યું: “મામાહી ભણો, સૂરજ પુત્રો મું કી સંતાડેને બેઠો છે?” (મામાને કહો, સૂર્ય પુત્ર મો કેમ સંતાડીને બેઠો છે?”)

અસલ ચારણ-કાથી વરચે આવો સંબંધ હતો : ચારન ભાણેજ કહેવાય, ને કાઠી મામો કહેવાય. ઘરડો ચારણ હોય તો પણ નાનાથી માંડીને મોટા તમામ કાઠીને મામા કહી બોલાવે.

ડેલીએ ચારણ આવે તેનાથી સૂર્યપુત્ર કાઢી મોટું સંતાડે નહિ, આ આશાએ બિચારા ચારણોએ જતા-આવતા ઘણાની સાથે સંદેશા કહેવરાવ્યા, પણ દરબાર તો મલ્યા જ નહિ; એમ ચારન પણ ભૂખ્યા-તરસ્યા ડેલીએ સાંજ સુધી બેઠા રહણા.

છેવટે ચારણોએ ધા નાખીને ત્રાગાં કરવાની જ્યારે તૈયારી કરવા માંડી, ત્યારે દરબારથી તાપ જિરવાયો નહિ. હવે બેંસો આપવામાં આવે તો તો વળી વધારે ખોટું દેખાય : ચોરાઉ માલ સંઘર્યાનું તહેમત પણ આવે; વાત બહાર તો પડી ચૂકી છે, હવે શું કરવું ? ચારણ ત્રાગાં કરશે, દરિયાદી કરશે, તપાસ થશે, બેંસો તબેલામાંથી હાથ આવશે, માથે તહેઅમત આવશે. માટે કાંઈ ઉપાય ?

હજૂરિયા બોલ્યા: ” હા બાપુ ! એમાં બીઓ છો શું? ચારણ ત્રાગાં કરશે, તેમાં આપણી શું તપાસ થાય ? અને તહેમત તો બેમસ હાથ પડે ત્યારે આવે કે એમ જ ? બેંસોને મારી નાખી તબેલામાં જ દાટી દ્યો એટલે થયું. અને ચારનોને મારો ધક્કા, ડેલીએથી ઊઠાડી મૂકો.”

દરબારને એ વાત ગમી. બેંસોને મારી નાખી દાટી દેવાનો હુકમ થયો. તરત હુકમનો અમલ થયો. ચારનોને ધક્કા મારી ડેલીએથી ખસેવ્યા. બહાર ઊભીને ચારણોએ ધાનાખી :

” એ મામાહી ભાણો, આ તોળાં ગભરડાં ત્રાગાં કરતાંસ. સૂરજના પુત્રોને ભીહું ગળે વળવતી સે. પણ બાપુ ! ભીહુંનાં દૂધ તોળે ગળે કેવા ઊતરણે ? ” (મામાને કહો, તારાં ગભર બાળકો ત્રાગાં કરે છે. અરે સૂરજના પુત્ર ! તને બેંસો ગળે વળગે છે, પણ બેંસોનાં દૂધ તારે ગળે શી રીતે ઊતરશે બાપ ? ”)

કોઈએ હાથ કાપ્યો; કોઈએ પગમાં ઘરો માર્યા : એમ છાએ ચારણોએ ત્રાગાં કર્યાં. ડેલી ઉપર પોતાનું લોહી છાંટીને ચાલતા થયા. તે દોઇવસે તો રાત્રે દરબારમાં કોઈએ ખાદ્યું નહિં. સૌને પછી તો બહુ વિચાર થવા લાગ્યો. પણ પછી પસ્તાવો શા કામનો ?

સવાર થયું. વાત ચર્ચાઈ. કેટલાક રૂપિયા ઊડ્યા. તેટલેથી બસ ન રદ્દયું. દરબાર ત્રાંસળીમાં દૂધ લઈ ને જમવા બેઠા કે ત્રાંસળી આખી જુવડાંથી ભરેલી દેખાણી. એ દૂધ નાખી દઈ ફરી વાર લીધું તો પણ એમ જ થયું. ત્રાંસળીમુાંથી જુવડાં જ દેખાય. એક જ દેગડીમાંથી બધાને દૂધ પીરસાય. છતાં દરબારને ત્રાંસળીમાં જુવડાં દેખાય. ચોખાનું પણ તેમ જ થયું. દૂધ, ચોખા અને ધી - તરને વસ્તુ તે જ દિવસથી બંધ થઈ. આંખે પાટા બાંધી દૂધ પીવાનું કરે તો નાક પાસે આવતાં જ દુર્ગાંધ આવે. એમ કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલ્યું, ધીમે ધીમે વદ્યાં. છેવટે એકીસાથે આઠ દિવસ સુધી કાંઈ પણ ખવાયું નહિં.

આઠમે દિવસે ચલાળાના પ્રસિદ્ધ ભક્ત શ્રી દાના ભક્તના ગદૈ જાતના ચેલા શ્રી ગગા ભક્ત ફરતા ફરતા, દરબાર જેતપુરથી બીજે ગામ રહેવા ગયા હતા ત્યાં જઈ ચઢ્યા. દરબારે આપા ગીગા ભગતની બહુ જ સારી સેવા કરી. પછી કરેલાં પાપની બધી હકીકત કહી. દૂધ, ચોખા ને ધી પોતે ખાઈ શકતા નહોતા, તેમ જ આથ દિવસની લાંઘણો થઈ હતી એ બધું કંદયું : બહુ જ કરગરીને કંદયું. કંઈક દયા કરવા આપા ગીગાને પગમાં પડી વીનત્યા.

આપા ગીગાને દયા આવી. તે દિવસે દરબારને પોતાની સાથે જમવાનું કંદયું. આપા ગીગા જાતે ગદૈ હતા. છતાં દરબારે તેમની સાથે બેસી તેમનું એહું અક્ષ લીધું. તે જ દિવસથી જુવડાં દેખાંતા બંધ થયાં. બાર તેર વરસ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું. આઠ-દસ દિવસે માણસ મોકલી આપા ગીગા ભગતની જગ્યાએથી ધૂપ મગાવી લેવાનું નીમ રાખ્યું. તેવામાં આપો ગીગો દેવ થયા. દરબારને પણ કંઈક વાત વિસારે પડી. પસ્તાવો પણ કંઈકાઓછે થયો; એટલે વલી દૂધ અને ચોખા ઊઅપર અણાયિ થવા લાગી. જુવડાં તો ન દેખાય પણ એ વસ્તુ સાંભરી આવે કે તરત અણગમો થઈ આવે કે થાળી પાછી મોકલે પછી આપા ગીગાની ધજા દરબારગાઠમાં એક ઓરડામાં રાખી, ધૂપ વગેરે બરાબર

નિયમિત જગ્યાએથી મંગાવી કરવા માંડ્યો. એટલે એ વસ્તુઓ થોડી થોડી ખવાવી શરૂ થઈ; પણ ચાર-પાંચ દિવસે વળી અરૂધિ થઈ આવે.

ત્રણ ટંક બધાને જમાડતા, બહુ સારી રીતે નોકરચાકરની બરદાસ રાખતા, કોઈ પણ ડેલીએ આવે તેને ગમે તેટલા દૂધ-દી જમાડતા. પણ પોતે જિંદગી રહી ત્યાં સુધી છૂટથી એ વસ્તુઓ જમી શક્યા નાહિં. થોડું થોડું જમી શકતા. તેવા દિવસોમાં પણ થાળી આવે કે ઘણી વાર સુધી એક નજરે જોઈ રહે. આંકણમાં કયારેક કયારેક ઝલણિયાં આવી જાય અને ‘ગીગોલ! ગીગોલ!’ કહી,, આપા ગીગાનું સ્મરણ કરી ધીમે ધીમે થોડું ધાણું જમે.

સાત દીકરા થયા. બધા નાની વયમાં જ ગયા. કોઈ બઢબે ત્રણ-ત્રણ તો કોઈ પાંચ વરસના થઈ મર્યાદ. છેવટે સિટેર વરસની આવરદા ભોગવી દરબાર નિર્વશ ગયા.

લોકો કહે છે :’ એને ધા લાગી ગઈ !’

નોંધ

1. મારી ધાખી (નામની બેંસ) આવી !
બાપ જોડ (નામની બેંસ) આવી!
ખમ્મા તને મારી શેલર (નામની બેંસ)!
માતાજી તારાં રખવાળાં કરે, મારી મા!
2. જુઓ આ લેખકનું પુસ્તક ‘સૌરઠી સંતો’

(પૂર્ણ)

૬. ભોળો કાત્યાળ

ભોળો કાત્યાળ સનાળી ગામનો કાઠી હતો. ઇશ્યરે એને ગટપણમાં દુઃખના દિવસો દેખાડ્યા. ખાવા અણ રદ્દું નહિં. એક તલવારને બગલમાં દાબીને ભોળો કાત્યાળ દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં ગીરની અંદર કુંગારે મઢેલા ચાચઈ નામે ગામમાં આવી પહોરયો. ચાચઈમાં આપો માણશિયાવાળો રાજ કરતા હતા. ડેલી ઉપર દરબાર બેઢેલા છે. એકબીજાએ રામરામ કર્યા. દરબારે નામઠામ પૂછ્યાં; કાત્યાળે પોતાની કથા કહી સંભળાવી.

“આમ કયાં સુધી, આપા ?” દરબારે સવાલ પૂછ્યો.

“શેર બાજરી મળે ત્યાં.” કાઠીએ ઉત્તર વાહયો.

“ત્યારે અહીં રહેશો ?”

“ભલે.”

“શું કામ કરશો ?”

“તમે કહેશો તે.”

“બહુ સારં; આપણી ભેંસો ચારો અને મોજ કરો.”

બીજા દિવસથી ભોળો કાત્યાળ ભેંસો ચારવા લાગ્યા. પાછલી રાતે ઊઠીને પહુંચ ચારવા જાય, સવારે આવીને શિરામણ કરે, વળી પાછાં ટોર, તે સીમમાંથી દિ’ આથભ્યે વળે. બહુ બોલવું-ચાલવું એને ગમતું નથી. માણસોમાં ઊઠવા-બેસવાનો એને શોખ નથી.

એક વખત મધ્યરાતનો સમય છે. ટમ ! ટમ ! ધીરો વરસાદ વરસી રદ્દ્યો છે; ભોળો કાત્યાળ એકટાળિયામાં સૂતેલા છે. એ વખતે ઘોડારની અંદર કંઇક સંચાર થયો. અંધારામાં કાત્યાળ ત્યાં જઇને છાનામાના ઊભા રદ્દ્યા. કાન માંડીને સાંભળે ત્યાં તો બહારથી કોઈ ભીતમાં ખોદતું હોય એવું લાગ્યું. પોતાની તલવાર હાથમાં ઝાલીને કાત્યાળ ચૂપચાપ ત્યાં લપાઈ ઊભા. થોડી વારે ભીતમાં બાકોરં પડ્યું. બાકોરામાંથી એક આદમી અંદર આવ્યો. કાત્યાળની તલવારને એક જ ઝાટકે એ ચોર ‘વોય’ કરીને પડ્યો.

અંદર એ અવાજ થયો, એટલે બહાર ઊભેલા બીજા ત્રણ જુવાનો ભાગ્યા. કાત્યાળ તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભા રદ્દ્યા. થોડી વારે ત્રણે જણ પાછા વળીને ઊભા. કાત્યાળે કળા કરી. કોઇ દરદીના જેવો અવાજ કાઠીને બાકોરા પાસે બેસી બોલ્યા :

“અરર ! ભલા માણસ ! ભાગ જાવ છો ને ? મને ઘોડીએ પાટુ મારી તે કળ ચડી ગય છે. એક જણ તો અંદર આવો !”

ચોરો સમજયા કે એ અવાજ તો ધોડીની પાટુનો થયેલો. એટલે બીજો આદમી અંદર દાખલ થયો. એને પણ કાત્યાળની તલવારે એક ધાએ જ પૂરો કર્યો. પછી તો બહાર ઊભેલા બે જણા ભાગ્યા. કાત્યાળ બહાર નીકળયા. બેઉભાગનારની પાછળ દોટ મૂકી એકને પૂરો કર્યો; બીજો હાથમાં આવ્યો નહિં એટલે તલવારને પીછીથી પકડીને કાત્યાળે છૂટો ધા કર્યો. એ ધા ચોથા ચોરની કેડમાં આવ્યો, અને એ પણ જમીનદોસ્ત થયો.

ચારેનાં મડદાં ઉપાડીને કાત્યાળે તબેલામાં ટગલો કર્યો. પેલી પીછીથી પકડેલી તલવાર છૂટતાની સાથે સાથે કાત્યાળના હાથનાં આંગળાં પણ કાપતી ગયેલી એ વાતનું એને પાછળથી ઓસાણ આવ્યું. પીડા થવા માંડી. હાથને પાટો બાંધીને કાત્યાળ તો પાછા સૂધ ગયા. અને ટાણું થયું ત્યારે પહું ચાલી નીકળયા.

સવાર થયું; આપે માણશિયાવાળો તબેલામાં ધોડાઓની ખબર કાઢવા આવ્યા; જુએ ત્યાં તો ચાર માણસોનાં મડદાં ! ‘આ પરાકરમ કોણે કર્યું ? કોણે કર્યું ?’ એ પૂછપરછ ચાલી.

એક કાઠી હસીને બોલ્યો : “એ તો તમારે પ્રતાપે, દરબાર ! એમાં શું મોટું કામ કરી નાખ્યું છે ?”

દરબાર સમજી ગયા કે આ ભાઇ ખોટું ખોટું માન ખાટવા આવ્યો છે. મર્મમાં દરબાર બોલ્યા : “અહો ! એમ ? આ તમારાં પરાકરમ, બા !”

કાઠી બોલ્યો : “અરે દરબાર ! એમાં કૂતરાં મારવામાં તે મેં શું મોટું પરાકરમ કરી નાખ્યું છે ?”

દરબાર કહે : “વાહ ! વાહ ! શાબાશ ! બારે કામ કર્યું.”

સવારમાં બોળો કાત્યાળ પહું ચારીને પાછા વળયા, દેગડી લઈને ભેંસ દોવા બેઠા; પણ એક હાથમાં તો ઇજા હતી એટલે એક જ હાથે દોવા માંડ્યા. તરત જ ત્યાં દરબાર માણશિયાવાળાની નજર ગઈ. હાથમાં પાટો જોયો; દરબારે પૂછ્યું :

“કેમ એક હાથે ભેંસ દોવો છો ? આંગળીએ આ શું થયું છે, બોળા કાત્યાળ ?”

“કાંઈ નહિં, બાપુ ! જરાક તલવારની પીછી વાગી છે.” કાત્યાળે જવાબ વાજ્યો.

“કેમ કરતાં વાગી ?”

કાત્યાળે બધી વાત કરી, દરબાર દિગ થઈ ગયા. પેલા શોખીખોર કાઠીને દરબારે પૂછ્યું : “કેમ ભાઈ, કોણે આ ચાર જણાને માર્યા ? તમે તો બહુ બડાઈ ખાટતા હતા !”

નિર્લજ્જ કાઠીએ જવાબ દીધો : “અરે બાપુ, ચાર ચાર માણસોનાં ખૂન માથે લેવાં એ કયાં સહેલું છે ? બીજા કોઈની હિંમત ચાલી હતી કે ?”

આખો ડાયરો હસી પડ્યો. દરબારે ઠોણો માર્યો : “એમ કે ? કાઠીભાઇ ભાગે તોય ભડનો દીકરો કે ?”

ભોળા કાત્યાળને દરબારે તલવાર બંધાવી અને પોતાની હજૂરમાં રાખ્યા.

3

ગામમાં થોરી લોકોની વસ્તી વધારે હતી. એમાં એક થોરીની નજર બીજા થોરીની બાયડી ઉપર હતી. પણ પારકાની ઋને શી રીતે પરણી શકાય ? દરબાર મારી નાખે. એક દિવસ દરબારની પાસે આવીને થોરીએ બે સારી ભેંસો બેટ ધરી. દરબાર ખુશ ખુશ થઈ ગયા. થોરીએ પોતાનો છરાદો જણાવ્યો. દરબારે પણ ભેંસો મળી હતી તેની મોજમાં ને મોજમાં જવાબ આપ્યો : “હવે, જાવ ને, તમે કોળાં ગમે તેમ કરી લ્યો ને.”

થોરીએ પેલી પારકી બાયડીને ઘરમાં બેસારી.

ભોળો કાત્યાળ ગામ ગયા હતા. તેણે ઘર આવીને આ વાત સાંભળી, દરબારને બહુ ઠપકો દીધો.

એ બાઇનો ધણી ગામ ગયેલો ત્યાંથી પાછો આવ્યો. સાંભળયું કે પોતાની લી પારકા ઘરમાં છે અને દરબારને બે ભેંસો મળી એટલે દરબારે પણ રજા આપી છે. ઉશ્કેરાયેલો થોરી દરબાર પાસે ગયો; જઇને કહ્યું : “બાપુ ! આમ કરવું તમને ઢીક લાગ્યું ? તમને ભેંસોની જરૂર હતી તો મને કાં ન કહ્યું ? હું આખું ખાડું લાવીને હાજર કરત; પણ મારું ઘર ભંગાવ્યું ?”

દરબારે ઉડાઉ જવાબ વાજ્યા.

થોરીએ કહ્યું : “પણ બાપુ ! ભેંસનાં દૂધ ખારાં લાગશે હો !”

દરબાર ખિજાઇ ગયા : “જા, ગોલકા, તારાથી થાય એ કરી લેજે.”

થોરીએ બહારવટું આદર્યું. ત્યારથી દરબાર એકની એક જગ્યાએ બે રાત સૂતા નહિં. રોજ પથારીની જગ્યા બદલે. ડેલી ઉપર બરાબર ચોકી રાખે. એક દિવસ થોરીએ દરબારગાઠ ઉપર આવીને ખપેડા ફાડ્યા; દરબારના પલંગ ઉપર બંદૂક ફોડી અને ભાગી ગયો.

પણ થોરીનો ધા ખાલી ગયો. દરબાર તે દિવસે બીજે ઠેકાણે સૂતેલા.

આખો ડાયરો સવારે જમવા બેઠો છે. કોઈ બહારનો મે'માન હતો નહિં, તેથી દરબારનાં વહુએ આવીને ડાયરાને કેટલાંક કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં. મેણાં માર્યા કે ‘દૂધ-ચોખા ખાતાં શરમ નથી આવતી દાયરાને ?’

બોળો કાત્યાળ કમકમી ઊઠ્યો. પોતાની દૂધની તાંસળી ઊંઘી વાળી સોગંદ લીધા. બીજ દિવસે માણસો ગોઠવીને રસ્તા રોકી દીધો. ઠેકાણે ઠેકાણે ઓળા બાંદચા. એક માર્ગ ઉપર એક બીજા જણાને લઇ બોળો કાત્યાળ બેઠો છે. રાતનું ટાણું થયું. કાત્યાળ જોયું તો આઘે આઘે ઝાડની ઘટામાં દેવતાનો કોઈ અંગારો ઝબૂકતો હતો. કાત્યાળ જોયું કે દુશ્મન ચાલ્યો આવે છે; એ અંગારો નથી, પણ દુશ્મનની બંદૂકની જામગીરી ઝગમગે છે.

થોરી ચાલ્યો આવે છે. કાત્યાળ બરાબર વાટ જોઈને બેઠા છે. તેટલામાં પાસે બેઠેલો માણસ બોલી ગયો : ‘એ આવ્યો !’ કાત્યાળએ તેના મોટા આડે હાથ દીધો, પણ થોરી સાંભળી ગયો, એકદમ ભાગ્યો. કાત્યાળ વાંસે થયા. કુંગરાના પડધારામાં બેઉ દોડ્યા જાય છે. કાત્યાળ ફેર ભાંગવા માંડ્યો, શેતલંજુ ઢૂકડી આવી તેટલામાં કાત્યાળ પહોચી ગયા અને તલવારનો ધા કર્યો. બરાબર જનોઈવટ તલવાર પડી. થોરી કૂદીને શેતલંજુમાં પડ્યો. કાત્યાળ વાંસે પડ્યા. થોરી સામે કાંઠે નીકળી કાંઠો ચડવા નાનકડું ઝાડ ઝાલે છે, પણ ઊખડી પડે છે. દોડતો દોડતો થોરી પાણીમાં કાત્યાળના પગ પાસે આવી પડે છે. કાત્યાળ તલવાર ઉપાડી કે ચોરીએ બૂમ પાડી : “કાકા, હવે ધા કરશો મા, તમારો એક ધા બસ છે. સિંહનો પંજો પડી ચૂક્યો છે.”

કાત્યાળ તેને બાંઘી લીધો. થોરીની છાતીમાંથી લોહીનો ધોધ વહેતો હતો. પોતાનો ફેંટો ફાડીને કાત્યાળ એનો જખમ ઉપર જોરથી બાંઘી દીધો. ડેલીએ દરબાર બેઠા હતા ત્યાં થોરી આવીને હોકો માગીને પીવા લાગ્યો.

આખી રાત હોકો પીતાં પીતાં થોરીએ થોડીક આપવીતી કહી : “બાપુ ! એક ગામમાં મેં એક ચારણના ધરમાં ખાતર પાડ્યું. ચારણ-ચારણિયાણી ભરનીદરમાં સુખે સૂતેલાં. રૂપાળી એ અધરાત હતી. થોડોક ખડભડાટ થયો એટલે ચારણ જાગી ઊઠ્યો. અને હું તરત સામે એક ધોડી બાંઘી હતી તેની પાછળ સંતાળો. ધોડી ફરડકા બોલાવતી હતી એટલે ચારણ સમજયો કે કંઈ સર્પ જેવું જાનવર હશે. ધોડીને બુચકારતો બુચકારતો ચારણ પડખે આવ્યો. મારા મનમાં થયું કે ચારણ મને છેતરીને પકડી લેવા આવે છે; હું ધોડીને ચારણને બાગી પડ્યો, અને એના પેટમાં મેં મારો છરો ઉતારી દીધો. હું ભાગીને ઓટ્યા બાકોરામાંથી બહાર નીકળવા જાઓ, ત્યાં તો જાગી ઊઠેલી ચારણયે દોડીને મારા પગ પકડી રાખ્યા. મેં પાછા વળીને બાઇનેય ધાયલ કરી. હું તો બાગી છૂટ્યો. પછી ચારણ-ચારણી પડદે પડ્યાં. બાધ તો બીજે દિવસે ગુજરી ગઈ. ચારણને કોઈએ એ વાતના ખબર દીધા નહોતા.”

“પળે પળે ચારણ પૂછ્યા કરે કે ‘ચારણને કેમ છે ? એ કયાં છે ?’ એને જવાબ મળે કે ‘ઠીક છે, ઠીક છે,’ એક દિવસ ચારણનો ભાણેજ ખબર કાટવા આવ્યો. કોઈ પાસે નહોતું. ભાણેજે મામીનો ખરખરો કર્યો. ચારણે વાત જાણી લીધી.

“અરેરે ! એને ને મારે આટલું બદ્યું છેટું પડી ગયું ?” એક કહેતાં તો એનો ધા ઊંડી ગયો. ચારણ પણ ચારણની પાછળ ગયો. કાકા, “મારાં એ પાપ મને નદ્યાં. હું અધરમનું વેર લેવા ચદ્યો, પણ મે'ય અધરમ કર્યો. મારાં મોત તો ફૂતરા જેવું થવું જોઈએ. પણ ઠીક થયું કે હું તમારા હાથે મરં છું.”

કાત્યાળે દિલાસો દીઘો : “તારી ઉપર પણ કાંઈ ઓછી નથી વીતી. પણ હવે એ બદ્યું વીસરી જા, ભાઈ !”

સવાર થતું આવતું હતું. થોરી દરબારને કહે : “બાપુ, રામ રામ.” એમ બોલીને ફેંટાનો પાઠો છોડી નાખ્યો અને તત્કાળ પ્રાણ છોડ્યો.

આપા માણશિયાવાળાએ કાત્યાળને આંબાગાલોળ નામનું ગામડું ઇનામમાં આપ્યું.

3

થોડે મહિને દરબાર માણશિયા વાળા ફરી વાર પરણ્યા. હાથગજણાનો સમય આવ્યો. બોળા કાત્યાળે આવી હાથગજણામાં થોડી ભેંસો આપવા માંડી. દરબારે મો ફેરવ્યું.

કાત્યાળે પોતાની ઘોડી દેવા માંડી.

દરબારે મો ફેરવેલું જ રાખ્યું.

કાત્યાળના મનમાં વહેમ આવ્યો : ‘હાં ! દરબારને પાછો પોતાનાં દીધેલ ગામનો લોભ થયો છે.’

“લ્યો, બાપુ, હાથ કાઢો. આંબાગાલોળ પાછું આપું છું.”

“બોળા કાત્યાળ ! કાઠીના દીકરા છો, એ ભલશો મા. તે દિવસે થોડી ભેંસો લઈને થોરીનું ઘર ભંગાવ્યું એનો એ માણશિયો આ જ નથી રદ્યો છો ! મારે તમારા ગામનો લોભ નથી.”

“ત્યારે બાપુ, હાથ કાઢો. લ્યો, બીજું તો કાંઈ નથી; આ મારાં માથું હાથગજણામાં આપું છું.”

“બસ, બોળા કાત્યાળ !” દરબારનું મન સંતોષ પામ્યું. બે વરસ વીતી ગયાં. આંબાગાલોળ ખળાં ભરતાં હતાં, કાત્યાળ ત્યાં તપાસવા ગયેલા. પાછળથી ચાચ્યે ઉપર જૂનાગઢની ચટાઈ આવી. તરદ્દાયા ટોલા વાગ્યા. દરબાર લડાઈની તૈયારી કરે છે. દરબારને બોળો કાત્યાળ સાંભર્યો.

ખળાં ભરતાં ભરતાં કાત્યાળે તરદ્દાયાનો નાદ સાંભળ્યો. એને ખબર પડી. ઘોડેસવાર થઇને ચાચ્યે આવ્યા. ગાઠમાં જઈને દરબારને કદયું : “બાપુ, તે દિવસે હાથગજણામાં

આપેલું માથું આજે રવીકારી લેજો !” એમ કહીને પાછા ચડ્યા. જૂનાગઢની ગિરત સામે ધીગાણે રમ્યા. ગિરત ભાગી.

જૂની ચાચઈનો ટીબો ટેકરી ઉપર છે, ત્યાં તે વખતની લડાઈની નિશાનીઓ હજું પડેલી છે.

(પૂર્ણ)

૧૦. આહીર ચુગાલ

“આટલી બધી પ્રીત કેમ સહેવાશો ? વિધાતા આપણી જોડલી વહેલી વીખી તો નહિં નાખે ને ?”

“એવું અમંગળ શું કામ ભાખો છો ?”

“ના, ના, પણ ધાર્ય કે અચાનક માર્ચ મોત નીપજે તો ?”

“તો પછી તમારી વાંસે જીવીને શું કરવું છે ?”

“મરવું શું દેઢું પડ્યું છે ? આ ભરપૂર જોબન, આ છલકાતાં રૂપ, આ સંસારની મીઠાશ એમ તજવાં દોદયલાં છે ! એ તો મોએ વાતો થાય.”

“હશે, પુરુષ જાતને મન પ્રાણ કાઢી આપવા વસમા હશે. પોતાની પરણેતરની વાંસે કોઇ પુરુષે દેહ પાડ્યો સાંભળ્યો નથી. નારીની જાત તો અનાદિથી ચિતા ઉપર ચડતી જ આવી છે, આયર !”

કાઠિયાવાડના દેવગામ નામના નાના ગામડામાં એક આયર રહેતો. નામ ધમળો. એને એકનો એક જુવાન દીકરો હતો. દીકરાનું નામ નાગ. નાગને પરણ્યાં હજુ ચારપાંચ મહિના થયેલા. રંભા જેવી નાર ધરમાં આવેલી.

ઉપરની વાતો કરનારાં ધણી-ધણિયાણી તે આ જુવાન આયર નાગ અને એની પરણેતર છે. અધરાતે સ્વાવાના ઓરડામાં ટોલિયા પર બેઠાં બેઠાં ચાતકની જોડલી સમાં આ અભણ ઋની-પુરુષ પોતપોતાની પ્રીતિનું વર્ણન કરી રદ્દ્યાં હતાં. ઝાંખો ઝાંખો દીવો બઢે છે. વાતોમાં ને વાતોમાં દીવાની વાટ્યે કૂલ ચડી ગયેલ છે.

નાગને મનમાં થાતું : “ઓહો ! શું આ ઋનીનું મારા ઉપર હેત ! મારી પાછળ આ બિચારી ઝૂરી-ઝૂરીને મરે હો !”

રોજ રાતે આવી આવી વાતો થાય. ઋની પણ પોતાના ધણીને તાવી જુઅે : “હેં આયર ! હું મરં તો તમે શું કરો ?”

ગળગળો થઈને નાગ કહેતો : “મારા સમ ! એવું તું બોલ મા.”

“ના, ના, પણ આમ જુઅે ! આ માથાની લટ ઊડી-ઊડીને મોટા પર આવે છે. ઋનીમાં કહેવાય કે જે બાયડીને આમ થાય એ મરી જાય ને એના ધણીને ઝટ નવી નાર આવે !”

“હું તને કરગારીને કહું છું કે એવું બોલ્ય મા.”

“એમાં શું ? પુરખને તો લી મરી ને ખાસડું ફાટ્યું એ બેય વાત બરોબર. હું મરું તો શું તમે બીજુ નહિ પરણો ?”

આયરે નિસાસો નાખી કદચું : “પ્રભુને ખરર !”

“ત્યારે શું સતા થશો ?”

આવા મર્મપરહાર કચાં સુધી સહેવાય ? દલાજતે હોઠે ને ગળગળે અવાજે નાગ બોલ્યો :
“એક વાર મરી જુઓ, પછી જોઇ લેશું. મને નખરાં નથી આવડતાં.”

પોતાના ધણીની મમતા જોઇને લી એને ગળે બાગી પડી; ખડખડ હસીને એવી વાતો ઉડાડી દીધી. બેય જણાં પાછાં વિનોદમાં પડ્યાં.

રોજ રાતે આવી વાતો થાય છે તે સાંભળનાર એક ત્વીજો જણ પણ હતો. એ હતો નાગનો બાપ ધમળ પોતે. ખોરડું સાંકડું હોવાથી ધમળ એ જ ઓરડાની ઓસરીમાં સૂતો ને મોડી રાતે આ જુવાન જોડલીની કાલી કાલી વાતો એનાથી અણાઈરછ્યે પણ સંભળાઈ જાતી. સાંભળીને મનમાં મનમાં એ હસતો. એના અંતરમાં થતું : ‘જો ને આ જુવાનિયાં ! તાજુ પ્રીતમાં ગાંડાંતૂર બનીને પરાણ કાઢવાની વાતો કરે છે. એક દિવસ પરીક્ષા તો લઉં !’

રોજ સવારે વહેલો ઊઠીને નાગ સાંતી જોડી ખેતરે જાય, તે ઠેઠ સાંજે ઝાલર ટાણે પાછે વળે. બપોરનું ભાત માથે મેલીને આચરાણી પોતે રોજે વાડીએ જાય. સાંજ પડે ત્યાં તો, જેમ વાછર પોતાની માની વાટ જોઇ રહે તેમ આચરાણી ઓસરીએ ઊભી ઊભી માંડી સાંતીના ખખડાટની વાટ જુએ.

એક દિવસ નાગ તો વાડીએ ગયેલો. કોસ હાંકતો હાંકતો આચર જુવાન પ્રીતિના દુહા ગાય છે : અને માથે ઝાડની ઘટામાં કોચલ ટૌકે છે. મંડાણની ગરેડી જાણે કોઇ સજણને બોલાવતી હોય એવી ચીસો પાડે છે અને ધોરિયામાં ચાલ્યું જતું પાણી કોણ જાણે કચાં આદે આદે વસનારા પરદેશીને ભેટવા દોડ્યું જતું હોય એવું દેખાય છે.

જોઇ જોઇને આચર કોસ હાંકતો હાંકતો મીઠી હલકે છકડિયા દુહા ઉપાડે છે :

સજણ એડાં કીજિયે, જેડી વાડીહુંદી વેલ,
અરે પણ મેલે નહિ, જેણે બાળપણાની બેલ્યાઃ
બાળપણાની બેલ્યા તે લાગી ગૃગળી,
સોજાં સાજણ ને ઉતરની વીજળી,
ઘડતાળિયા જુવ ને થઈ લે-મેલ્યા,
સજણ એડાં કીજિયે, જેડી વાડીહુંદી વેલ!

વેણે વેણે વાડી પડધા પૂરે છે. મોરલાય સામા ચંદ્રાવળા ગાતા હોય તેવા, ડોકના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી ગળકે છે. અને વળી પાછો નાગ કોસ ખેંચતો લલકારે છે :

સજણ એડાં કીજિયે, જેડી લટીઅળ કેળ,
દૂધમાં સાકર બેળીએ, તે કવોક લીએ મેળ :
કેવોક લીએ મેળ તે સળી બરી ચાખીએ,
વાલું સજણ હોય તેને પાડોશમાં રાખીએ,
ચંપે ને ભરવે વીટાણી નાગરવેલ !
ચુડ કે સજણ એડાં કીજિયે, જેડી લટીઅળ કેળ.

એમ ગાતાં ગાતાં બપોર થયા. હમણાં સજણ ભાત લઇને આવશે, હાલ્યું આવતું હશે :
પોતાના સૂર સાંભળતું હશે, એમ ઉલ્લાસમાં આવીને તરીજો ચંદ્રાવળો ગાય છે :

સજણાંને એમ રાખીએ, જેમ સાયર રાખે વા'ણ,
માલભી આવે મલપતા, સરમાં કરે સાન :
સરમાં કરે સાન તે બારી,
નનકડાં સેણને નો રાખીએ મારી !
સભદર જળ સરખાં બર્યાં, તાવે સાયરમાં તાણ,
સમણાંને એમ રાખીએ, જેમ સાયર રાખે વા'ણ,

મદયાદન થયો. ગામના મારગ ઉપર મોટી બે આંખો માંડીને આયર જુએ છે કે કચાંચ ઓલી ભાતવાળી આવે છે ? આજ કાં એની પવનમાં ફરકતી રાતી કામળી કળાતી નથી ?

ત્યાં તો નાગનો બાપ ધમળ આવી પહોરચો નાગે નજર કરી તો બાપુના મો ઉપર ર્યામ વાદળી દેખી.

“કાં બાપુ, અટાણે કેમ ?”

આંખો લૂછતો ધમળ બોલ્યો : “ભાઈ ! ગજબ થયો. વહુને તો એઠ આભડ્યો. દીકરી મારી ! જોતજોતામાં તો એના પ્રાણ નીકળી ગયા. તને બોલાવવાનું ટાણું ન રહ્યું.”

“કચાં છે ?”

“એને તો દેન દેવા લઇ ગયા.”

“એ-એ-એમ ? એટલું છેટું પડી ગયું ?” આટલું બોલતાં તો નાગે પોતાની પડખે પડેલું દાતરડું ઉપાડીને પેટમાં ઉતારી દીધું. ‘હાં ! હાં ! હાં !’ કરતો બાપ જ્યાં હાથ ઝાલવા જાય ત્યાં તો દીકરાનો લોહીલોહાણ દેહ ધરતી પર ટળી પડ્યો.

બરાબર કાળજામાં ધા આવેલો એટલે જુવવાની આશા નહોતી. નાગે દેહ છોડ્યો. બાપ ચોધાર આંસુએ રોયો, અને પેલી આયરાણીએ રોયુ, ફૂટથું, પોતાના ભરથારની ચિતાના ભડકા આદે ઊભાં ઊભાં જોયા અને ગૂરવા લાગી.

ચૌદમે દિવસે તો એને પિયરથી ગાડું તેડવા આવ્યું. બાદ ચડીને ચાલી નીકળી. પાદરમાં પોતાના ભરથારની તાજુ ચિતા જોઇને બે-ચાર આંસું પાડ્યાં. પણ મનની વેદનાને ભૂસાતાં શી વાર લાગે ? બાર મહિના વીત્યા ત્યાં તો સજણના હૈયામાંથી નાગનાં સંભારણાં નીકળી ગયાં. જોબન આવીને એના કાનમાં કહેવા લાગ્યુ, ‘હવે શી વાર છે ?’

કશી વાર નહોતી. બીજા કોઇ એક ગામના આયર સાથે એના ભાઈઓએ એને નાતરે દીધી. એને તેડવા નવે સાસરિયેથી મહેમાનો આવ્યાં. ઘૃઘરિયાળી વેલડીમાં બેસીને આયર જુવાનડી પાછી કંકુને ચાંદલે નવે ધેર જવા નીકળી.

સાંજનું ટાણું થયું. વેલડી રસ્તામાં દેવગામને પાદર ઊભી રહી. તેડવા આવનારમાંથી બે-ચાર જુવાનો ગામમાં નારતો લેવા નીકળી પડ્યા. પણ ચોરા આગળ તે રાતે ભવાદ રમાતી હતી. જુવાનો ભવાદ જોવામાં નારતાની વાત ભૂલી ગયા અને ધણો સમય ચાલ્યો ગયો.

અંતે અકળાદ આયર જુવાનડીએ વેલડીના માફામાંથી બહાર ડોકિયું કર્યુ. નજર કરે ત્યાં સામે એ કોણ ઊભેલો ?

એક તાજો પાળિયો : લાદિર જેવા તાજા ચિંદૂરમા રંગાયેલા અબોલ પદ્થરનો એક પાળિયો.

કંકુના ચાંદલાવાળી જોબનવંતીને સાંભર્યુ - એ પહેલી વારનું પરણેતર; માયરામાં બેઠેલો વિશાળ છાતીવાળો એ જુવાન - જેની તાજુ ફૂટતી મૂછો એ જોબનવંતીએ પાંખા પાંખા પાનેતરમાંથી નીરખેલી; એને સાંભરી આવી - પહેલવહેલી રાત અને બીજુ એવી ધણીય અજવાળી રાતિરાઓ; એને સાંભર્યા એ માગ્યમ રાતના પહોર અને એકબીજાની ચિતા ઉપર ચડવાના અધરાતે આપેલા કોલ; અને અંતે સાંભર્યુ એ કાળજામાં ખૂંતેલું દાતરડું.

આશાભેર નવે સાસરિયે જનારી આયરાણીના મોમાંથી એક ઊંડો નિસાસો નીકળી ગયો.

પાદરમાં એ ટાણે ગામના છોકરા ‘સાતતાળી’ રમતા હતા અને ગાડાખેડુને પૂછગાછ કરતા હતા કે ‘વેલ્યમાં કોણ છે?’ એમાંથી એક ચારણનો છોકરો સંતાદને ઝાડની ઓથે ઊભેલો. ચકોર છોકરો જાણી ગયો હતો કે આ તો નાગ આયરની જ બાયડી, આજ નાતરે જવા નીકળી છે. છોકરે અજવાળી રાતની પહેલે પહોર આ દેખાવ જોયો; પાળિયાની સામે મીટ માંડી રહેલી આયર નારીને જોઇ. ચોપાસની અખંડ શાંતિમાં

નીકળી પડેલો એ નિસાસો સાંભળ્યો; તક જોઇને છોકરાએ દુછાનાં બે ચારણો જોડી
કાઢ્યાં અને સરવે સાદે લલકારી કદ્યાં :

**નાગ ! નિહાળી જોય, પોળાં મન પાથરીએ નહિ,
કાઠ ચદ્યાં નહિ કોય, (આ તો) ધંધે લાગ્યાં ધમળાઉિત !**

હે નાગ ! જરા ઊંડું નિહાળીને જો ! ગમે તેની ઉપર પ્રેમ પાથરીએ નહિ. તેં જેના ઉપર
પ્રેમ પાથર્યો તે તો તારી ચિતા ઉપર ચડીને બળી મરવા ન આવી. એટલું જ નહિ, પણ
હે ધમળના પુત્ર ! એ તો પોતાને ધંધે વળગી ગાઇ-બીજે નાતરં કરીને ચાલી.

બાઇએ આ દુછો સાંભળ્યો-અક્ષરે અક્ષર સાંભળ્યો. સમજુ ગાઇ. બાકી હતું તે બધું ચાદ
આવ્યું. વેલ્યમાંથી નીચે ઉતરીને પાણિયા પાસે જઈ બેઠી. પોતાનાં નવાં સગાંને આખી
કથની રડતાં રડતાં કહી સંભળાવી; ને પ્રીતમના પાણિયાની સમક્ષ ચિતા ખડકાવી એ
જ શાણગાર સોતી ને કપાળમાં એ મંગલ ચાંદલા સોતી આયરાણી ચિતા ઉપર ચડી ગાઇ.

(પૂર્વ)

૧૧. આનું નામ તે ધણી

દિવાળીના નવા દિવસો હતા. વડોદ ગામની ખળાવાડમાં ખળાં મસળી-ઉપળીને તૈયાર થાતાં હતાં. જગા પટેલની વહુ-દીકરીઓ દાણા વાવલતી નવાં લૂગડાં અને ઘરેણાંના મનોરથમાં મહાલતી હતી. ટાડા-ટાડા વાવડા વાતા હતા. તેમાં મોતી જેવા દાણા ભૌ માથે વરસતા હતા અને વાવલનારીઓની ચૂંદડીઓના છેડા ફરકતા હતા.

શિયાળાની તડકીમાં ચણકતો, મૂઠી ફાટે તેવો બાજરો ખળમાં પડ્યો છે. જગો પટેલ પોતાના બાજરાના ગંજ સામે મીટ માંડીને જોઈ રદ્દ્યા છે. લીલવણી બાજરો એની નજરમાં સમાતો નથી. પરભાતને પહોર એને પાપનો મનસ્યુબો ઉપદ્યો છે. એ વિચાર કરે છે કે ‘ઓહોહો ! મહેનત કરી-કરીને તૂટી ગયા મારા ભાઈયું : આ બાજરો પાકયો અમારે પરસેવે : અને હવે ઠાલા મફતના દરબાર પોતાનો રાજભાગ લઈ જશો !’ વળી થોડીક વાર થંભી ગયા, બાજરા સામે ટાંપી રદ્દ્યા. ફરી વાર પેટમાંથી કૂડ બોલ્યું : ‘રાતમાં એકાદ ગાડી બાજરો ભરીને ઘરબેળો કરી દઉં તો એટલો મારો સુવાંગ દે’શે, રાજભાગમાં નહિ તણાઈ જાય.’

અરદ્ધી રાતનો ગજર ભાંગ્યો એટલે પોતાના ભાઈ તથા સાથીને લઈને પટેલે ખળમાંથી બાજરાનું ગાડું ભર્યું. ભૂદેવો જેમ તરપિંડી જમતી વખતે પોતાની હોજરીનું ભાન રાખતા નથી, તેમ જગા પટેલે પણ લોભે જઈ ગાડામાં હદ ઉપરાંત બાજરો ભર્યો અને પાછલી રાતના ગાડું જોડી ઘર ભણી ચાલ્યા. સાથી ગાડું હાંકતો હતો; પોતે ગાડાની આગળ ચાલતા હતા; અને તેમના ભાઈ ગાડાની પાછળ ચાલતા હતા.

ગામનાં પાદર ટૂકડાં આવતાં હદ ઉપરાંત ભારને લીધે ગાડાની ધરી ગુડિયામાંથી નીકળી ગઈ; અને ગાડાનું પેડું ચાલતું અટકી પડ્યું. જગો પટેલ મૂંજાણા. તરણેય જણાએ મળી મહેનત તો કરી. પણ ગાડું ઊંચું થયું નહિ. ધણીની ચોરી એટલે કોઈને મદદે બોલવવા જાય તો છતરાયું થઈ જાય; તેમ પાછળ ખંજું પણ છેટું ગયું એટલે ગાડું પાછું ખાલી પણ કરી શકાય નહિ. આમ જગા પટેલને સાપે છંઢુંદર ગરહા જેવું થયું. સવાર પડશે – અજવાણું થશે – તો ફજેતો થશે, એવી બીકમાં હાંકળાફાંકળા થતા જગો પટેલ કોઈ વટેમાર્ગુની વાટ જોવા માંડ્યા. એવામાં દીશરને કરવું તે એના જ દરબાર – જેની ચોરી હતી તે – ગજભાઈ ગોહિલ જ પરોટિયામાં પોતાના હંમેશના નિયમ પરમાણે જંગલ જવા સારં હાથમાં પાણીનો કળશિયો લઈ નીકળયા. ટાડ પડતી હતી એટલે દરબારે મોટે બોકાનું બાંધેલું હતું. ફક્ત દરબારની આંખો જ બહાર તગતગતી હતી.

જેવા દરબાર જગા પટેલના ગાડા પાસેથી નીકળયા તેવા જ જગા પટેલે, ગરજવાનને અક્કલ ન છોય એ હિસાબે, દરબારને કોઈ વટેમાર્ગું ધાર્યા અને મનમાં વિચાર્યુ કે આ આદમી અભાણ્યો હોવાથી ગામનાને ખબર નહિ પડે કે હું બાજરો છાનોમાનો લઈ જાઉં

છું. એવું ધારીને પોતે ઉતાવળા ઉતાવળા બોલ્યા કે ‘એ જુવાન ! જરાક આ ગાડું સમું કરાવતો જા ને.’

અંધારું, ગભરામણ અને દરબારે મોટે બોકાનું બાંધેલ; એટલે જગા પટેલે તો દરબારને ન ઓળખ્યા; પણ દરબારે જગા પટેલને ઓળખી લીધા. દરબાર સમજુ ગયા કે ‘મારા રાજભાગનો બાજરો આપવો પડે એ યોરીએ પટેલ છાનુંમાનું ગાડું ભરી લઈ જાય છે.’ પરંતુ દરબારે વિચાર કર્યો કે હું ઓળખાઈ જઈશ તો જગા પટેલ જેવો માણસ બોઠો પડશે – શરમાશે. માટે પટેલ પોતાને ન ઓળખે એવી રીતે નીચું જોઈ ગાડાને કેડનો ટેકો દઈ પૈડું ઊંચું કરાવ્યું, એટલે પટેલ ધરી નાખી ગાડું ચાલતું કરી રાજુ થતા ઘર ભણી હાંકી ગયા.

‘હશે ! હોય ! બિચારા રાતદિવસ ટાટતડકો વેઠી મહેનત કરીને કમાય અને સારો દાણો ભાળીને એનું મન કદીક બગડે તોયે શું થઈ ગયું ! એ પણ આપણી વસ્તી છે ને !’ આમ વિચારતા વિચારતા દરબાર ચાલ્યા ગયા.

આ વાત બન્યા ને આશરે છ એક માસ થયા હશે. દરબારના દરિયાવ દિલમાં ઉપરની વાતનું ઓસાણ પણ નથી. એવે સમયે દરબારમાં મહેમાનો આવેલા. હવાલદાર મહેમાનો સારું ખાટલા-ગોદાં લેવા જગા પટેલને ત્યાં ગયો. પટેલે હા-ના કરવાથી હવાલદારે જગા પટેલને કંઈ કડવું વચન કીધું. એટલે પટેલને રીસ ચડી. પોતે બોલ્યા કે ‘મારે આવા દરબારના ગામમાં રહેવું જ નથી.’

હવાલદારે પણ તોષડાઈથી કીધું કે ‘ત્યારે શીદને પડ્યો છો ? તને કયાંય બીજે મળતું નથી ? હાલ્યો જા ને !’

એટલે જગા પટેલ ને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી ગઈ. દુભાઈને રાતે ગાડામાં ઉચાળા ભર્યા. દરબારને આ વાતની કશી ખબર પણ નથી. પણ વળતે દિવસે સવારે દરબાર ડેલીએ ડાયરો કરી બેઠા છે, ત્યાં જગા પટેલ પોતાના બાળબરચ્યાં, રાચરચીલું અને ટોરટાંખર લઈ ગાડાં ભરી ડેલી પાસેથી નીકળ્યા. ગામનાં માણસો એમને વારવા-મનાવવા મંડ્યા, પણ પટેલ તો વધારે જોર કરવા મંડ્યા. દરબારને ખબર પડી, એટલે દરબારે પણ ચોપાટમાંથી નીચે ઊતરી જગા પટેલને ખૂબ સમજાવ્યા અને કારણ પૂછ્યું. જગા પટેલે જિજાઈને કદચું કે ‘દરબાર ! અમારી વહુઅં આણામાં બે સારાં ગોદડાં લાવી હોય છે તેચ અમે વેઠે કાઢી દઈએ, અમે ગાભા ઓટીને આવી ટાટમાં સૂઈ રહીએ, તોચ તમારો તરણ દોકડાનો અમને હડબડાવે ! ફુફડાવે ! એ અમને નથી પરવડતું.’

દરબારે સબૂરીથી આખી વાત જાણી લીધી. ઘણા દિલગીર થયા. હવાલદારને સજા કરી, અને પટેલને કદચું કે ‘બાપ ! તમે મારાં સોનાનાં ઝાડવાં છો. માફ કરો અને પાછા વળો.’

પરંતુ જગો પટેલ કોઈ રીતે સમજયા નહિ. એટલે દરબારે જગા પટેલના પડખે ચડી કાનમાં કીધું કે ‘પટલ ! જાવ તો ભલે જાવ; પણ જે ધણી કેડનો ટેકો દઈને બાજરાનું ભરતિયું વળાવે, તેવો ધણી ગોતજો, હો !’

આટલું કહી દરબાર તો ચાલ્યા ગયા. પણ આંહી પટેલના હાડોહાડમાં દરજારો છૂટ્યો. પટેલથી કાંઈ બોલાયું નહિ. મનમાં એક જ વાત બોલાઈ ગઈ કે ‘આનું નામ તે ધણી ! જે ધણીની મેં ચોરી કરી હતી, તે જ ધણી ચોરીમાં મદદ કરે અને મારી આબરણને ખાતર મને તો માફ તો કરે, પરંતુ એ વાતમાંચે હું ભોંઠો પડું એ દચાથી મને ખાનગીમાં પણ ઢપકો દે નહિ ! અરે, આવો ધણી મને બીજે કચાં મળો ?’ એમ વિચારીને પટેલે ગાડાં ફૂરવ્યાં.

તેના વંશજો હાલ પણ આ ગામમાં રહે છે. આ વાતને આશારે પોણાસો વર્ષ થયાં હશે.

(ઇ.સ. 1923 ની સાલમાં)

૧૨. દેપાળે

ઉનાળો આવ્યો છે., ધોમ તડકો ધખે છે. આભમાંથી જાણે અનિન વરસે છે. ઉની ઉની લૂં વાય છે. પારેવાં ફક્કડે છે. ચૈટર મહિનો ગયો. વૈશાખ ગયો. જેઠ આવ્યો. નદી-સરોવરનાં પાણી સુકાણાં, ઝાડવાંનાં પાન સુકાણાં, માણસોનાં શરીસ સુકાણાં, પશુ-પંખી પોકાર કરવા લાગ્યાં.

રાજ દેપાળે ભગવાનના ભક્ત છે; રાતે ઉજાગરા કરે છે, પરભુને અરજ કરે છે : ‘હે દચાળુ ! મે’ વરસાવો ! મારાં પશુ, પંખી અને માનવી ભૂખ્યાં-તરસ્યાં મરે છે.’ પરભુએ જાણે રાજાજુની અરજ સાંભળી. અધાર મહિનો બેઠો ને મેહુલા વરસવા લાગ્યા. ધરતી તરબોળ થઈ. દુંગરા ઉપર ઘાસ ઊગ્યાં.

દેપાળે ધોડે ચદ્દયા. રાજ્યમાં ફૂરવા નીકળયા. ‘જોઉં તો ખરો, મારી વસ્તી સુખી છે કે દુઃખી ? જોઉં તો ખરો, ખેડૂત ખેતર ખેડે છે કે નહિ ? દાણા વાવે છે કે નહિ ? તમામનાં ઘરમાં પૂરા બળદ ને પૂરા દાણા છે કે નહિ ?’ ધોડે ચડીને રાજ ચાલ્યા જાય. ખેતરે ખેતરે જોતા જાય. મોરલા ટૌકે છે, પશુડાં ચરે છે, નદીઓ ખળખળ વહે છે, અને ખેડૂતો ગાતા ગાતા દાણા વાવે છે. સહુને સાંતીડે બળબે બળદો : બળદો પણ કેવા ! ધીગા અને ધફુડિયા.

પણ એક હેકાણે રાજાજુએ ધોડો રોકયો. જોઈ જોઈને એનું દિલ દુભાયું. કળીએ કળીએ એનો જુવ કપાયો. એક માણસ હળ હાંકે છે, પણ હળને બેચ બાજુ બળદ નથી જોતર્યા; એક બાજુ જોતરેલ છે બળદ, ને બીજુ બાજુ જોતરેલ છે એક બાયડી. માણસ હળ હાંકતો જાય છે, બળદનેય લાકડી મારતો જાય છે, બાયડીનેય લાકડી મારતો જાય છે. બાયડીના બરડામાં લાકડીઓના સોળ ઊઠી આવ્યા છે. બાઈ તો બિચારી રોતી રોતી

ହଣ ଖେଂଚେ ଛେ. ତିବି ରହେ ତୋ ମାର ଖାଚ ଛେ. ରାଜା ଦେପାଳଦେ ଏନି ପାସେ ଗ୍ୟା. ଜର୍ଦନେ କଣ୍ଠୁଁ:
‘ଆରେ ଭାଈ ! ହଣ ତୋ ତିବୁନ୍ ରାଖ !’

‘ତିବୁନ୍ ତୋ ନହି ଜ ରାଖୁଁ. ମାରେ ଵାଵଣି ମୋଡ଼ି ଥାଯ ତୋ ? ତୋ ତିଗେ ଶୁଁ, ତାଙ୍କ କପାଳ ? ଵାଵଣି
ନେ ଧୀ-ତାଵଣୀ ! ମକୁ ଟାଂକିନେଯ ଵାଵଣି କରିବି ପଢ଼େ, ଠାକୋର !’ ଏଟଲୁ ବୋଲିନେ ଖେଡୁତେ ହଣ
ହଂକଯେ ରାଖୁଁ. ଏକ ଲାକଟୀ ବଣଦନେ ମାରୀ ଅନେ ଏକ ଲାକଟୀ ଭାଈନେ ମାରୀ. ରାଜାଜୁ
ହଣନୀ ସାଥେ ସାଥେ ଯାଏଲ୍ୟା. ଖେଡୁତନେ ଫରୀ ବିନାପ୍ୟୋ : ‘ଆରେରେ, ଭାଈ ! ଆବୋ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ?
ବାଯଡିନେ ହଣମାଂ ଜୋଡ଼ି !’

‘ତାରେ ଶି ପଞ୍ଚାତ ? ବାଯଡି ତୋ ମାରୀ ଛେ ନେ ? ଧରାର ଜୋଡ଼ିଶ. ଧରାର ମାରୀଶ.’

‘ଆରେ ଭାଈ, ଶିଦ ଜୋଡ଼ି ଛେ ? କାରଣ ତୋ କହେ !’

‘ମାରୋ ଏକ ଟାଂଟୋ ମରୀ ଗାୟ ଛେ. ହୁଁ ତୋ ଛୁଁ ଗରୀବ ଚାରଣ. ଟାଂଟୋ ଲେବା ପୈସା ନ ମରେ. ଵାଵଣି
ଟାଣେ କୌଇ ମାର୍ଗ୍ୟୋ ନ ଆପେ, ଵାବୁ ନହି ତୋ ଆଖୁ ଵରସ ଖାଇଁ ଶୁଁ ? ବାଯଡି-ଛୋକରାନେ
ଖରାବୁ ଶୁଁ ? ଏଟଲା ମାଟେ ଆନେ ଜୋଡ଼ି ଛେ !’ ‘ସାଚି ଵାତ ! ଭାଈ, ସାଚେସାଚି ଵାତ ! ଲେ,
ହୁଁ ତନେ ବଣଦ ଲାବି ଆପୁଁ, ପଣ ବାଯଡିନେ ତୁଁ ଛୋଡ଼ି ନାଖ. ମାରାଥୀ ଏ ନଥି ଜୋଵାତୁଁ.’

‘ପେ’ ଲାଂ ବଣଦ ମଗାଵି ଆପ, ପଢ଼ି ହୁଁ ଏନେ ଛୋଡ଼ିଶ; ତେ ପହେଲା ନହି ଛୋଡ଼. ହଣନେ ତିବୁନ୍ ତୋ
ନହି ଜ ରାଖୁଁ. ଆ ତୋ ଵାଵଣି ଛେ, ଖବର ଛେ ?’

ରାଜାଏ ନୋକର ଦୋଢାପ୍ୟୋ : ‘ଜା ଭାଈ, ସାମାଂ ଖେତରୋମାଂ. ମୋ-ମାର୍ଗ୍ୟାଂ ମୂଲ ଦେଜେ. ବଣଦ ଲଈନେ
ଘରୀକମାଂ ଆବଜେ.’ ତୋଯ ଖେଡୁତ ତୋ ହଣ ହଂକି ଜ ରଦ୍ୟୋ ଛେ. ଭାଈ ହଣ ଖେଂଚେ ଶକ୍ତି ନଥି.
ଏନି ଆଂଖୋମାଂଥି ଆଂସୁ ଝରେ ଛେ. ରାଜା ବୋଲ୍ୟା : ‘ଲେ ଭାଈ, ହବେ ତୋ ଛୋଡ. ଆଟଲି ଵାର ତୋ
ତିବୋ ରହେ.’

ଖେଡୁତ ବୋଲ୍ୟୋ : ‘ଆଜ ତୋ ତିବା କେମ ରହେବାଯ ? ଵାଵଣିନୋ ଦିଵସ. ଘରୀକନା ଖୋଟିପାମାଂ
ଆଖା ଵରସନା ଦାଣା ଓଷଧା ଥର୍ଦ୍ଦ ଜାଯ !’

ରାଜାଜୁ ଦୁଃଖ ଗ୍ୟା : ‘ତୁଁ ପୁରୁଷ ଥର୍ଦ୍ଦନେ ଆଟଲେ ବଧୋ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ? ତୁଁ ତୋ ମାନଵି କେ
ରାକ୍ଷସ ?’

ଖେଡୁତନୀ ଜୁବ ତୋ କୁଣ୍ଡାଦା ଜେବି ! ତେମାଂୟ ପାଇଁ ଚାରଣ ଖେଡୁତ ! ବୋଲେ ତ୍ୟାରେ ତୋ ଜାଏଁ
ଲୁହାରନୀ କୋଟନାଂ କୁଳଦାଂ ଝରେ ! ଏବୁ ଜ ବୋଲ୍ୟୋ : ‘ତୁଁ ବହୁ ଦୟାଗୁ ହେ ତୋ ଚାଲ, ଜୁତୀ ଜ
ନେ ! ତନେ ଜୋଡ଼ୁ ନେ ବାଯଡିନେ ଛୋଡ଼. ଠାଲେ ଖୋଟି ଦୟା ଖାଵା ଶା ସାଙ୍କ ଆପ୍ୟୋ ଛେ ?’

‘ବରାବର ! ବରାବର !’ କହିନେ ରାଜା ଦେପାଳଦେ ଘୋଡ଼ା ପରଥି ତିତର୍ଯ୍ୟା. ଅନେ ହଣ ଖେଂଚିବା
ତୈୟାର ଥର୍ଦ୍ଦ ଗ୍ୟା. କଣ୍ଠୁଁ : ‘ଲେ, ଛୋଡ ଏ ଭାଈନେ ଅନେ ଜୋଡ଼ି ଦେ ମନେ.’ ଭାଈ ଛୁଟି ଏନେ
ବଦଲେ ରାଜାଜୁ ଜୁତାଣା. ମାଣସୋ ଜୋଇ ରଦ୍ୟାଂ. ଚାରଣ ତୋ ଅଣାସମଜୁ ହିତୋ. ରାଜାନେ ବଣଦ
ବନାଵିନେ ଏ ତୋ ହଣ ହଂକିବା ଲାଗ୍ୟୋ. ମାରତୋ ମାରତୋ ହଂକଯେ ଜାଯ ଛେ.

ખેતરને એક છેડેથી બીજે છેડે રાજાએ હળ ખેંચ્યું. એક ઊથલ પૂરો થયો, ત્યાં તો બળદ લઈને નોકર આવી પહોરયો. રાજા છૂટા થયા. ચારણને બળદ આપ્યો. ચારણીની આંખમાંથી તો દડ દડ હેતનાં આંસુડાં દડ્યાં. એ તો રાજાનાં વારણાં લેવા લાગી : ‘ખમા, મારા વીરા ! ખમા, મારા બાપ ! કરોડ દિવાળી તારાં રાજપાટ તપજો !’ દેપાળે રાજા ભારે હૈયે ચાલ્યા ગયા.

ઓમાસું પૂરું થયું. દિવાળી ઢૂકડી આવી. ખેતરમાં ઊંચા ઊંચા છોડવા ઊગ્યા છે. ઊંટ ઓરાઈ જાય તેટલા બધા ઊંચા ! દરેક છોડની ઉપર અક્કેક કુંકું : પણ કેવડું મોટું ? વેંત વેંત જેવડું ! કુંડામાં ભરચક દાણા ! ધોળી ધોળી જુવાર અને લીલા લીલા બાજરા. જોઈ જોઈને ચારણ આનંદ પામ્યો. પણ આખા ખેતરની અંદર એક હેકાણે આમ કેમ ? ખેતરને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીની હાર્યમાં એકેચ છોડને કુંડાં નીઘલેલાં જ ન મળે ! (એટલે કે એક પણ કુંડામાં દાણા જ ન મળે) આ શું કૌતુક ! ચારણને સાંભર્યું : ‘હા હા ! તે દી હું વાવણી કરતો હતો ને ઓલ્યો દોઢડાદ્યો રાજા આવ્યો હતો. એ મારી બાયડીને બદલે હળે જૂત્યો’ તો. આ તો એણે હળ ખેંચેલું તે જ જગ્યા. કોણ જાણે કેવોય પાપિયો રાજા ! એનાં પગલાં પડ્યાં એટલી ભોમાં મારે કાંઈ ન પાકયું. વાવેલા દાણાચ ફોગાટ ગયા !’ ખિજાઈને ચારણ ઘેર ગયો, જઈને બાયડીને વાત કરી : ‘જા, જઈને જોઈ આવ ખેતરમાં. એ પાપિયાના પગ પડ્યા તેટલી ભોયમાં મારું અનાજેય ન ઊગ્યું.’

બાઈ કહે : ‘અરે ચારણ ! હોય નહિં. એ તો હતા રામરાજા. સાચે જ તું જોતાં ભૂલ્યો.’

‘ત્યારે તું જઈને જોઈ આવ. ફરી મળે તો હું એને ટીપી જ નાખું. એણે મારા દાણા ખોવરાત્યા. કેવા મેલા પેટનો માનવી !’

દોડતી દોડતી ચારણી ખેતરે ગઈ. પેટમાં તો થડક થડક થાય છે, સૂરજ સામે હાથ જોડે છે, સ્તુતિ કરે છે : ‘હે સૂરજ, તમે તપો છો, તમારાં સત તપે છે; તોય સત્તિયાનાં સત શીદ ખોટાં થાય છે ? મારા રાજાના સતની રક્ષા કરજો, બાપ !’

જુથે ત્યાં તો સાચોસાચ એક ઊથલ જેટલા છોડવાનાં કુંડા નીઘલ્યાં જ નહોતાં, ને બીજા બધા છોડવા તો કુંડે ભાંગી પડે છે ! આ શું કૌતુક ! પણ એ ગાંડા ચારણની ચારણી તો ચતુરસુજાણ હતી. ચારણી હળવે હળવે એ હાર્યના એક છોડવા પાસે ગઈ. હળવે હળવે છોડવો નમાદ્યો; હળવેક કુંકું હાથમાં લીધું. હળવે હાથે કુંડા પરથી લીલું પડ ખસેડ્યું. આહાહાહા ! આ શું ? દાણા નહિં, પણ સાચાં મોતીડાં ! કુંડે કુંડે મોતીડાં; ચકચકતાં રૂપાળાં : રાતા, પીળાં અને આસમાની મોતીડાં. મોતી ! મોતી ! મોતી ! રાજજુને પગલે પગલે મોતી નીપજ્યાં !

ચારણીએ દોટ દીધી, ઘેર પહોર્યી. ચારણનો હાથ ઝાલ્યો : ‘અરે, મૂરખા, ચાલ તો મારી સાથે ! તને દેખાડું કે રાજા પાપી કે ધર્મી હતો.’ પરાણે એને લઈ ગઈ; જઈને દેખાડ્યું : મોતી જોઈને ચારણ પસ્તાયો : ‘ઓહોહો ! મેં આવા પનોતા રાજાને – આવા દેવરાજાને

— કેવી ગાળો દીધી !’ બધાં મોતી ઉતાર્યા. ચારણે ફાંટ બાંધી, પરભાર્યો દરબારને ગામ ગયો. કચેરી ભરીને રાજ દેપાળે બેઠા છે. ખેડૂતોનાં સુખદુઃખની વાતો સાંભળે છે. મુખું તો કાંઈ તેજ કરે છે ! રાજાજુનાં ચરણમાં ચારણે મોતીની ફાંટ મૂકી દીધી. લૂગું ઉધાડી નાખ્યું, આખા ઓરડામાં મોતીનાં અજવાળાં છવાયાં.

રાજાજુ પૂછે છે : ‘આ શું છે, ભાઈ ?’

ચારણ લલકારીને મીઠે કંઠે બોલ્યો :

જાણ્યો હત જડધાર, નવળંગ મોતી નીપજે;

(તો) વવારત વડ વાર, દી બાધો, દેપાળે !

રાજાજુ તો કાંઈ સમજ્યા નહિ. ‘અરે ભાઈ ! તું આ શું બોલે છે ?’ ચારણે બધી વાત કરી. રાજાજુ હસી પડ્યા : ‘અરે ભાઈ ! મોતી કાંઈ મારે પુણ્યે નથી ઊગ્યાં. એ તો તારી ઝીને પુણ્યે ઊગ્યાં છે; અને તેં સંતાપી હતી એમાંથી એ છૂટી. અનો જુવ રાજુ થયો; એણે તને આશિષ આપી, તેથી આ મોતી પાક્યાં.’ ચારણ ચાલવા માંડ્યો.

રાજાજુએ તેને ઊભો રાખ્યો : ‘ભાઈ ! આ મોતી તારાં છે. તારા ખેતરમાં પાક્યાં છે. તું જ લઈ જા !’ ‘બાપા ! તમારા પુણ્યનાં મોતી ! તમે જ રાખો.’ ‘ના, ભાઈ ! તારી ઝીનાં પુણ્યનાં મોતી : અને પહેરાવજે. લે, હું સતીની પ્રસાદી લઈ લઉં છું.’

રાજાજુએ એ ટગલીમાંથી એક મોતી લીધું. લઈને માથા પર ચડાવ્યું. પછી પરોવીને ડોકમાં પહેર્યું. ચારણ મોતી લઈને ચાલ્યો ગયો; ઘેર જઈને ચારણીના પગામાં પડ્યો.

૧૩. સેજકજુ

તળ ઊંડાં જળ છીછરાં, કામન લંબે કેશ,
નર પટાધર નીપજે, આચો મરધર દેશ.

ઉંડાણે ગયેલાં છીછરાં પાણીવાળા જયાં ફૂવા છે, જયાં લાંબા કેશવાળી રૂડી કામિનીઓ
પાકે છે, અને જયાં મૂછાળા મરદો નીપજે છે : એવી રણ-સળગતી છતાં રૂપાળી
મરાભોમમાં ખેડગાઠ નામે એક ગામડું હતું.

ખેડગાઠ ગામની પનિયારીઓ હરહંમેશાં ઊંડા ફૂવાને કાંઠે વાતો કરતી કે, “અહેહે;
ઇશ્વરે આ ધણી-ધણિયાણી વરચે કેવી લેણાદેણી લખી છે !”

એ ધણી-ધણિયાણી તે ખેડગાઠનો વજુર ડાભી અને એની નવજોબનવંતી ઠકરાણી.
ખેડગાઠ પરગાણું એ ગોહિલોના વડવા શ્રી સેજકજુની જાગીર હતી. વજો ડાભી શાખાનો
રજપૂત હતો. ડાભીનું એ એક જ ખોરડું હતું. બાકી ગામના તમામ રજપૂતો રણા
શાખાના હતા. રણા રજપૂતોને એકનો એક ડાભી છાતીમાં શૂળાની માફક ખટકતો;
પણ રાજાજુનો એ માનીતો વજુર હતો. એની રિદ્ધિસિદ્ધિ સહુને સાલતી, એનું
સંસારસુખ પણ શત્રુઓથી સહેવાતું નહિ. પનિયારીઓ આપસ-આપસમાં વાતો કરતી
કે, “એવી ગુણિયલ અને રૂપવંતી રંભા ઇશ્વર કોને કયા પુણ્યનાં બદલામાં આપતો હશે
તેની તો કાંઈ ખબર જ નથી પડતી, બાઇ!”

એક દિવસ વજુરનાં વહુ ભેંસ દોવા બેઠાં છે. એની જોરાવર અંગળીઓની અંદર દીગાં
આંચળ રમી રદ્દ્યાં છે, ઘૂમટો તાણથો છે-કારણ, સામે જ એના સસરા અને દાયરામાં
બીજા માણસો પણ બેઠેલા છે. તેવામાં સામે એક કાળોતરો સાપ ચાલ્યો આવતો દીઠો.
સાપ છેક લગોલગ આવી પહોરયો, પાસે કોઇ માણસ નહોતું. ચીસ પાડે તો રજપૂતાણીની
હાંસી થાય, ચાલી જાય તો સાપ એ હાથણી જેવી ભેંસને ફુટકાવે, અને ચૂપચાપ બેસી
રહે તો પોતે એ કાળનો ભક્ષ બને!

વિચાર કરવામાં એટલો વખત ગયો ત્યાં તો સાપ લગોલગ આવી પહોરયો. પણ
ક્ષત્રિયાણી ન થડકી. એને સૂરી આવ્યું. પગ પાસે સાપ આવ્યો એટલે એની ફેણ
બરાબર પોતાના પગ નીચે અનોખા જોરથી દબાવી દીધી. સાપનું બાકીનું શરીર
બાઇના પગને વીટળાઈ ગયું. ચૂપચાપ શાંતિથી બાઇએ દોવાનું કામ પૂર્ણ કર્યું, દરમ્યાન
એના પગ હેઠે સાપની જુવનલીલા પણ પૂરી થઇ હતી. ઊઠીને મરેલા સાપની પૂંછડી
જાલી પછવાડેના વાડામાં ધા કરી, એ કોણીટક ચૂડાવાળી રજપૂતાણી દૂધના બોધરા
સોતી ઓરડામાં ચાલી ગઈ. સામે બેઠેલો બુટ્ટો સસરો આ બધો તમાશો એકીનજરે
નિહાળી રદ્દ્યો હતો.

સાંજ પડી; દીકરો દરબારમાંથી દેર આવ્યો. બાપે દીકરાને પોતાની પાસે બોલાવીને એકાંતમાં પૂછ્યું : “વજા, હું કહું એમ કરીશ ?”

બાપ ઉપર આસ્થા રાખનાર વજો બોલ્યો : “ફરમાવો એટલી જ વાર.”

“ત્યારે તારી સ્ત્રીનો આ જ ધડીએ ત્યાગ કર.”

વજાના હૈયામાં ધરતીકંપ ફાટી ગયો. એની આંખમાં અંધારાં આવ્યાં. એનાથી બોલાઈ ગયું : “કોણો ?”

“તારી ઠકરાણીનો” એનો એ જ અવાજ વધુ સ્પષ્ટ સૂરે કાને અથડાયો.

વજાના મગજમાં એક જ વિચાર ભર્યો હતો કે ‘બાપુ વિના કારણે કદી આવું ન ફરમાવે. નક્કી કાંઈક બનન્યું છે.’

પોતાની સ્ત્રીના ઓરડા તરફ વળ્યો. આજ મોતના મોમાંથી બચેલી બાઈ રોજથી સવાયા શાણગાર સજુને આતુર હૈયે વાટ જોતી બેઠી હતી, કે કયારે એ આવે ને હું પિયુજુને મારા પરાકરમની વાત કરં !

એ આવ્યો. હસીને જ્યાં ઠકરાણી બોલવા જાય છે, ત્યાં તો ધણીએ હુકમ સંભળાવ્યો કે, “તને અટાણથી રજા છે.”

રજપૂતાણીએ પલક વારમાં જોઈ લીધું કે એ મશકડી નહોતી. એને માતર એટલુમ જ સામું પૂછ્યું કે, “મારો વાઙ્ક શો?”

” એ તો બાપુ જાણો.”

“બાપુની આ આજા છે?”

“હા, બાપુની.”

એ ને એ વલ્લે ઘૂમટો તાનીને રજપૂતાણી સસરાજુ અપસે ગૈ. પાલવ પાથરીને પૂછ્યું : ” બાપુ, મારો કાંઈ વાંક-ગાનો ?”

“બેટા !” સસરાએ જવાબ દીધો, “તમારો કાભિ વાંક-ગાનો નથી થયો; પણ તમારે અને અમારે માગણું નહિ એટલે આમ બનન્યું છે. બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.”

સસરાના મનમાં તો એક જ વાત હતી કે સર્પને પગ નીચે કચરનારી આવી બળુકી સ્ત્રી કોઈક દી એના ધણીનો પ્રાણ લેશે!

એજ વકદ્દે વેલડું જોડાયું, રજપૂતાણી ધનીનું મો પણ જોવા ન પામી. વેલડું એના પિયરને માર્ગ ચાલી નીકળયું.

રજપૂતો, મારી દીકરીને હવે સુખ નથી જોતું. એને તો હું હવે મરેલી જ માનું છું, પણ મારે વેર લેવું છે. મારી નિષ્કલંક કન્યાને કાઢી મૂકી, એનો બદલો લેવો છે. એના શત્રુ રાણા રજપૂતના ઘરની હેલ ઉપાડીને અમરી દીકરી પાણી ભરે એ જ મારે એને બતાવવું છે.”

“પણ બાઈ, કાઢી મૂકવાનું કારણ સમજ્યા વિના અમારાથી એને ઘરમાં ન ઘલાય.”

“કારણ કોઈ એ નથી કદચું. અરેરે, રણા બાઈઓ ! વેર લેવાનો આવો જોગ ફરી નહિ મલે હો! કોઈક તો રજપૂત બરચો નીકળો !

“ઓલ્યો કોટિયો બાયડી વિનાનો છે. એના ઘરમાં બેસશે તારી દીકરી ?”

“મડાના ઘરમાં પણ બેસશે.”

ઉપર પ્રમાણેની વાત એ બાઈના બાપ અને રણા રજપૂતોના દાયરા વચ્ચે થઈ ગઈ. એક કોટિયા રણાના ઘરમાં રજપૂતાણી બેસી ગઈ. વજા ડાભીને એ ખબર પડી. રનાઓ મૂછે તાવ દઈને બજારમાં ચાલવા લાગ્યા. વેર લેવાનો આથી વધુ સારો રસ્તો બીજો કચો હોય!

વજાને કચાંય જંપ વળતો અનથી. ઘરની લખમી ગઈ તે દિવસથી એના બધા આનંદો મરી ગયા હતા. એક દિવસ પોતાનો વછેરો સજજ કરાવીને પોતે એકલો સહેલગાહે નીકળી પડ્યો. વછેરો ઝાલ્યો રદ્દ્યો નહિ. બહુ દૂર નીકળી ગયો. બપોરને વખતે વજાથી પાછા વલાયું. તરસથી એનું ગલું સુકાતું હતું. દોડતે ઘોડે એ ગામની બહાર પાણી ભરવાના કૂવા પાસે પહોરયો. કૂવા ઉઅપર એક બાઈ પાણી ભરતી હતી. વજે વિના ઓળખ્યે કદચું.

“બાઈ જરા પાણી પાજો.”

“ઠાકોર હવે પાણી દેવા જેવું નથી રદ્દ્યું, ડોળાઈ ગાયું છે.”

વજાએ એને ઓળખી. એ તો એ જ. આટલો બધો ફેરફાર! આ દશા! મનમાં ઘણી ઘણી યાદો આવવા લાગી; પરંતુ એ તો હવે પરઞ્ચી ! એની સાથે વાત પણ ન થાય. એણે ઘોડો હાંકયો.

“ઠાકોર, જરા ઊભા રહેશો ?”

“શું ? બોલો જલદી !”

“તમે મને શા માટે કાઢી મૂકી ? જાણો છો ?”

“ના.”

“હું જાણું છું.”

“શું ?”

“અંહી અંતરિયાળ ન કહેવાય. આજ રાતે મારે ઘેર આવશો ? વિગતવાર કહીશ.”

“તારે ઘેર ? હવે ?”

“હા, એક વાર. ફરી નહિ કહું.”

“ભલે આવીશ - એક પહોર વીત્યે.”

ગમે તે થદ્યું પણ એ વાત સેજકજુને કાને પહોમ્ચી કે ‘વજો દુરાચારી છે; રોજ રાતિરાએ પારકે ઘેર જાય છે.’

તે રાતિરાએ વજાએ દરબારની સાથે વાળુ કર્યું. પહોર વીત્યે વજાએ રજા લીધી. રાજ સેજકજુ પણ અંધારપછેડો ઓટીને પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

વજાએ શોરી બદલી. દરબાર પણ પાછળ ચાલ્યા. વજો એ કોટિયાના ઘરમાં દાખલ થયો. દરબાર ખુલ્લી તલવાર અંધારપછેડામાં છુપાવીને ખડકી પાસે ઊભા રદ્યા.

વીતી ગયેલા દિવસોના એના એ શણગાર સજુને રજપૂતાણી બેઠી છે. અતિથિ આવ્યા; પલંગ પર બેસાડ્યા; પછી પોતે પેલા સર્પને મારી નાખ્યાની વાત કહી સંભળાવી.

“જે થયું તે.” વજો જવાબ દીધો. એના હૈયામાંથી નિસાસો નીકળી ગયો.

“હવે આજ તો જમાડ્યા વિના ન જવા દઉં.”

“શું બોલે છે ? જો તો ખરી, તારો ધણી આ ઓરડામાં સૂતો સૂતો સાંભળે છે.”

“એ મારો ધણી ?” એમ બોલતી રજપૂતાણી ઓરડામાં ગઈ. ખીટી પર તલવાર લટકતી હતી તે ખેંચી સૂતેલા એ કોટિયા ધણીને એક ઝાટકા બેગો તો પૂરો કરી નાખ્યો. લોહીમાં તરબોળ એ તલવાર લઈને લોહી નીતરતે હાથે પરચંડ બૈરવી સખી એ આવીને બોલી :
“બસ, હવે કાંઈ ભય છે ?”

વજો થરથરી ઊઠ્યો. એ સમજુ ગયો કે હું જો આનાકાની કરીશ, તો મારા પણ એ જ હાલ બનવાના અને ચીસ પાડીને એ મારી આબર્ણ હણવાની. એણે કદ્યું : “સાંદ્ર, પણ તારે અંગે ખૂબ લોહી ઊડ્યું છે, નાહી લે. પછી આપણે થાળ જમીએ.” રજપૂતાણી નાહવા બેઠી; એ લાગ જોઇને વજો ભાગ્યો. બાઈએ એને ભાગતો જોયો. “વિશ્વાસધાત કે ?” એમ બોલીને દોડી. પણ ચોર તો ડેલીની બહાર નીકળી પડ્યો. દરમ્યાન તો બાઈએ મોટો શોરબકોર મચાવી મૂક્યો : “મારા ધણીને મારી નાખ્યો, મારી નાખ્યો; દોડો, દોડો.”

રણાઓ ચોમેરથી દોડ્યા આવ્યા. બાઈએ પોતાના ધણીના કટકા બતાવીને કદ્યું :

“વજો મારી લાજ લુંટવા આવેલો. એણે મારા ધણીને ગૂડ્યો. મેં ચીસ પાડી એટલે એ

ભાગયો. જુચો, આ પડી એની મોજડી.” સાચોસાચ વજો ઉતાવળમાં ઉધાડે પગે જ છૂટી નીકળથો હતો.

રણાઓએ રડારોળ કરી મૂકી. ‘બાપુ’ ની પાસે રાવ પહોંચાડી. બાપુએ મો મલકાવીને જવાબ દીધો : “હું જાણું છું. વજો નિષ્કલંક છે.”

રણાઓએ કદંયું : “હવે હદ થઈ; બાપ પોતે ઉપર રહીને આપણી લાજ લેવરાવે છે. આ કૃષણનો ભક્ત દરબાર ! હવે કાં તો સેજકજુનાં રાજ નહિં, ને કાં આપણે નહિં.”

પ્રપંચ રચીને રણાઓએ કનોજથી સેજકજુના ભાણેજ રાઠોડને કહેણ મોકલ્યું કે ‘આવો, ખેડગઠની ગાઢી સૌપીએ.’ રાઠોડ પોતાના બારસો સવારો સાથે શક્ત ધરીને આવ્યો. મામાએ જાણ્યું કે ભાણેજ આનંદ કરવા આવે છે. મામાએ ઝાગ્યાં આદરમાન દીધાં

રાનાએ ગામ બહાર ભાણેજને માટે કસૂંબા-શિરામણ કરાવ્યાં; દરબારને તેમજ વજા ડાખીને આમંત્રણ આપ્યું. દરબારના યોજ્ઞાઓને ખૂબ દારુ પાયો; પછી રાઠોડના સૈનિકો તૂટી પડ્યા. રણાઓ સહાયે ચાલ્યા ને ખેડગઠનો કંબજો લીધો. વજો મરાયો. ફક્ત સેજકજુ પોતાના પરિવારને લઈ એક રથમાં બેસી નાસી છૂટ્યા

રથ જોડીને સેજકજુ સૌરાષ્ટ્રની અલબેલી ભૂમિ તરફ ચાલ્યા આવે છે; શ્રી કૃષણના એ સાચા ભક્તને દિલે શું ગયું ને શું રદ્યું તેની લગારે ઉદાસી અનથી. પોતાના પ્રભુ મુરલીધરની મૂર્તિ પોતાની સાથે જ છે; એ જ એને મન ચૌદ ભવનના રાજપાટ સમાન દીસે છે. રસ્તામાં એક રાટિરાએ મુરલીધર પ્રભુએ સ્વાનામાં આવીને કદંયું : ‘ રે ભક્ત, ફિકર કરીશ નહિં. આ રથનું પૈડું જે જગ્યાએ નીકળી પડે ત્યામ્ન જ વસવાટ કરજે.

રથ ચક્ર નિકસ પરે જેહી ઠામ મહિપાલ જહાં કીજે મુકામ ॥

પાંચાળીના પગલાંમાંથી જચામ્ન કંકુડા ઝર્યાં હતાં એવી સૌરાષ્ટ્રની પમ્યાલ ધરામાં રથ આવી પહોરયો, ત્યાં રથનું પૈડું નીકળી પડ્યું. બાજુમાં જ શાપુર ગામ હતું. લાત્યારે જચાં સુદામદા ધાંધલપુર છે ત્યાં.) દરબારે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં જ પડાવ નાખ્યો. એ સોહામણી ભૂમિ એમના પરિવારને અહુ ગમી. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે એ સરહંદ જૂના ગઠના રા'ની છે.

પોતાના ગોહિલ જોજ્ઞાઓને, રાણીને અને દીકરા-દીકરીને ત્યાં રાખી સેજકજુ જૂનાગાઠ જોવા ચાલ્યા ગયા. એ વખતે જૂના ગધની ગાઢી પર રા' કવાટ રાજ કરતો. આખા સૌરાષ્ટ્ર પર એની આણ વર્તતી અદતી. સેજકજુ રા'ની રાજસભામાં ગયા. રા'કવાટે એ ક્ષતિરયના લલાટ પરથી પારખી લીધું કે કોઈ રાજવી લાગે છે. પૂછપરછ કરતાં

સેજકજુએ પોતાની આખી કથની કહી સંભળાવી. રા'ને તો આવા વીરની સદા જરૂર જ રહેતી. એણે સેજકજુને બાર ગામનો પટો કરી આપી, પોતાના એક પટાવત તરીકે સ્થાપ્યા. સેજકજુ રા'ની પાસે જૂનાગઠમાં રહેવા લાગ્યા. એનાં પ્રતાપ અને પ્રભુભક્તિ કરમે કરમે પ્રકાશતાં ગયાં. કચેરીમાં એની તોલે આવે એવો વીર નહોતો. એવામાં એક દિવસ એની ક્ષાત્રિયવટની કસોટી આવી પહોંચી.

એક દિન કવાટ નૃપકે કુમાર ખેંગાર ગયે ખેલન શિકાર ॥

એક દિવસ રા'નો કુંવર ખેંગાર શિકાર ખેલવા નીકળ્યો. શિકારી કેટલા કેટાલ ગાઉ આદે નીકળી જાય તેનો હિસાબ રહેતો નથી. કુંવર ખેંગાર અને તેના સાથીઓ ઝડી, જંગલો ને પહાડો પટાવતા આદે આદે નીકળી ગયા, કારણ શિકાર મળતો નથી. એવામાં એક સસલો નજરે પડ્યો. કુંવરે તીરનો ધા કર્યો; પણ સસલો નિશાન ચુકાવી નાઈ. આગળ સસલો ને પાછળ કુંવરનું આખું શિકારી મંડળ; ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ ચોપાસની કુંગરમાળ ગજવી રદ્યો છે, પશુપંખી એ શિકારીઓની ત્રાડો સાંભળીને કાંપી ઊઠ્યાં છે, પણ ભાગેલો સસલો ધામાં આવતો નથી.

આમ આખી સવારી પંચાળ ધરામાં આવી પહોંચી. નદીને કાંઢે ગોહિલોની પડાવની અંદર સસલો પેસી ગયો. અને સેજકજુનાં રાણી મટ્ટલીમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં જઈ માની ગોદમાં કોઈ થાકેલું-ત્રાસેલું બાળક લપાઈ જાય તેમ, રાણીજુના ખોળામાં સફેદ સસલો બેસી ગયો. હાંફુતાં સસલાને હૈયા સાથે ચાંપીને રાણીજુ પંપાળવા લાગ્યાં. ખોવાયેલું કોઈ બાળક આવી મળ્યું હોય એવું હેત એના અંતરમાં વધૂટવા લાગ્યું. ત્યાં તો ખેંગારની મંડળી આવી પહોંચી. ઘોડાં હણહણી ઊઠ્યાં, ભખ્મર ભાલા ઝળકી રદ્યા અને હાંફુતા હાંફુતા માણસો લાલાની આણી ચીધાડીને હાકલ કરવા મંડ્યા : “સાંસો આમાં ગયો, આ લબાચામાં. કોણ છો? એલાં એય ! અમારો સાંસો કાઢો ઝટ !”

થોભાળા ગોહિલ જોજાઓ ઝપાટાભેર પોતાની તલવારો લઈને આવ્યા; શિકારીઓને આ રીડિયાનું કારણ પૂછ્યું.

“અમારો શિકાર આંહી સંતાણો છે.” ખેંગારે ત્રાડ મારી.

“અરે ભાઈ ! આંહી કોઈના ધરમાં કાંદ શિકાર થાય છે ?” ગોહિલો બોલ્યા.

“તો અમારા સસલાને છૂટો મૂકી દ્યો.”

ગોહિલ જોદાઓએ જઈ રાજમાતને આ વાત કહી, માને સમજાવ્યું કે એ તો નવસરહુંનો કુંવર ખેંગાર પોતે જ છે.

રાજમાતાએ ઉત્તર દીધો : “નવસરહુંનો ધણી હોય કે ખુદ નવખંડ ધરતીનો ધણી હોય; પણ મારે ખોળે આવેલા નિર્દોષ જુવને તો હું નહિ સોપું, બાપ ! જાઓ, કહો કુંવરને.”

કુંવરે કહ્યું : “શિકાર સોપી દ્યો, નહિ તો આંહી જ લોહીનાં ખાંદળાં મચશે.”

ઓછાબોલા ગોહિલો સમજયા કે કુંવર રજપૂતની રીત નથી જાણતો; એ રીત આજે સમજાવી નાખીએ. એટલું વિચારીને તમામ ગોહિલો તલવાર કાટીને ખડા થઈ ગયા. જિલાયેલો ખેંગાર ભાન ભૂલી ગયો; ત્યાં ને ત્યાં ધીગાણું મરયું. પટોપટ સોરઠી લડવૈયાના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. કુંવર ખેંગારને ગોહિલોએ જુવતો પકડી ત્યાં બંદીવાન રાખ્યો.

આ ધીગાણામાંથી બચી છૂટેલા એક સોરઠી ધોડેસવારે જૂનાગઢમાં જઈ પોકાર કરી મૂક્યો : “કુંવર ખેંગારને અને બધા જોદાઓને સેજકજુના ગોહિલોએ હણી નાખ્યા.”

સેજકજુએ આ સમાચાર સાંભળ્યા. એના હૈયામાં ફાળ પડી; એને લાગ્યું કે મારા અશ્વદાતાના એકના એક કુંવરનો વધ થયા પછી મને આંહી કોણ રાખશે ? તરત જ બાર ગામનો પટો હાથમાં લઈને સેજકજુ રાજ-કયેરીમાં ગયા; રા'ની પાસે મસ્તક નમાવી, બે હાથ પટો પગમાં ધરીને બોલ્યા :

**હમ સુન્યા બુરા યહ સમાચાર
અબ હોત જિયા મેરા ઉદાસ
રહેના ન ઉચ્ચિત હમ આપ પાસ॥**

હે રાજ ! મેં આ બૂરા સમાચાર સાંભળ્યા છે; એથી હવે મારો જુવ ઉદાસ બની ગયો છે. આપની પાસે રહેવું હવે મારે માટે ઘટિત નથી.

રા' કવાટ હસીને જવાબ વાળે છે :

રજપૂત વંશકી યહી રીત॥

હે ગોહિલજુ ! સાચા રજપૂતનો તો એ જ ધર્મ છે કે શરણે આવેલાને ઉગારવા જતાં જરાયે પાછાં ન હઠવું. એક શરણાગત ગરીબ પ્રાણીને બચાવવા તમારા કુમારોએ અને જોદાઓએ જુદ્દ જમાવ્યું; અને

**મમ પુત્ર હને કવુ ટેક કાજ
જિનમૈ ન આપકો દોષ આજા॥**

મારા કુંવરને તમારા માણસોએ એક ક્ષાત્રિયની ટેકને ખાતર હણ્યો, એમાં તમારો દોષ શો, અરે સેજકજુ ?

**દૂસરા હોય મમ પુત્ર ધામ
ખેંગાર ઘરૂંગા ફેર નામ ॥**

દીકરો તો બીજો મળશે. કુમાર ખેંગાર ભલેને મરી ગયો ! બીજો કુંવર જન્મશે તેનું નામ ખેંગાર પાડીશ. પણ હે ગોહિલ

તુમ જેસા કૃષ્ણિય મટ પ્રવીન હમકુ મિલના હોવે કઠિન ॥

તમારા સરખો શૂરવીર ને ટેકીલો એક ક્ષતિરય સુભટ મને બીજે કચાં મળે ? માટે જાઓ,
ફિકર કરો મા, તપાસ કરો કે શું બન્યું. સુખેથી ખેંગારનું મડદું આંછી લઈ આવજો.
વિના દુઃખે એને હું દેન દર્દશ. પણ તમને નહિ જવા દાં.

આંતરની અંદર ઉદાર રા' કવાટની તારીફ કરતા કરતા સેજકજુ શાપુર આવ્યા. જોયું
તો ખેંગાર જીવતો છે. તત્કાળ જૂનાગઢ ખબર મોકલ્યા. રા' હર્ષભેર શાપુર પદ્ધાર્યા,
ગોહિલોને ધન્યવાદ આપ્યા. એ શૂરી ક્ષતિરયાણીને પણ ધન્યવાદના ખબર મોકલ્યા.

સેજકજુએ પોતાનાં દીકરી બાલમકુંવરીને એ જ વખતે ખેંગારની સાથે પરણાવ્યાં.
જૂનાગઢમાં ભર દરબાર વરયે રા' કવાટે સેજકજુને બીજાં બાર ગામનો પટો કરી
આપ્યો.

એ વખતે સેજકજુએ પોતાના નામ પરથી સેજકપુર નામનું ગામ બાંદયું.

(પૂર્ણ)

નોંધ

1. સેજકજુને ખેડગધ છોડવું પડ્યું તેની છેક જુદી જ એક કથા પરચલિત છે. તેનો સાર એ
છે કે :

સેજકજુનાં લજા ડાભી શાખાના સરદાર બળદેવના પુત્રી વેરે થયેલાં. ડાભીઓ હોહિલની સાથે
થોડી પેટીથી લજા સંબંધીમાં જોડાતા આવતા હતા ; શૂરવીર હતા. રાજ્ય તરફથી તેમને સારી
જાગીરો મળી હતી.

આ ડાભી સરદારોના બળ વડે સેજકજુનું રાજ્ય સિરકિત હતું. કોલુમંદના રાણા સિયોજ
રાઠોડની નોકરીમાં જયચંદ્ર પંગુરનો એક પૌત્ર હતો. તેને ધણામ્ રાજ્યો જુતેલાં. પણ
ડાભીઓને વશ કર્યા સિવાય ખેડગધની એક તસુ જમીન પણ તેને ન મળી શકે. તેને પોતાના
કુંવર અસ્તાજુને મૂળદેવ ડાભી પાસે મોકલ્યો. રાજ્ય લોભી મૂળદેવ એ પરાચાની શિખવનીને
વશ બની પોતાના જમાઈ સેજકજુનો વિનાશ અકરવા ખેડગધ ઊપદ્યો. પરંતુ એ પરંપરાની
કદબર પોતાની પુત્રીને - સેજકજુનાં પત્નીને - પડી ગઈ. એમણે જઈને સેજકજુને ચેતાવ્યા.
સેજકજુ તૈયાર રહ્યા.

ડાભીઓ આવ્યા, પણ ખૂલ્લી લડાઈ કરવામાં ફાલી ન શકાય તેથી દગ્ધો ગોઠદ્યો. ગામ બહાર
રાજાજુને ગોઠમામ્ નોતર્યા. અસલથી કરેલા સંકેત પરમણે તમામ ડાભીઓ ડાભી બાજુ બેસી
ગયા, અથે ગોહિલો સામી બાજુ એકલા પડી ગયા. ગોહિલોને ખૂબ દારુન પાયો. પછી કતલ
ચાલી. ડાભેંઓ તરાજ થયા, પણ રાઠોડ પોતાના સૌનની સાથે આવી પહોંચ્યો. સેજકજુનું
બળ તૂટી પડ્યું આખરે સેજકજુ નાઠા

2. એ જ મૂર્તિ અત્યારે વળાની નજીક પરછેદ ગામમાં મોજૂદ છે, અને ત્યાંના ગોહિલો હજુ
એની ઉપાસના કરે છે.

3. * આ આખી વાતને સુપરસિદ્ધ ધતિહાસકાર શ્રી ગૌરીશંકર ઓગાએ બહોળાં પરમાણો
વડે પોતાના 'રાજપૂતાને કા ધતિહાસ ' માં સેજકજુ પૂરતી તો બિનપાયાદાર જ હરાવી છે.
પોતે લખે છે : 'ઇ. સ. ૧૧૪૫માં એનો પુત્ર મૂલક સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ)નો નાયક હતો. સેજકે
જૂનાગઢના રાજ મહીપાલની સેવામાં રહીને તે જાગીર નથી મેળવી, પણ સોલંકી રાજ'

(સિદ્ધરાજ જયસિંહ)ના અંગરક્ષક બનીને સોરઠની જાગીર મેળવી હતી. સંભવ છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે જૂનાગઢના ચૂડાસમા (જાદવ) રાજ ખેંગાર પર ચાદાએ કરી એને કેદ કર્યો અને સોરઠને પોતાના રાજ્યમાં ભેગવી દીધું, ત્યારે સેજક પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક હોવાથી એને સોરઠનો સૂખો બનાવ્યો હોય. વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫)માં સેજકનો પુત્ર મૂલક સોરઠનો નાયક હતો. સેજકના પુત્રોનાં નામ રાણોજુ, શાહેજુ વગેરે પણ કલિપત જ છે : કેમ કે એના પુત્ર મૂલકના વિ.સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫) ના માંગરોળની સોટલી વાવના શિલાલેખમાં એ નામ નથી, પણ મૂલક અને સોમરાજ છે. ‘ - ‘રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ‘ ખંડ બીજો : પાનું ૪૩૨.

4. આ વાર્તાનો પદ્યભાગ કવિશ્વી પિંગલસી પાતાભાઈ કૃત ‘ભાવ ભૂષણ ‘ કાવ્યમાંથી લીધેલ છે.

૧૪. રાણજી ગોહિલ

ઉંચી બેખડો ઉપર ઊંચો ઊંચો કોટ ઊભો છે, અને એને ડાબે-જમણે પડખે બે નદીઓ ચાલી જાય છે. કિલ્લાને વીઠી વળીને તરત જ્યાં બેચ નદીઓ બેઠી થાય છે ત્યાં પહોળો પટ જામી પડે છે. નદીની ઉપરવાસે આથમણી દિશાનાં આધાં-આધાં ઝાડવાં વરચે રોજ જ્યારે રંગો રડતી હ્યો, કંકુડાં ટોળાતાં હોય, માથે ચાંદો ને ચાંદરણું નીતરતાં હોય, ત્યારે પણ કિલ્લો તો કોઈ ધૂંધળીમસ જેવો ધૂંધળાવરણો અને એકલવાચો જ પડીને ઊભો હોય છે.

હજુ પણ એ ઊંચા ઊંચા કિલ્લાની દીવાલને ઘસીને નદીઓ ચાલી જાય છે. કિલ્લામાં નકશીદાર ગોખ કંડારેલા ને રાણીઓને નદીની કરીડા નીરખવા માટે જુકિતદાર આરડા બંધાવેલા છે. હજુથે એક વાર એ રવેશમાં ઊભા રહીને નદીના પટ ઉપર સમી સાંજની પનિયારીઓને નીરખીએ, ગરાસિયાનાં ઘોડાં ખેલતાં ભાગીએ, જુવાનોની કુસ્તી જોઈએ, ચારણોના છંદો અને કુમારિકાઓના વૃંદના રાસડા સાંભળીએ ત્યારે કાળ છસો વરસ પાછો ખસી જાય, અને એ વિલાસી રાજ રાણજુના હાસ્ય-કલ્લોલ તથા રાણીઓનાં કરણા રોણાં કાને અથડાય છે.

એ ગામ રાણપુર : એ બે નદીઓ સુકભાદર અને ગોમા : રાણજી ગોહિલે બંધાવેલો એ કિલ્લો. એ તે કિલ્લો કે કરીડામહેલ !

રાણજી વિલાસી હતો. કહે છે કે એને ચોરાસી રાણીઓ હતી; દિવસ-રાત એ રણવાસમાં જ રહેતો. એને ‘કનૈયો’ કહેતા. જરાદમણોના ભુલાવ્યા એ રાજાને એવો નિયમ હતો કે કદી મુસલમાનનું મો ન જોવું.

એક દિવસ જૂનાગઢના દાતારની જાતરા કરીને એક મેમણ ડોશી અને એનો દીકરો પાછાં અમદાવાદ જતાં હતાં. રસ્તામાં મા-દીકરો રાણપુર રાત રદ્દ્યાં.

સવાર પડ્યું. રાજ પૂજા કરતા હતા તે વખતે નદીના બહોળા પટમાં એ ડોશીના બેટાની બાંગ સંભળાય. જરાદમણોએ રાજાજુને સમજાવ્યું કે આ યવનના અવાજથી પૂજા ભરણ બની ! રાજાને કુમતિ સૂઝી. એ બાળકનો શિરરછેદ કરાવ્યો !

છોકરા વિનાની માતાએ અમદાવાદ જદ્યને ચોધાર આંસુએ મહમદશાહ બેગડા પાસે વાત કહી. મહમદશાહે પોતાની ફોજ રાણપુરનો નાશ કરવા મોકલી દીધી. રાણપુર સમાચાર પહોરચા કે સેના ચાલી આવે છે; પરંતુ રાજાને કોણ કહેવા જાય ? દુર્મતિઓ રાજ તો રાણવાસમાં અહોરાત ગુલતાન કરે છે. બહારની દુનિયામાં ડોકિયું પણ કરતો નથી. સહુને બીક લાગે છે કે કહેવા જનાર જીવતો પાછો નહિ નીકળે.

પછી તો એક ચારણે હિંમત કરી. અંદર જવાનો રસ્તો તો બંધ હતો, એટલે નદીની અંદર બરાબર ગોખની સામે ઊભા રહીને ચારણે અવાજ કર્યો : “એ બાપ રાણા ! -

**રાણા રમત્યું મેલ્ય, કનારે ચિંદિયાં કટક,
અતિરિ ! ચોપડખેલ, ગોહિલ કાં લાગો ગળો?**

હે રાણા ! હવે તો રમત છોડ. શત્રુનું સૈન્ય તારે સીમોડ કનારા ગામ સુધી આવી પહોંચ્યું. હે ક્ષતિરય ! ચોપાટની રમત શું તને એટલી બધી મીઠી લાગી ગઈ કે હજુ નથી ચેતતો ?

ચારણના શબ્દો કાને પડતાં તે ચોપાટના પાસા ફુગાવીને રાણો ઊભો થયો. રાણીઓને ભલામણ દીધી કે : “જુઓ, જ્યાં સુધી મારા વાવટાને તમે રણભૂમિ પર ઊડતો જુઓ ત્યાં સુધી જાણજો કે હું જુવતો છું. પણ જ્યારે વાવટો ન દેખાય ત્યારે સમજજો કે મારો દેહ પડી ગયો.”

રાણીઓએ ઉત્તર દીધો : “પણ રાજા, જોજો હો, એ વાવટો પડ્યા પછી અમે ચોરાશીમાંથી એકેચ જુવતી નહિ રહીએ.”

રાણજી સૈન્ય લઇને રણે ચઢ્યો. રાણપુરથી ત્રણ-ચાર ગાઉ આદે મહમદશાહની ફોજ સાથે એની તલવારો અફળાઈ. આંહી ગઠને ગોખે બેઠી બેઠી ચોરાશી રજપૂતાણીઓ નજર માંડીને જોયા કરે છે, ધજા ગગનમાં ઊડતી દેખાય છે; એ ધજાને આધારે રાણીઓ જુવે છે.

વિજય કરીને રાણજી પાછા વળ્યા. જયશાળી સૈન્ય પર ઝંડો ફરકતો આવે છે. પણ રાણનો દેવ રંધ્યો છે ખરો ને, તે રસ્તામાં એક વાવ આવી. ઝંડો ઉપાડનાર ઝંડો નીચે મૂકીને વાવની અંદર પાણી પીવા ઉિતર્યો. રાણજીનું દ્યાન નહોતું રદ્દ્યું. એ ભૂલી ગયો હતો કે એ નેજા ઉપર ચોરાશી જુવાતમાઓ ટાંપીને બેઠા હશે !

કિલ્લાના ગોખમાં બેસીને નેજા ઉપર મીટ માંડી રહેલી એ ચોરાશી ક્ષતિરયાણીઓએ જાણ્યું કે પતાકા પડી અને રાણા કામ આવ્યા. હવે હમણાં મુસલમાન આવી પહોંચશે. તમામ રાણીઓએ ધબોધબ ગઠના કૂવામાં પડીને પ્રાણ છોડ્યા.

વિજયી રાણજી દોડતે ધોડે રાજમહેલમાં આવ્યા, ત્યાં તો રાણીઓનાં શબથી કૂવો પુરાયેલો દીઠો ! એનો સંસાર એક પળમાં વેરાન બની ગયો.

હવે જુવીને શું કરવું છે ? એમ વિચારીને એ પાછો વળ્યો. મુસલમાન ફોજ અમદાવાદ તરફ પાછી જતી હતી તેમાં પહોંચ્યો ને જુદ્ધ કરતાં કરતાં મરાયો.

મુસલમાન ફોજ રાણપુર આવી. કિલ્લો હાથ કર્યો. રાણી તો એક પણ જુવતી નહોતી. કુંવર મોખડાજીને લઇને એક દાસી રાણજીના ભાઇને દેર ઉમરાળા નાસી ગઈ.

હજુય જાણે એ રાજમહેલમાં ખંડેરમાં ચોરાશી મુખોના કલકલ હાસ્યદવનિ ગાજે છે,
સામસામી તાળી દેતા સુંદર સુકોમળ હાથની ઘૂઘરીજડિત ચૂડલીઓ જાણે રણજણી રહે
છે; ચોપાટના પાસા ફેંકાતા સંભળાય છે; અને છેવટે ગુંજુ રદ્યો છે એ નિર્ભય
ચારણનો ધોર અવાજ -

**રાણા! રમત્યું મેટ્ય, કનારે ચાડિયાં કટક,
અતિરિ ! ચોપડખેલ, ગોહિલ કાં લાગો ગળો?**

અને એ પહોળો કૂવો ! ચોરાશી સુંદર પ્રેત શું રાતિરાએ ત્યાં હીબકાં નહિ ભરતાં હોય ?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દીવાલ મોજૂદ છે. અંદરના ભાગમાંથી ધોંબી
લોકો છીપરાં કરવા માટે સુંદર લાંબા પથથરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દીવાલ
વિનાનો એક જ દરવાજો ઊભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે. કમાડ પર છસો
ચોમાસાં વરસી ગયાં, પણ હજુ લાકડું સદ્યું નથી. બાકી બધું છિન્નબિન્ન છે.

(પૂર્ણ)

૧૫. મોખડોજુ

લેજે, મોખડા છડમાન, તારણ દાણ !

પેરંબ બેટને પડખે જે જે વહાણ નીકળે, તેના ખારવાઓ આવી રીતે એ ટાપુને અક્કેક નાળીયેર ચડાવે છે. ટાપુનાં ધણી મોખડાજુને મુઆ છસો વરસ વીતી ગયા, પણ એની આણ દરીયા પરથી હજુ નથી ઉતરી.

મોખડોજુ રાણપુરવાળા રાણા રાણજુ ગોહીલનો બેટો. મા-બાપના રાજપાટનો જે દિવસ દાળોવાટો નીકળી ગયો તે દિવસ મોખડોજુ નાની અવસ્થાએ સગાંવહાલામાં પરગામ મહાલતો હતો. બાપુનું રાજ બોળાએં, એટલે મોખડાનાં આપકર્મ ઝળજળી ઉદ્ધ્યા.

જોબન બેસતા એની ભુજાઓ ફાટવા લાગી. ઉમરાળા ઉપર કોળીઓની આણ હતી તે ઉથાપીને મોખડાજુએ સેજકકુળની આણ સ્થાપી, અને દરીયા કાંઠાની ઊભી પણીએ સમશેર ખેલાવતો આગળ વદયો. ખોખરાના કુંગર વરચે એના ઘોડાનાં ડાબા ગાજ્યા અને ઘોધા બંદર ઉપર એનો નેજો ચડાવ્યો.

૧૬. બોળો

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના કુંગરામાં બજાયેલો ઘોડેરવાર એક વાડીએ આવીને ઉતારી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો બેચ પરસેવે નાહી રદ્દ્યા હતા. હંકતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડે બાંધીને અસવારે હથિયાર ઉતાર્યા. ઘોરિયાને કાંકે બેસીને પોતે હાથપગ ધોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભૂંભલી છે અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોડો માળી.

સોડો માળી કોસ હંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ ખેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી-ઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાખેલાં કાંધ : સોડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલા પૂંછડાં : બેસુમાર બગાંઓ : લોહીમાંસ વિનાનાં શરીરનાં બે હાડપિંજર : એવા બે બળદો છે. એક સો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ છે. મંડાણ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક બોખ પાણી રહે ! અને ચીથરેહાલ એ સોડો ! અસવાર એ બોખ નિહાળી રદ્દ્યો. હાથ-માં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ઘોરિયાની કૂણી લીલી દરો ઉપર દેહ ટાળી ને બેઠો.

કોસ હંકતાં હંકતાં સોડાએ વાત ઉચ્ચારી : “કથાં રે‘વાં ?”

“રે‘વાં તો ભાવનગર.”

“ત્યારે તો રાજના નોકર હશો.”

“હા, છીએ તો રાજના નોકર.”

“સપાઈ લાગો છો, સપાઈ.”

“હા, સપાઈ છીએ.”

“એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?”

“કેમ ભાઈ ? નિમકહરામ ને નિમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?”

“નમકહલાલ હો તો ઢાકોરને કહો નહિ ?”

“શું ?”

“કે આખો દી સાંસલા ને કાળિયાર જ માર્યા કરશે કે વસ્તીના સામું કો‘ક દી જોશે ? અને રાણિયુંના ઓરડામાં ગયો છે તે નીકળતો જ નથી ! ખેડુનાં ઘરમાં ખાવા ધાન નો રે‘વા દીધું ! ઈ તો રાજા છે કે કસાઈ ? વસ્તી તો કેમ જાણો એના ગોલાપા કરવા જ અવતરી હોય !”

સોડો તો કોસ હંકતો જાય ને રાજાને બેસુમાર ગાળો દેતો જાય. અસવારનું મો મલકતું જોઈને સોડાની જુભમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણે ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસવારને કકડીને ભૂખ લાગેલી. સોડાની શબ્દ-પરસાદીથી તો એની ભૂખ ઊલટી વધી. સોડાને એણે પૂછ્યું :

“ભાઈ, ભૂખ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું આપીશ ?”

“શું આપે, કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ ભેણા થઈને ખેડુના ઘરમાં ધાન કચાં રે‘વા દીધું છે ? બોળો ખાવો છે, બોળો ?”

“બોળો શું ?”

“બાપગોતર બોળોય દીઠો નથી ને ?” એમ બોલી સોડાએ વડલાની ડાળે એક નવી ઢોણી ટીગાતી હતી તે ઉતારી. છાસની અંદર ઘઉંનું થુલું (ભરડેલું ધાન) નાખીને ખેડુ લોકો રાંધે, અને પણી એમાં મીઠું નાખીને ખાય, એનું નામ બોળો. સોડો પોતાને માટે સવારે બોળો લઈ આવેલો, લાવીને એને ઊંચે વડલાની ડાળે ટિગાડેલો. એક તો ઢોણી નવી હતી, ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંચડે શીળેરે હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી, એટલે બોળો અતિશાય શીતળ બની ગયેલ. પાંડાનો એક દડિયો (પડિયો) બનાવીને સોડાએ એમાં બોળો ભરી પરોણાને આપ્યો. કૃધાતુર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષતરીને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દડિયો ખલાસ કરીને એણે કહ્યું :

“વધારે છે ?”

સોડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : “કેમ, મારે ખાવાય નથી રે‘વા દેવું ને ?” એમ કહીને બીજો દડિયો ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજજત આવી કે હર્ષભેર સોડાએ આખી ઢોણી ખાલી કરી, બધો બોળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુખદાગથી ભરેલા એક ખેડૂતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર ઠર્યું.

તડકો નમ્યો, સાંજ પડી, શિકારી સવાર થયો. જાતાં જાતાં એણે પૂછ્યું : “ભાઈ, તારં નામ શું ?”

“સોડો.”

મુસાફરે ગજવામાં થી નોધપોથી કાટીને નામ લખી લીધું. સોડો બોલ્યો : “કેમ, બોળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખછ, બાપા ?”

હસતાં હસતાં અસવાર બોલ્યો : “ભાઈ ! ભાઈ ! ભાવનગર કોઈ દિવસ આવશો ને ?”

“હું, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સિપાઈ ઠોસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય !
તે તો વળી બોળો ખાધો ને નામેય લખ્યું, એટલે ઓળખીતાને બે ઠોસા વધુ લગાવ્ય,
ખરં ને ? ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે !”

૨

બીજા દિવસનું મોસ્કુઝણું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શિરાવીને, માથે કોસ મેલી, વરત,
વરતડી, પૈ અને ટાંડા સોતો સોડો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એ જ ટાણે બે
હથિયારબંધ ઘોડેસવાર આવીને ઊભા રદ્દ્યા અને પૂછ્યું : “સોડો માળી કોનું નામ ?”

“મારું નામ સોડો.” કહીને ઘડકતે હૈયે સોડો થંભ્યો.

“કોણે, બાપ ?”

“ઠાકોર વજેસંગજુએ પંડે.”

આ સાંભળી, સોડાના અંતરમાં ફાળ પડી. એને ગઈ કાલની વાત સાંભરી; લાગ્યું કે
‘નક્કી કાલ મેં ગાજયું દીધેલી ઈ ઓલ્યા અસવારે જઈને ઠાકોરને સંભળાવી હશે, અને
હવે નક્કી મને કેદમાં નાખશે.’

બોલાશ સાંભળીને સોડાની ઘરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ
ઉભેલાં. એમને કાંઈ સમજ ન પડી.

સોડાએ બાયડીને કહ્યું : “હવે આપડા તો રામરામ સમજવા !” બળદ અને કોશ મેલી
દઈ સોડો અસવારની સાથે ભાવનગરને પંથે પડ્યો. માર્ગ જાતાં જાતાં મનથી નક્કી કર્યું
કે જલે હાથમાં કડિયું જડે, પણ બેળાબેળ ઠાકોરને મોટામોટ જ મારે ઈનાં ઈ વેણ
સંભળાવી લેવાં છે. હવે લુંટાણા પછી ભો શોનો રાખવો ?

સોડો પહોર્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં જથાં
નજર કરે ત્યાં સ્તરધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસવારને ખુદને જ ગાડી ઉપર
બેઠેલ જોયો : આ તો ઠાકોર પોતે ! સોડો ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજેસંગજુએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પંપાળીને પૂછ્યું : “પણ સોડા, તું
બીવે છે શા માટે ?”

“બાપ, કાલ તમને બહુ ગાળો દેવાઈ ગઈ એટલા માટે.”

“એમાં શું ખોટું થયું, ભાઈ ? તમે તો અમારા છોરા કહેવાઓ. તમરે દુષ હોય તો દુષ
રોવાનો હક્ક છે. બરચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગો.”

સોડો શાંત પડ્યો. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલા અમીરોને અને અમલદારોને આગલા દિવસની
વાત સંભળાવી : “ઓહો જેસાભાઈ ! પરમાણંદાસ ! શું કહું ? આ ભોગિયા ખેડુનાં

વગર ઓળખે આદરમાન : એ મીઠો બોળો : અને એથીચ મીઠી એની સાચુકલી ગાળો ! એવી મજા મને આ મોલાતયુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી.” બોલતાં ! બોલતાં ઢાકોરની છાતી ફૂલવા લાગી.

ઢાકોરે ફરી પૂછ્યું : “સોડા ! તારે કેટલી જમીન છે ?”

“બાપુ, સો વીધાં જમીન ને એક કોસની વાડી છે.”

મહારાજાએ જેસાભાઈ વજુરને કદયું : “એક તરંબાનું પતરં મંગાવો.”

તરંબાનું પતરં આવ્યું. એના ઉપર ઢાકોરે લખાવ્યું : ‘સોડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.’

પતરા પર એ લખાવ્યું. પાછા ઢાકોર બોલ્યા : “પણ એ બિચારો આટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા કયાં જશે ? આપો બાર બળદ.”

બાર બળદ આપ્યા.

વળી દરબારે કદયું : “બિચારો વાવળી કરવા દાણા લેવા કયાં જશે ? આપો વીસ કળશી બાજરો.”

બાજરો આપ્યો.

“બિચારાને છોકરાં છાશ લેવા કયાં જશે ? આપો ચાર બેંસો.”

ચાર બેંસો અપાઈ.

“રૂપિયા એક હજાર આપો.”

માથે મદ્રાસી શેલું બંધાવીને સોડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

સોડાના પટિવાર પાસે આત્યારે એ લેખ મોજૂદ છે. એના પૌત્રો આબાદ શિથિતમાં છે.

એક દિવસ વજેસંગજુ શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમટિયાળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઊભા હતા અને એ ઊભા મોલમાં પોતે ટૂંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઊભેલી. પોતાના મોલ ચંગાદાતા જોઈને ડોસીએ ઘોડેસવારને બેચાર ગાળો દીધી : “મારા રોચા, ભાળતો નથી ? પીટદ્યા, ઊભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી ?”

મહારાજાએ ખોટો ગુઝ્સો કરીને કદયું : “ડોસી, ગાળો કેમ કાટછ ? ઓળખછ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું, જેલમાં !”

“હવે જા જા, રોચા ! તારા જેવા સપારડા તો કુંક આવે ને જાય ! બાપુ વજેસંગાના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ?”

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘વાહ ! મારી પરજ કેવી નીડર ! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નીડર બનતાં શીખવું તો જ મારું જુદ્યું પરમાણ.’

અણો એ ડોશીના કુટુંબને કાયમની પટલાઈ આપી અને જમીન પણ ઇનામમાં દીધી.

નોંધ

1. (અહીં પુસ્તકમાં ‘નિશ્વાસ’ લખ્યું છે, જે છાપભૂલ છે)

૧૭. ભીમોરાની લડાઈ

“કાઠીબાઈ, તમે અવળો કામો કર્યો. તમે એના બાપ વાજસૂર ખાચરના પાળિયાનું નાક વાદ્યયું ! તમને જસદણના બા‘રવટિયાને હું શી રીતે સંઘરં ?’”

“આપા નાજ ખાચર ! મેં બા‘રવટું ખેડ્યયું તે અધરમનું મહિં. મારે ઘરધણીને ચડવાનું એકનું એક હૈયાસામું ધોડું ચેલે ખાચરે જોરાવરીથી ઝુંટવી લીધ્યું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિં.”

“ત્યારે શું કરવું ?”

“બીજું વળી શું કરવું, બાપ ?” ચારણે ચાનક ચડાવીઃ “તું ઊઠીને આજ આ શરણાગતને નહિં સંદર્ય, બાપ નાજ ? અરે -

બારવટિયો આવે બકી, હોય મર વેર હજાર;
(એને) ભીમોરા બોપાળ, શરણે રાખ સૂરાઉં.

માથે હજારં વેર લઈ આવનાર બા‘રવટિયાને તું ભીમોરાનો ધણી, સૂરગ ખાચરનો બેટડો શરણું નહિં દે, તો ધરમ કયાં ટકશે, બાપ ?’”

“ઠીક ભાઈ, દાઢાણા ! તું મારા પ્રાણ સાટે છો, બા ! તુંને ભીમોરાનો ઓથ છે. મારાં મર થાવું હોય તે થાય.”

“ધન્ય બાપ ! ધન્ય નાજ !” ગાટવીએ ધણીને બિરદાવ્યો :

ધર વંકી, વંકો ધણી, વંકો ભીમોરા વાસ,
નીલો સુરાણી નજિયો, મટે ન બારે માસ.

તારી બંકી ધરતી. એવો જ બંકો તું એનો ધણી : એવો જ બંકો તારો ગટ ભીમોરા :
અને સૂરગના પુતર નાજો ! તું તો સદાનો લીલોછમ : તારાં દલ સુકાય નહિં.

ચોટીલાથી ત્રણ ગાઉં, થાન સ્ટેશનથી છ ગાઉં, બોટાડ-વીછિયા રેલવેના સ્ટેશન
કાળીસરથી ત્રણ ગાઉં અને જસદણથી દસબાર ગાઉં દૂર આ ભીમોરાનો ગટ છે.
પાંચાળના વિશાળ કુંગરાઓની અંદર ગીય ઝાડીઓની ધટામાં આ ગટ નાજ ખાચરે
અથવા એના પિતાએ બંધાવેલ છશે. નીચે તળોટીમાં એક પાણીનો કૂવો છે. કુંગરાને
પડખે ‘ભીમની ખોપ’ નામની પુરાતન એક ગુફા આવે છે. એ ગુફામાં, પદ્થરોમાંથી જ
કંડારી લીધેલા નાના ઓરડા છે. પરથમ ભીમોરાના દરબારો એ ગુફાને પણ પોતાની
માલમિલકત રાખવા માટે વાપરતા. હવે ઉજ્જવ છે. એ ગુફા જોઈને અડધો ખેતરવા
ઘેરાવો લીધા પછી ભીમોરાના ગટમાં જવાય છે. ગટમાં એક બહારનો દરવાજો વટાવીને
અંદર જતાં બીજો દરવાજો આવે છે. બીજા દરવાજાની અંદર ડાબી બાજુ રહેવાસ છે.

વરચે વિશાળ ચોગાન છે. ત્યાં દરબાર નાજો ખાચર રહેતા હતા. એના હાથમાં ચોવીસ ગામ હિતાં.

એ ભીમોરાના ધણી નાજાએ જસદણ સામે બહારવે નીકળેલ ટાટાણા કાઠીને તે દિવસે આશરો દીધો. જસદણ દરબાર ચેલા ખાચરને આ વાતની ખબર પડી. એણે ભીમોરે સંદેશો મોકલ્યો : ”અમારો ચોર કાઢી દ્યો.”

નાજા ખાચરે જવાબ કહેરાવ્યો : ”ટાટાણે તો મારો શરણાગત ઠર્યો. હવે એને ન સોપું, એને મેં અભયવચન દીધું છે.”

ચેલો ખાચર એ જવાબ પી ગયો. પોતાના હીગોળગાઠ ઉપરથી ભીમોરાની વંકી ભોમ ઉપર એની રાતી આંખ રમવા મંડી. ભીમોરં દોદચલું હતું. ચોટીલાના ખાચરોનું જાડું જૂથ નાજ ખાચરને પડખે ઊભું હતું. ચેલા ખાચરે વિચાર કરીને વડોદરે નજર નાખી. મોટી રકમ નક્કી કરીને બાબારાવની મરાઠી ફોજ પાંચાળ ઉપર ઉતારી. ઓચિંતા ભીમોરા બણી ફૂચ કરી.

કુંગરની તળેટીમાં નેરાની અંદર ચેલા ખાચરનાં રણવાજાં વાગ્યાં. તે સાંભળી નાજ ખાચરે બારીમાંથી નજર કરી. તોપબંદૂકોથી નેરં હલકી હાલ્યું છે. ભીમોરાને વીટીને ઘેરો પડ્યો છે.

”નાજાભાઈ !” માણસોએ કહ્યું : “આ દળકટકની સામે ટકાશે નહિ, માટે નાઠાબારીએથી નીકળી જાયેં.”

નાજા ખાચરે ડોકું ધુણાવ્યું : ”ના બાપ ! જેને જુવ વાલો હોય એ સુખેથી નીકળી જાવ, મારે તો બે ભવ જુવવું નથી. મારી સાત પેટીને ગાળ બેસે કે નાજો ચેલાના મોટા આગળ ભાગ્યો !”

તરંબાળુ ચેલા તણાં, વાગ્યાં કોઈ વહેલોય.

(પણ) ગરુ ગડકચા નોય, નાઠાબારી નાજિયા !

ચેલા ખાચરના તરંબાળુ ટોલ ભયંકર નાદ કરીને ગડેડવા લાગ્યા. પણ કંઈ ‘ચેલા’ની બીકથી ગુરુ (નાજ) નાઠાબારીમાં થઈને નાસે કદી ?

આઠ જ જણાને લઈને નાજો ખાચર ભીમોરે બેઠો રદ્યો અને નીચે બેઠી મરાઠી સેના. સેનાને ગઠ ઉપર ચડવાનો લાગ નહોતો. ત્યાં પહોંચવાની એક જ સાંકડી કેડી હતી. પડખે ઊંડા કોતરાં હતાં. ઉપરથી બંદૂકોની ધાણી કૂટતી હતી, અને ગઠમાં ઝાઝાં માણસો હોવાનો વહેમ હતો. નીચેથી જ ગઠને તોડવા તોપો વહેતી થઈ. તોપોના અવાજ સાંભળીને નાજાના મનની ગતિ કેવી થઈ ?

આઠ મહિનાની આશ, મે ગાજે ને શાદૂળો મરે,
નો સાંખે નિજ વાસ, નારયુના ધૂબાકા નાખિયો.

શાદૂળો નામનો સિંહ ફક્ત આઠ જ મહિના - શિયાળો અને ઉનાળો જ - જીવે, અને ચોમાસામાં વરસાદની ગર્જના થતાં તો એના મનમાં થાય કે કોઈ બીજો સિંહ કયાંઈક છુપાઈને રણકે છે. એટલે શાદૂળો એ સિંહને શોધતો, વરસાદની અદૃશ્ય ગર્જના ન સાંખી શકવાથી માથાં પછાડીને પરાણ કાઢી નાખો. તેવી જ રીતે નાજા ખાચર જેવો સિંહ પોતાને અંગણે તોપોનો અવાજ શી રીતે સહન કરી શકે ? મરં કે જીવું એ જ એના મનમાં થાય.

કિલ્લાની અંદર કેવી દુર્દશા મંડાણી ? માત્ર આઠ જ માણસો હતાં અને પાણી ખૂટવા લાગ્યું હતું, નવું પાણી ઉપર લઈ આવવા માટે તળોટીના ફૂવા સિવાય બીજું એક પણ નવાણ નહોતું. ફૂવા ઉપર તો સેના પડી હતી.

આખરે પાણી ખૂટયું. નાજા ખાચરે જીવવાની આશા છોડી. પોતાનાં બાળબરચાંને ગુપ્ત માર્ગથી ચોટીલે મોકલી દીધા. પાણી વિના આઠે જણા તરફકૃતા હતા. એક ટીપુંયે ન રદ્દયું.

પણ ટાઢાણો કાઢી આ કિલ્લામાં જ હતો. એનાથી તરસ ન સહેવાણી. રાતમાં ઊઠીને એ નાજા ખાચરના હોકાની અંદરનું ગંધાતું પાણી પી ગયો. પરભાતે દરબારે એને ફિટકાર દીધો.

તરસથી બેહોશ બનેલા એ કાઠીએ ગઠની રાંગ ઉપરથી નીચે ફૂદકો માર્યો. દડતો દડતો એ તળોટીમાં બાબારાવની ફોજ વરચે પહોરયો. એને ચેલા ખાચરની પાસે લઈ ગયા. એણે મો પાસે ખોલો ધરીને દશારતમાં સમજાત્યું. એને પાણી પાવમાં આત્યું.

ચેલા ખાચરે પૂછ્યું : “ગઠમાં કેટલાં માણસો છે !”

ટાઢાણે જવાબ આપ્યો : “ફક્ત આઠ જણા.”

તરત જ ફોજનો હુકમ મહયો : “હવે ફિકર નહિ. ગઠમાં નથી દાઢગોળો કે નથી માણસો. કરો હલ્લો !”

અને હલ્લો મંડાણો.

થોડા દિવસ ઉપર નાજા ખાચરના ગઠમાં બે મારવાડી રજપૂતો મહેમાન આવેલા. બન્ધે જણા મારવાડમાંથી દ્વારકા જાત્રાએ જતા હતા. આશા છોડીને નાજા ખાચરે એ બન્ધે જણાને કહ્યું : “ભાઈઓ, હવે તમે નીકળી જાઓ. નહિ તો આજ આ ફોજ તમને પણ મારી નાખશે.”

મારવાડીઓએ જવાબ દીધો : “નાજા ખાચર ! અમે તમારો રોટલો ખાધો. હવે અમારાથી કેમ જવાય ! દ્વારકા તો કોણ જાણે કયારે પહોંચશું અને ત્યાં દર્શન કર્યા પછી કોણ જાણે કયારે મોક્ષ મળશે ! એને બદલે આંહી જુદ્ધમાં ક્ષત્રીને બે ડગલે જ મોક્ષ મળશે. વળી સ્વર્ગાપરને માર્ગ તમારા જેવા શૂરવીરોના સાથ ફરી કર્યાંથી મળે ? માટે અમારે તો હવે ‘અઠે જ દ્વારકા’.” (ત્યારથી આપણા પ્રાંતમાં ‘અઠે દ્વારકા’ નું ઓહું પ્રચલિત થયું.)

“ભાઈઓ !” નાજા ખાચરે પોતાના સાથીઓને છેલ્લી આજા દીધી : “હવે આપણી ઘોડિયુંને ગૂડી નાખો.”

એટલું બોલતાં એની આંખોમાં ઝળજળિયાં બરાઈ આવ્યાં. એના કાઠીઓ પણ અફ્સોસમાં પડી ગયા. નાજો ખાચર ફરી વાર બોલ્યા : “હા બાપ ! ઘોડિયું તો મને મા-દીકરિયું જેવી વા’લી છે. પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને એણે મને ઘણાં ધીગાણાંમાં રમાડ્યો છે. પણ શું કરું ? મારી ઘોડિયું દુશ્મનને હાથ કેમ પડવા દઉં ?”

આઠેવ ઘોડીઓને હાજર કરી. તલવારને એકેક ઝાટકે એનાં રૂપાળાં દેવાંગી ડોકાં પડવા માંડ્યાં. ઘોડીઓ પણ સમજતી હોય તેમ ચૂપચાપ મરવા લાગી. એમાં છેલ્લી બે ઘોડીઓ હણાહણી.

“બસ બાપ !” નાજા ખાચરે હાકલ કરી : “એ બેને મારશો નહિ. એને મરવું વસમું લાગે છે. છોડી મેલો ! ભલે ચાલી જાય.”

બેય ઘોડીઓને મોકળી મેલી દીધી.

સૈન્ય આવ્યું, દરવાજા તૂટ્યા, બરાબર ચોકમાં ધીગાણું મરયું. આઠ જણા કયાં સુધી ટકે ? નાજા ખાચરના શરીર પર ઘણા જખમો પડ્ય; એણે ઘણાને સુવાડ્યા. આખરે નાજા ખાચર બરાબર ઓટાના પગથિયા ઉપર બેસી ગયા. એના ધડ ઉપર મસ્તક ફક્ત અટકી રદ્દ્યું હતું. પાસે અર્દી ભાંગોલી સોનાની મૂઢવાળી તલવાર પડી હતી. મૃત્યુને ઝાગી વાર નહોતી.

ત્યાં તો એની પાસે બાબારાવનો ભાણેજ આવી પહોંચ્યો. એ મરાઠાએ નાજા ખાચરના પગમાં સોનાનુંસાંકળું જોયું. સામે સોનાની મૂઢવાળે તલવાર જોઈ. એનું મન કદાચ સોનામાં લોભાયું હશે, અથવા એ બળવંત શત્રુની બે ચીજો લઈ જઈ પોતાની શાબાશે કહેરાવવી હશે ! એ નીચે બેસીને નાજા ખાચરના પગના સાંકળાની ખીલી ખોલવા લાગ્યો.

લાંબા થઈને બેહોશ પડેલા નાજા ખાચરના મનમાં થયું : ‘હાય ! હાય ! હજી હું જીવતો છું ને મારા અંગ માથે આ દુશ્મન હાથ નાખશે ?’

પણ એની ગરુદન ઉપર માથું ડગમગતું હતું. એનાથી ઊભા થવાય એમ નહોતું. અધ્યો
તૂટેલી તલવાર એ આઘે બેથેલા દુશ્મનને પહોંચી શકે તેમ નહોતી.

એણે શું કર્યું ?

**ઉતબંગ ટેકણ એક, બીજે હાથ વાઈ બજડ,
(આમાં) વખાણવો વષેક, નેક ભજ કિયો નાજિયા ?**

એક હાથે પોતાના માથાને ધડ ઉપર ટેકવવા બરાબર દબાવી રાખ્યું, અને બીજે હાથે
તલવારનો દા કર્યો. હે નાજા ખાચર ! આ બે વફાદાર ભુજાઓમાંથી કઇ ભુજાને અમારે
વખાણવી ?

પરંતુ તલવાર શી રીતે મારી ?

**રીખેને સર સ્પીઅર તણે, કોઈ વાઈ કરમાળ,
(ઇ) બાળાપણ બરદાળ, કી સંભારિયું સૂરાઉિત ?**

બાળકની માફક તું ગોઠણાભર થયો, અને પછી રિપુના માથી ઉપર તેં તલવારનો દા
કર્યો. હે બિરદવાળા પુરાષ ! એ વખતે એકાએક તારં બાળપણ તને કયાંથી યાદ
આવ્યું ? કારણે કે ભાંખોડિયાભર તો તું બાલ્યાવરસ્થામાં જ ચાલેલ હતો.

**દેંદર અપસર નજરાજ, જોગણ ધર ગરજણ જંબુક,
લોહ જુવત મૃત લાજ, તેં સાચવિયાં સૂરાઉિત.**

તારં માથું તો કપાઈ ગયેલું, જુવ જવાની તૈયારીમાં હતો. દેંદર તને સુરલોકમાં તેડી
જવા આવીને ઊભો હતો. અપસરા વરમાળ લઈને પહેરાવવા તત્પર હતી. જોગણીઓ
તારા લોહીથી ખાપર લઈને ભરવા આતુર ખડી હતી. પૃથ્વી (ધર) પણ તારં લોહી પીવા
તલસતી હતી. ગીધડાં અને શિયાળવાં તારં માંસ ભક્ષવા આવી પહોંચેલાં. લોટાની
તલવારને પણ તેં હાથમાં રોકી રાખી. જુવનને પણ કદચ્યું કે ‘ખડું રહે !’ મોતને પણ
ફરમાયું કે ‘થોડી વાર થોભી જા.’ પોતાના કુળની કીર્તિને પણ થોભાવી. એ બધાંને
ધડીભર અટકાવીને આ એક દુશ્મનને મારી લીધો.

એ ભાંગોલી તલવારને એક ઝાટકે શાત્રુના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ ત્યાં તો દુશ્મનોએ
આવીને નાજા ખાચરને ઘેરે લીધો.

**ઉતબંગ ખગ થાતે અળગ, ધડ લાગ્યું ધાગે,
ખેલ્યો રણખાગે, તું નવતેરી નાજિયા.**

હે નાજા ખાચર ! પછી તો તારં માથું (ઉતબંગ) પડી ગયું, અને તારા હાથની તલવાર
(ખગ) પણ પડી ગઈ, એટલે પછી તારં ધડ એકલું દોડાદોડ કરી, શરૂઆતેને હાથમાં
ઉપાડી-ઉપાડીને પટકવા લાગ્યું. રણસંગરામની અંદર તું પણ ભીમની માફક નવતેરીની

રમત રમ્યો. ભીમે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એક હાથે નવ અને બીજા હાથે તેર હાથી ઉપાડીને આકાશમાં ઉછાર્યા હતા. આંહી નાજા ખાચરે માણસોને ફંગોળી પછાડ્યા.

નાજા જ્યું મરાય ના, સાબદ હરમક સોત,
મોકું ને વેલું મોત, સૌને માથે સૂરાઉત.

જો કે વહેલુંમોકું તો સહુને મરવાનું છે. પરંતુ હે સૂરા ખાચરના પુત્ર નાજા ખાચર ! તારી માફક શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને હિંમતથી મરવાનું તો બીજાથી નથી બની શકતું. પોતાની છેલ્લી પળે પણ તેં તારી કીર્તિ સંભાળી રાખી.

ભીમોરાનો ગાઠ ચેલા ખાચરના હાથમાં ગયો. પરંતુ ત્યાર પછી નાજા ખાચરના પુત્રે એ ગાઠ પાછો જુતી લીધો. અત્યારે એ ગાઠ મોજૂદ છે.

આ આખા પ્રસંગને લગતું નીચે લખેલું એક ચારણી કાવ્ય છે :

૧

સૂબા ટોપી આંચી ફરિયાદ સતારે, ફોજ નમ્યા ખંડ ચારે ફવારે,
મીટે ચદ્યો ગનીમાને મારે, સૂરાણી નજરાજ ન સારે.

જે ફતેસિંહરાવની ફોજ પાસે ચાર ખંડના લોકો નમ્યા હતા, તેના ટોપીવાળા સૂબા પાસે ફરિયાદ કરવા ચેલો ખાચર પહોંચ્યો. ફરિયાદ કરી કે સૂરા ખાચરનો દીકરો નાજો ખાચર કોઈનું કંદ્યું માનતો નથી. મોટા મોટા હાકેમોને પણ નજરે પડતાં જ મારી નાખે છે. (મરાઠી સેનાને ‘ટોપીઓ’ કહી કારણ કે તે વખતે મરાઠાઓનાં લષકરોમાં ચુરોપી સોલજરો, કવાયતદારો રાખવામાં આવતા. ગનીમા=સૂબા).

૨

ધણી હકમ દીયા દળ ધાયા, આગુ ધાઈ મદાઈ આયા,
વાગી હાક તરંબાળુ વાયા, જધભૂષયા નજરાજ જગાયા.

આ ફરિયાદ સાંભળીને સૈન્યના માલિકે હુકમ દીધો, એટલે દુઃમનો ધર્સીને ભીમોરા ઉપર આવ્યા. હાકલો વાગી, નોબતો ગડગડી. લડાઈનો ભૂષયો નાજો ખાચર જાગી ઊઠ્યો. (મદાઈ=દુઃમન)

૩

તરવારાંદી વાજે તાળી, વાઠી ઘણા મરેઢા વાળી,
ખસ્થા મરાઢા હાંજા ખાળી, વજા બણી રણથંભરવાળી.

તલવારો સામસામી અથડાવા લાગી, કેમ જાણે તલવારો સામસામી તાળેઓ દેતી રમત રમતી હોય ! મરાઠીની સેનામાં ઘણાં માણસો કપાયાં. મરાઠાઓ હિંમત હારી ગયા. રણથંભોરના ઘેરામાં જેમ બાદશાહનું સૈન્ય લાચાર થઈ પડ્યું હતું, તેવું જ ભીમોરાના ઘેરા વખતે મરાઠી લંકર બની ગયું. ઘણા દિવસ સુધી મારો ચલાવ્યા છતાં કિંલો તૂટતો નહોતો.

૪

આચા જાઈ બાઈ અરાઠી, લાખાહરો લડે લોહ લાઠી,

પો ! વશાટીઆ કહે પરાઠી, કાં ચૂ કૂવ કાં નીકળ કાઠી.

એલો ખાચર પોતાના જાતભાઈને પણ લઈને આવ્યો. છતાં લાખા ખાચરનો એ પૌત્ર નાજો ખાચર તો લોટાની લાકડીની માફક અડગ બનીને લડતો રદ્દ્યો. શાંદ્ર-સેનામાંથી વિષિ કરવા માટે માણસો આવ્યા; તેઓ કહે કે, ‘ઓ કાઠી, કાં તો દંડ ચૂકવી દે, નહિ તો કિંલાની બહાર નીકળ.

૫

કે’ વશાટીઆ આભકાપાળો, પંચમુખ ખડ નો ખાચ પટાળો,

હંદ મેલે નજરાજ છઠાળો, (તો) મેર ડગે ને દર્દજે ડખમાળો.

એ આભ જેવા વિશાળ કપાળવાળો વીર જવાબ આપે છે કે ‘જેમ કેસરી સિંહ કદી ધાસ ખાચ નહિ તેમ હું પણ કદી નમીશા નહિ.’ જો ટેકીલો નાજો ખાચર પોતાની હંદ મૂકે તો પછી મેરા પર્વત ચઢે અને આકાશ દરાજુ જાય. (પંચમુખ=સિંહ; ડખમાળો=આકાશની નક્ષત્રમાળ).

૬

દંડ ન બરાં હું રામદુવાઈ, ભરવો બીમ તણા ગઠ માંહી,

આદ અનાદ તણી અવળાઈ, છોડાં કી હું અવળચંડાઈ ?

‘રામદુવાઈ લઈને હું કહું છું કે હું દંડ નહિ ભરાં. સુખેથી આ ભીમોરા ગઠમાં લડીને મરીશા. મારી સદાની અડગતા હું નહિ છોડું.’

૭

લડે દખણ દળ ભરડા લીધા, કાઢે જોર અનોધાં કીધાં,

દસે દસ વાર ગનીમાને દીધાં, દસ દા’ડા લગ નીર ન પીધાં.

દક્ષિણીઓની સેનાએ ગઠની આસપાસ દેરો દ્વારાં તેની સામે નાજ ખાચરે પણ અપૂર્વ બળ દાખલ્યું. દસ દસ વાર તો સૂખાને પાછો કાઢ્યો. દસ દિવસ સુધી પાણી વિના ૨૫૫ ર ઝીલી.

૮

જળનો તરસ્યો દળમાં જાઈ, કોષ્યો સૂખો ને હલાં કરાઈ,
હડેકે જંઝાયાં નાજચ હવાઈ, ચાર પો'ર તલવાર ચલાઈ.

પાણીનો તરસ્યો ટાટાણો કાઠી દૃશ્મનોના લશકરમાં પહોર્યો. એની વાત સાંભળીને બાબારાવે હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. તોપો ને બંદૂકો છૂટી.

૯

ધજવડ વાળો તોરણ ધરીએ, ફેરા ચાર ચોરીમાં ફરીએ,
કાળો ખુમો આણવર કરીએ, વર નાજો અપસરને વરીએ.

એ નાજો ખાચર કેમ જાણે યુધ્ઘરાપી લગન કરતો હોય ! તલવારનાં જાણે તોરણ બંધાયાં. પોતાના આણવર તરીકે એણે કાળા ખુમાણને રાખ્યા અને આખરે મરીને એ વરરાજ નાજો ખાચર અપરરાઓની સાથે વર્યો. (ધજવડ=તલવાર)

૧૦

ઓકલવેણ વૈકુંઠ આયો, લાડરખાન જાનેયા લાયો,
મોતીરો હરિએ થાળ મંગાયો, વે સખીએ નજરાજ વધાયો.

એકવચની એ શૂરવીર વૈકુંઠમાં જાન જોડીને ગયો. પોતાની સાથે મરેલા શૂરવીર જાનેયાને લઈ ગયો. રવર્ગમાં પ્રભુએ મોતીનો થાળ મંગાત્યો ને લક્ષ્મીજીએ વરરાજ નાજ ખાચરને પોખ્યો.

૧૮. ઓટા ખુમાણ

આંસોદર ગામની ડેલીમાં ચોપાટની કોર ઉપર બેઠાં દરબાર ઓઠો ખુમાણ દાતણ કરે છે. પ્રભાતમાં ‘કરણ મહારાજનો પહોર’ ચાલે છે. બરાબર એ જ ટાણે પરગામથી કોઇ એક બાધ પોતાની સાથે એક પંદર વરસના કિશોરને આંગળીએ વળગાડી ડેલીમાં થઇને ગઠની અંદર આદને ઓરડે ચાલી ગઈ.

“ભગા કેર !” ઓટા ખુમાણે આ અજાણ્યાં પગલાં ઉપરથી વહેમાદને પોતાના ચાકરને કદયું : “જાવ, તપાસ કરો, કોણ મહેમાન આવ્યાં છે ?”

ભગો ડેર ઓટા ખુમાણનો વફાદાર જોક્કો હતો. ઓરડે જાય ત્યાં તો નવા આવનાર બાળકને આએ પોતાના ખોળામાં લઇને બેઠેલાં છે, એને મોટે ને માથે હાથ પંપાળી રદ્દ્યાં છે, અને વડારણ આખી વીતક વાર્તા સંભળાવે છે :

“માડી ! આ દીકરા પાલીતાણા દરબાર નોંધણજુના કુંવર થાય. એમનું નામ ઉશ્રિજી. અટાણે એમના કાકા અલલુજી ગાઈએ ચડી બેઠા છે, અને કુંવરને મારવાનો મનસૂબો કરે છે. આ બાતમી અમારા કાને પડી. મા બિચારાં ફક્કડી હાલ્યાં, દીકરો કોને જદ્દ સૌપવા ? અલલુજીની ધાકના માર્યા કોણ સાચવે ? અને પૈસાને લોભે દગ્ધોય કોણ ન રમે ? આએ ! એકાએક મારાં માને આપા-ઓટો ખુમાણ-સાંભર્યા. એણે મને કદયું કે, ‘આપો મારા જુભના માનેલ ભાઈ બરોબર છે. એના ખોળામાં મારા ઉશ્રિ આશરો પામશો. જા, ઝટ આપાને સોપી દે. વીરને કે’જે કે બોન ઓળખતી-પાળખતીયે નથી, તોય ‘ભાઈ’ કહીને ભાણેજનાં રખવાળાં ભળાવે છે.’ “

વાત સાંભળીને ઓટા ખુમાણનાં ઘરવાળાં બાઈનું અંતર ભીનું થઈ ગયું. ઉશ્રિજીને હૈયા સમો દાબી લીધો અને પાછું વડારણને પૂછ્યું : “તથી બાપ, તમે એકલાં કાં આવ્યાં? માને કેમ ન લાલ્યાં ?”

“અરેરે આએ ! મા તો અલલુજીની કેદમા કે’વાય. જરાક જાણ થાય તો અલલુજી નીકળવા જ શેના આપે ? હું તો અધરાતે આ દીકરાને લઇને છાનીમાની નીકળી આવી, તે રસ્તામાંચ ધરતી અમને માકારો કરતી’તી.”

“કેમ ?”

“કેમ શું ? રસ્તે રૂપાવટી ગામ આવ્યું. રૂપાવટીમાં કાકો ભગવતસંગ રહે. ત્યાં કુંવર સાટુ હજામ હોકો ભરવા ગયો. કાકાને ખબર પડી કે ઉશ્રિજી ભાગી જાય છે. અલલુજી તો ઊગતો સૂરજ ! એને પૂજવાનું કોણ ભૂલે ? કાકાએ હોકાામાં સોમલ ભેળવેલી તમાકુ ભરાવી. હજામ પીતો પીતો આવ્યો, અને થોડીવારમાં તો માર્ગે ટળી પડ્યો. ભગવાનનાં રખવાળાં, તે કુંવર બચી ગયા. માંડ આંહી તમારે ખોળે પહોંચાં છીએ. આએ ! મારાં માને માથે તો વળી હવે થવાની હોય તે ખરી !”

“ભગા ડેર !” આએ કહ્યું : “કુંવર ઉશ્રિજીને ડેલીએ તેડી જાવ, અને કાઠીને કે’જો કે આખ્યુંનીય ઓળખાણ વિનાની રજપૂતાણીએ વિશ્વાસે વીરપણલી માગોલ છે. સાચા ધરમ-ભાઈને શોભે તેવું કરી દેખાડજો.”

દાતણની ચીરોને ધરતી પર મેલીને મોટું ધોઇ જેમ ઓટા ખમાણે ઊગતા સૂરજ સામા હાથ જોડ્યા અને સ્તુતિ કરી કે -

ભલે ઊગા ભાણ ! ભાણ તુંહારાં ભામણાં,
ભરણ જુયણ લગ ભાણ, રાખો કાશપરાઉત !

તેમ કુંવરને આંગળીએ વળગાડીને ભગો ડેર ચોપાટમાં આવ્યા, ઓળખાણ આપી, અને વાડારણે કહેલી આખી વાત વર્ણવી, તેમ તો ઓટા ખુમાણની છાતીમાં ગર્વભરી ભક્તિ ઊભરાઈ. એ બોલ્યા:

“આવ્યા, બાપ ઉજ્જ્વલ, આવ્યા. તને પાલીતાણાની ગાદી ઉપર બેસાડું.” એમ કહી કુંવરને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યો.

એ વખતે ત્યાં મહેમાન બનીને આવેલા એક ખુમાણના મોમાંથી એક અહૃહાસ્ય નીકળી ગયું.

ઉજ્જ્વલજી તો કૂદીને ઓટા ખુમાણના ખોળામાં ચડી બેઠો. પણ ઓટા ખુમાણની આંખ મહેમાન તરફ ફરી; એણે પૂછ્યું : “કેમ મેરામભાઈ ! તમારા હસવાનો મરમ શું છે ?”

“મરમ બીજો શું? તમારે કદયે કાંઈ ત્યાં ખોળામાં પાલીતાણાની ગાદી આવી પડે છે, ઓટા ખુમાણ ! એ તો એમ બોલાય, પણ ભાયડા હોય તે વિચારીને બોલે.”

ઓટો ખુમાણ જરી ઝાંખા પડ્યા; પછી એક ઘૂંટડો પીધારો હોય તેમ બોલ્યા :

“ખરં છે, મેરામભાઈ ! લ્યો, ત્યારે આ ખોળામાં જ ઉજ્જ્વલજીને બેસાડી રાખી પરબારા પાલીતાણાની ગાદી ઉપર ન બેસાડું ત્યાં સુધી આંસોદરનું પાણી હરામ છે.” એમ કહીને પડખે પડેલા લોટામાંથી અંજલિ ભરીને નીચે ટોળી, ચોપાટમાંથી ઊભા થઇ ગયા અને હુકમ કર્યો : “લાવો, મારી ઘોડી.”

ઘોડી પર બેસી, અંગે હથિયાર ધરી, ઓટો ખુમાણ ચાલી નીકળ્યા. ખોળામાં કુંવર ઉજ્જ્વલજી બિરાજે.

પોતાના બાર ગામની અંદર સંદેશા પહોરયા કે ‘એક સો, એક સો ઘોડેસવાર આવીને આજ રાતે મને પાંચતોબરાને પાદર બેગા થાય.’ એ પ્રમાણે બારસો શક્રધારી યોજ્જાનાં ઘોડાં આવીને પાંચતોબરામાં હણહણી તોફાં. રાતને ત્રીજે પહોરે ચીબરી બોલી. એ ચીબરીની ભાષા પારખીને સાથેનો શુકનાવાળી મેર બોલ્યો : “આપા, જો અત્યારે ઘોડાં ઉપાડો તો શુકન કહે છે કે એક પણ જોજ્જાને એક છોદ ફાડ પણ ઇજ નહિ થાય. વિના જખમે પાલીતાણું લેવાશે.”

ફોજ ચડી ચૂકી. પોહ ફાટતાં પાલીતાણાને પાદર પહોરયા. દરવાજો ખૂલ્યો કે તરત જ તમામ પાલીતાણાની અંદર પેસી ગયા અને ધીગાણું આદર્યું. રાજના અમીરોએ, પ્રજાજનોએ, અને સૈનિકોએ ઓટા ખુમાણના ખોળામાં ઉજ્જ્વલજીને બેઠેલા દીઠા એટલે તમામ ખસી ગયા. તમામ સમજુ ગયા કે આ ચુલ્હ સ્વાર્થનું નથી, પોતાના બાળરાજના હિંતનું છે. કોઈએ સામાં શાલ ન ઉગામ્યાં.

પણ દરબારગાઠની ડેલી પર કેસર ભાથી નામનો એક રજપૂત પોતાના અેશી ઘોડેસવારોને લઇને સામે ઊભો રદ્યો. ઓટા ખુમાણે એને બહુ સમજાત્યો : “કેસર, હું પાણીતાણાના ધણીની ખાતર આવ્યો છું. મારે પાણીતાણાનો દાણોય ન ખપે. તું ખસી જા.”

“આપા ઓટા ખુમાણ ! આજ આ બુદ્ધા દાંતની અંદર અલલુજ્જનું અક્ષ બર્યું છે. હું રજપૂત છું; એક ભવમાં બે ધણી નહિ કરં.” કેસર ભાથીએ એવો જવાબ દઇને અવતાર દીપાવ્યો.

ધીગાણું જામ્યું. બજે બાજુ શૂરવીરો હતા; કેસરના જોખા કપાવા લાગ્યા; ઓટાના આદમીઓ પણ ઊડવા લાગ્યા. સહુ જુખમાં તલ્લીન છે, કોઈનું દયાન નથી; તેવામાં માટ માયથી અલલુજ્જ દેખાણો. હાથમાં પ્રચંડ સાંગ હતી તે અલલુજ્જ એ બરાબર ઓટાની ઉપર તાકીને ફેંકી પલવારમાં ઓટો અને કુમાર ઉશ્શડજ્જ બંનેનો જીવ નીકળી જાત; પણ નિમકહલાલ ભગા ડેરે જોયું કે પોતાનો ધણી અને પાલીતાણાનો ધણી બેચ ઊડશે ! એણે પોતાનો ધોડો મોટા આગળ નાખ્યો. ઉપરથી પડતી સાંગ એની છાતીને ચીરી જમીનમાં પેઢી; પોતાનો માલિક બરી ગયો. એ બધું પલમાં બન્યું. અલલુજ્જ હથિયાર વિનાનો થદ પડ્યો. ઓટાએ બાલાનો ધા કર્યો. અલલુજ્જની ખોપરી ફાડીને બાલું પાછું વળ્યું.

એ જ દિવસે દરબાર ભરીને ઓટા ખુમાણે કુંવર ઉશ્શડજ્જને પાલીતાણાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો અને બંદીજનોએ ઓટા ખુમાણને બિરદાવ્યો કે -

**ધાટોડે ધડિયો, તુંને લૂણ તણા,
માટીઆઇએ માણા, એતી જ હૂતી ઓટિયા,**

હે લૂણા ખુમાણના દીકરા ઓટા ખુમાણ ! તને જ્યારે પરભુરૂપી કુંભારે (ધાટોડે) ધડ્યો ત્યારે એની પાસે બસ એટલી જ, તને બનાવવા પૂરતી જ, માટી (મરદાનગીરૂપી) રહી હતી. તે પછી એણે શૂરવીરો સજ્યા જ નથી.

(પૂર્વ)

૧૮. વાળાની હરણપૂજા

હરણાંનાં ટોળાં હાલ્યાં જતાં હોય, પણ સોરઠનો વાળો કાઢી કે વાળો રજપૂત એના ઉપર ઘા કરતો નથી. વાળાની સીમોમાં એ સુવાળાં પશુ નિર્ભયપણે ચારો કરે છે. એનો શિકાર કરવા આવનારને સાચો વાળો રજપૂત પરાણ સાટે પણ ગોળી છોડવા દેતો નથી. વાળો હરણાંને પૂજે છે. જૂના કાળમાં હરણાંએ એનાં વંશ સાટુ જીવ દીધા હતા.

વાત એમ બોલાતી આવે છે કે પાદશાહની કચેરીમાં કોઇ ચાડીલો ચારણ હોડ વદી બેઠો. પાદશાહ બોલ્યા : “હસીને માથાં ઉંઠારી દેનારા રજપૂતો હવે મરી ખૂટ્યા.”

ચારણે જવાબ ચોડ્યો : “પાદશાહ ! તમને ખબર જ નથી. રજપૂત કુળ હજુ જીવે છે. એવા પડ્યા છે કે એક સામટા સાત દીકરાનાં શિર વધેરી લ્યો તોય હસતાં હસતાં સાતેનાં મોત ઓળઘોળ કરે, અને સાતેની આંખો પગ હેઠળ ચાંપે. આંખમાંથી એક આંસુય ન દડવા દ્યે.”

ચારણનો ગર્વ પાદશાહથી ખમાયો નહિં. કચેરીના લોકો પણ આ બોલને વણતોઈયા સમજુને દાંત કાટવા લાગ્યા. ચારણે ફરી વાર પડકાર્યું : “સાત સાત દીકરાની આંખચું હસતાં હસતાં પગ હેઠળ ચાંપનારા હઠાળા રજપૂતો પડ્યા છે. અને પાદશાહ ! વખનાં પારખાં ન હોય. દાંત કાઢીને કોઇ રજપૂતોને બદનામું દ્યો મા, બાપ !”

ચારણની કૂદ્યા દેખીને ચડસે ચડેલો પાદશાહ પૂછે છે : “એવો કોઇ રજપૂત ન મિલે તો ? તો ગઠવા, તમે શું હારો ?”

“હું હારું મારા પંડના દીકરા.”

“ઠીક ચારણ ! આજથી તમારા દીકરાને અમારી અટકાયતમાં લેખજો. આજથી છ મહિનાની અવધ આપું છું લઈ આવો એવા રજપૂતને એના સાતે દીકરા સોતતો, અને શર્ત પાળી બતાવો. રજપૂત ને હું બેચ પાસે રમીએ; એના સાતે દીકરાનાં ડોકાં ઊડે ; ને રમતો રમતો બાપ એની આંખો ચાંપે; ફેર પડે તો તારા દીકરાને પણ જલ્લાદ પાસે કપાવું. જા, ગોતી આવ.”

સાતે પૃત્રોને બંદીખાને સૌપી ચારણ ચાલી નીકળ્યો. ગામોગામ ને રાજયેરાજમાં આથડે છે. ક્ષતિરયોની પાસે એકસાથે સાત સાત પૃત્રોનાં માથાંનો સવાલ કરે છે. જે સાંભળે છે તે હાહાકાર કરી ઊંઠે છે. પેટના દીકરાને કપાવી નાખવાનું કોનું હૈયું કબૂલે ?

ગઠવી કાટિયાવાડના વળા ગામમાં આવી પહોરયો. એ ગામમાં વાળો રાજ કરે. વાળાએ ચારણનો સવાલ સાંભળીને સાતે દીકરાને બોલાવ્યા.

સાતે જણે શિર મુકાવ્યાં. બાપુનો બોલ માથે ચટાવ્યો. સાતે હસીને બોલી ઊહ્યા :

“બાપુ, એમાં આવડી બધી સમજાવટ શા કારણે ?”

સાત દીકરાને અને એના પિતાને સાથે લઇ ચારણ દિલ્હી નગરમાં મુદ્દત પહેલાં એક જ દિવસે આવી પહોરયો. કચેરીમાં જઈને હાકલ કરી : “જય હો ક્ષત્રી જાતનો !”

પાદશાહ તાજુબ બન્યો. પણ એટલેથી ઠગાચ તેવો તે પાદશાહ ન હોત. એણે સાતે ક્ષત્રીપુત્રોને બોલાવી કર્યું :

“આ મશકરી ન સમજતા. કાલ સવારે તમારાં માથાં આ કચેરીમાં ટીગાતાં હશે.”

સાતે જણાએ જવાબમાં ફક્ત હસ્યા જ કર્યું.

પાદશાહ ફરી ફાંઝાં માર્યા : “બેવકૂફ બાળકો, વિચાર કરો.” રજપૂતોએ હસ્યા જ કર્યું. વાળા દરબાર તરફ જોઇને ખુલ્લસભર્યા નેત્રે પાદશાહ બોલ્યા :

“દરબાર, દાન લેવાની રીત જાણો છો ?”

“જાણું છું; છતાં ફરમાવો.”

“જુઓ, દાન દેતી વખત ખુશાલી રાખવી પડશે. દાતાનો એ ધર્મ છે કે કચવાતે દિલે દાન ન દેવાય, કેમ કે મંજૂર ન થાય.”

“ક્ષત્રીને એમાં કાંદ નવું નથી.”

“સુણો, સુણો, કાલે સવારે આ મેડી ઉપર એક પછી એક તમારા બેટાઓનાં ડોકાં પર તલવાર પડશે. એ અવાજ તમે સાંભળશો; એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી સાથે તમારે ચોપાટ ખેલવી પડશે. તમારા બેટાની એક પછી એક બળબે આંખો હાજર થશે. તેને તમારે હસતે ચહેરે તમારા પગ નીચે ચગદવી પડશે. એ દરમયાન જો આંખમાં જરા પણ પાણી દેખાશે, અવાજમાં જરા પણ દુઃખ દેખાશે, રમતમાં જરા પણ શરત ચુકાશે કે એક નિસાસો પણ નીકળશો, તો એ દાન ફોક થશે, ને હું ચારણના દીકરાનો પણ જાન લઇશ.”

“સુખેથી, પાદશાહ, સુખેથી.”

બીજે દિવસે સવાર પડ્યું. કચેરીમાં મેદની માતી નથી. ચોપાટ મંડાધ. ખડખડાટ હસીને વાળાએ પાસા રોડવ્યા. સાથોસાથ પાદશાહનો હુકમ છૂટયો : “ચલાવો કતલ !”

‘ચલાવો કતલ !’ નો પોકાર પડતાં તો સાત ક્ષત્રીપુત્રોમાંથી મોટેરાને ઉપાડી મેડી પર લઇ ગયા. ઉપલી મેડી પર ‘ધડાક’ એવો અવાજ થયો. જાણો એક માથું પડ્યું. બે ઘડીમાં તો બે મોટી મોટી આંખો અને સાથે ચારણનો એક દીકરો દરબારરની પાસે હાજર થયો. પાદશાહ કહે : “લ્યો દરબાર, આ તમારા મોટા દીકરાની આંખો.”

દરબારે એ બે આંખોને પગ નીચે ચગાઈ. છૂટેલા ચારણપુત્રને માથે હાથ મેળ્યો. ને ખુશખુશાલ દિલે હસતાં હસતાં ચોપાટ આગળ ચલાવી.

બીજુ વાર ધડાકો, લોહીની નીકો અને પોતાના બીજા બેટાની આંખો. બાપ આંખોને ઓળખી-ઓળખીને ચગાદતો જાય છે. છૂટેલા ચારણપુત્રને આશીર્વાદ દદ રમત ખેલતો જાય છે. એની આંખમાં આંસુ નથી, મોમા નિઃશ્વાસ નથી, અંતરમાં ઉદાસી નથી.

એમ છ દીકરાની જુવનલીલા પૂરી થદ ગાઈ. પાદશાહના ચહેરા પરથી નૂર ઊડી ગયું.

ત્યાં તો સાતમો ધડાકો થયો, અને દરબારના હાથમાં આંખો આવી પહોંચી. બાપે એ કચરી નાખી, પણ ઓચિંતાં એની આંખોમાંથી બે આંસુ દડી પડ્યાં.

“બસ. ખલાસ !” પાદશાહ ઊકળીને તાળીઓ પાડતો પોકારી ઊઠ્યો. “તમારી સખાવત ફોક ગાઈ. પદ્ધતો એ સાતે ચારણોને, ને ઊડાવી દ્વારા સાતેનાં ડોકાં !”

વાળો રજપૂત ગરીબડો બનીને કહે : “પાદશાહ, પહેલાં મારી કથા સાંભળી દ્વારા. હું રોઈ પડ્યો, તે મારા દીકરાને માટે નહિં.”

“ત્યારે ?”

“આ નાનેરો બાળ મારો નથી. એ પરાય દીકરો છે, મને વિચાર આવ્યો કે અરેરે ! આ તો એક માણસનો જુવ ઉગારવા બીજા એક પરાયા બાળકને જ મારવું પડ્યું. મારે એક વધુ દીકરો હોત તો પારકા પેટની હત્યા ન થાત. એવા ખેદથી જ મારાથી રોઇ જવાયું. હું સૂરજની સાખે કહું છું.”

“આ સાતમો દીકરો તમારો નહોતો ?”

“સમજાવું. મારે છ જ દીકરા હતા. એક દિવસ પરોટિયે હું ગામને પાદર દિશાએ ગયો. ત્યાં એક બાળકનું રોવું કાને પડ્યું. જોઉં તો વડલાના પોલાણમાં તાજું જન્મેલું એક બચ્ચું સૂતેલું અને ડોકમાં એક ચિહ્ની બાંધેલી. ચિહ્નીમાં લખ્યું હતું કે ‘આ ચારણનો બાળક છે, એના બાપને જોશીએ કહેલું કે દીકરાનું મો જોઇશ તો આંધળો થઇશ. અમારાં મવાડું અહીં નીકળેલું. અહીંયા બાળક અવતર્યો એટલે આંહી એને રેઢો મૂકીને અમે ચાલ્યાં જઇએ છીએ.* ચારણ છે, બચાવશો તો પુણ્ય થશો.’ આ બાળકને હું ઘેર લાવ્યો. ઉછેરીને મોટો કર્યો. જગતે જાણ્યું કે એ મારો જ દીકરો છે. જહાંપનાહ, આજ રોઉં છું, કારણ કે એક દીકરાની ખોટે આજ એ નાનેથી ઉછેરેલા એક પારકા દીકરાનો ખરાણ ગયો.”

“શાબાશ ! શાબાશ ! ગભરાશો નહિં. નથી એ ચારણ મર્યાદા. કે નથી મર્યાદા તમારો એકેચ દીકરો.”

“અરે પાદશાહ, હવે મશકરી શીદ કરો છો ?”

“પહેરેગીર ! સાતે દીકરાને હાજર કરો.”

મેડી ઉપરથી સાતે દીકરા આવી ઉભા રહ્યા.

“ક્ષતિરચ બરચા ! પાદશાહ લોહીનો તરસ્યો નથી. એને કસોટી કરવી હતી.”

“ત્યારે આ અંખો કોણી ? મારા દીકરાને બદલે કોણ મર્યુ ?”

“સાત હરણાં.”

“આજથી એ પરગજુ હરણાં મારે ને મારા તમામ વંશજોને પૂજવાનાં પ્રાણીઓ બનાયાં.”

કચેરીમાં પાદશાહ પિતા-પુત્રોને ઊંચા સરપાવ બદ્ધયા, તેની બેસુમાર તારીફ કરી અને પાછા કાર્ઠિયાવાડ વળાવ્યા.

* હજુ પણ એ રેટા મુકાયેલા ચારણ-પુત્રના વંશજો ‘રેટ’ નામ ધરાવે છે.

(પૂણ)

૨૦. ચાંપરાજ વાળો

મોટું ભળકડું હતું. હબસીના મોટા જેવું અંધારાં હતું. કચાંદક કચાંદક વીજળીના સળાવા થતા હતા. તેમાં ભાડરનું ડહોળું પણે કોઇ જોગણાના ભગવા અંચળા જેવું દેખાતું હતું.

એ અંધારે જેતપુર ગામમાં હાલ જ્યાં ‘ચાંપરાજની ડેલી’ નામે ઓળખાતો ખાંચો છે, ત્યાંની દરબારી ડોઢી ની નાની બારી ઊઘડી અને જુવાન રજપૂત ચાંપરાજ વાળો જંગલ જવા નીકળયો (વાળા રજપૂતો વટલીને કાઠી થયા પહેલાંની આ વાત હોવાનો સંભવ છે.) એક હાથમાં પોટલિયો છે, બીજો હાથ બગલમાં દાબેલી તરવારની મૂઢ ઉપર છે. અંગે ઓટેલો કામળો વરસાદના ઝીણા ઝીણા ઝરમરિયા ચાંટા ઝીલતો આવે છે.

એકાએક રજપૂત ભાડરની બેખડ ઉપર થંભી ગયો. કાન માંડ્યા. આદેશાદેશી કોઇ રોતું હોય ને બેઠું ગાતું પણ હોય એવા સૂર અંભળાય છે. કોઇ બાદ માણસનું ગળું લાગ્યું.

‘નક્કી કોક નિરાધાર બોન-દીકરી !’ એમ મનમાં બોલીને ચાંપરાજે પગ ઉપાડ્યા. તરવાર બગલમાંથી કાઢીને હાથમાં લઈ લીધી. કા કૌઠી છોડી નાખી, અવાજની દિશા બાંધીને એકદમ ચાલ્યો. થોડેક ગયો ત્યાં ચોખખું ચોધાર રોણું સંભળાણું. વીજળીને સબકારે બે ઓળા વરતાણા.

“માટી થાજે, કુકર્મી !” એવી હાકલ દેતા ચાંપરાજે નદીની પલટેલી બેખડો ઉપર ગારો ખૂંદતાં ખૂંદતાં દોટ દીધી. નજુક ગયો. ત્યાં ઊભો રહી ગયો. કોઇ આદમી ન દીઠો. માત્ર તેજના બે ઓળા જ દેખ્યા. અંગ ચોખખાં ન દેખાણાં, પણ હતી તો સ્ત્રીઓ જ. એક ગાય છે ને બીજુ રહે છે.

“કોણ, ચાંપરાજ વાળો કે ?” ગાતા ઓળાએમીઠે કંઠે પૂછ્યું.

‘હા, તમે કોણ બાદયું ? અટાણે આંહી શીદ કલ્પાંત કરો છો?’

“ચાંપરાજ વાળા ! બીશ નહિં કે ?”

“બીંઠ શીદ ? હું રજપૂત છું.”

“ત્યારે અને અપસરાંઠ છીઅે.”

અપસરાંઠ ! આંહી શીદ ?”

“આંહી કાલે સાંજે જુદ્ધ થાશે. આ ભાડરમાં લધિર ખળકશે.”

“તે ?”

“એમાં મોખરે બે જન મરશે. પહેલો તારો ટોલી જોગડો; ને બીજો તું ચાંપારાજ વાળો. એમાં પહેલા મરનાર સાથે આ મારી મોટેરી બે' નને વરવું પડશે, એટલે ઈ કલ્પાંત કરે છે; ને બીજા મરનાર ચાંપારાજને મારા હાથથી વરમાળા રોપવાની છે; તેથી હું ધોળમંગળ ગાઉં છું.”

ભળકડું વેગે વહી જવા લાગ્યુને બેય ઓળા સંકોડાવા મંડ્યા. રદનના સૂર અંધારામાં તૂટતા તૂટતા હેબકાં જેવા બનવા લાગ્યા. થડક છાતીએ ચાંપરાજ પૂછે છે: “હે અપસરા ! મારે પાદર જુઝ કેવું ? મેંતો કોઇ હારે વેર નથી કર્યા. વસ્તી ને રાજા વરયે વહાલપ વર્તે છે.”

“ચાંપરાજ ! આંહી દલ્લીનું કટક ઉિતરશે. હાલ્યું આવે છે, માર માર કરતું. એક જણને પાપે તારં આખું પાટ રોળાય છે.”

“કોણ એક જણ ? શું પાપ ?”

“તારો મોચી : એને કોક જોગીએ રાજુ થધ વરદાન માગવાનું કદયું: કમતિયા મોચીએ માગ્યું કે ‘હું ચિંતવું તે હાજર થાય. ‘બોલે બંધાયેલ જોગીએ તપણ્યા વેચીને એક દીવી ઉતારી મોચીને દીધી, કદયું કે ‘જા, ગમાર ! પરગટજે. ચાર દૂત નીકળશે, કહીશ તે કરશે. કૂડ માગીશ તો તરં નગર રોળાશે.’ ”

“પછી?”

“પછી તો, ચાંપરાજ ! મોચીડે મધરાતે દીવી પરગાઠી. ચાર ફિરસ્તા નીકળયા. કામીએ માગ્યું કે દિવલીની શાહજાદીને પલંગ સોતી આણો.!”

ચાંપરાજના હૈયામાંથી અંધારે નિસાસો પડ્યો.

“પછી તો, ચાંપરાજ ! રોજ રાતે શેજાદીને પલંગ સોતી મંગાવે. કૂલ જેવી શેજાદી ચામડાંની દુર્ગંધે જાગી જાય, મોચી બીને

એનાથી આળગો રહે. ભળકડે પાછો પલંગ ફિરસ્તા પાસે દલ્લી પહોચાડાવે.”

ભળકડું ભાંગવ લાગ્યું. ઓળા ઝાંખા થવા લાગ્યા. વાત કહેનારીનો અવાજ ઊંડો બનન્યો : ”એમ કરતાં, ચાંપરાજ ! છ મહિને શેજાદીનું શરીર સુકાણું. હુરમે ફોસલાવી-પટાવી બેટીને હૈયાની વાત પૂછે. દીકરીએ અંતરની વેદના વર્ણવી. પાદશાહને વિગત પાડી. પાદશાહ શીખવ્યું કે’ બેટી ! આજ પૂછતી આવજે; કયું ગામ ? કયો રાજા ? પોતે કોણા ? ને નામ શું ? ‘ એ પરમાણે તે દિવસની મધરાતે મોચીન ઘરમાં આળસ મરડીને શેજાદી બેઠી થધ. પૂછ્યું : છ મહિને સુંદરી બોલી તેથી રાજુ થઈનેમોચીએ નામઠામ દીધાં.

એ અંદાણે પાદશાહનું કટક ચડ્યું છે. કાલની રાતે આપણે બેચ સુરાપરીમાં સંગાથી હશું. ચાંપરાજ ! માટે હું આજ હરખ ભરી ગાઉં છું.”

એ જ વખતે બીજા ઓળાએ જાણે કે જંટિયાં પીખ્યાં, ચીસો પાડી. અને પરોટિયાના ફૂટતા તેજમાં બેયનાં અંગ ઓગળી ગયાં.

ભાદર રોતી રોતી વહેતી હતી. આભની હજારો અંખોમાંથી ઝીણાં ઝીણાં અંસુડાં પડતાં હતાં. ચાંપરાજ આદે આદે મીટ માંડીને બેખડ ઉપર ઊભો હતો અને સાદ પાડીને બોલતો હતો : “ રો મા, રો મા ! હું જોગડાને પહેલો નહિ મરવા દઉ !”

પાયડીનો અંટો લઇ જાણનાર એકેએક જેતપુરીઓ જુવાન ને ઘરડો રજપૂત ડોટીમાં હલકયો છે. શરણાઈઓ સિંધુડાના સેંસાટ ખેંચી રહી છે. અને તરદાયો ટોલ દલસકાવતો જોગડો ટોલી ધૂમે છે. જુવાનોની ભુજાઓ ફાટે છે. કેસરિયા રંગનાં રંગાડાં ડિકળે છે.

“એ મોચકાને બાંધીને ચીરી નાખો ! એ કુકર્માને જુવતો સળગાવી દ્યો !” દાયરાના જુવાનોએ રીડિયા કર્યા. પન એ બધાને વારતો ચાંપરાજ દીરે ગળે કહેવા લાગ્યો: “બાપ ! થવાની હતી તે થઇ ગઇ. એમાં મોચીને માર્યે આજ કાંઈ જુદ્ધ અટકશે ? અને એ તો ગામ બધાનું પાપ. રાજાને રૈયત સહુનું પાપ. નીકર રજપૂતને ગામટીબે કોઇને આવી કમત્ય સૂઝે જ કેમ? પણ હવે આ જોગડા ટોલીને શું કરવું છે?”

“બાપ ચાંપરાજ !” એના પિતાએબલ વાળો બોલ્યો : “ એ ગા વાળે એ અરજણ ! વીર હોય એ અપસરાને વરે. એમાં નાત્યજીત્ય ન જોવાય. મરજોગડો પે'લો પોખાતો. જેતપુરને ઝાગો જશ ચડશે.”

“પણ બાપુ ! ઓલી સોળ વરસની રંભા આજ ભળકડે કાંઈ રોતી’તી ! બહુ જ વહું રોતી’તી, બાપુ ! એના મનખ્યો ધૂલ મળશે. માટે કહું છું કે જોગડને કોઠાની માલીકોર આજનો દિવસ પૂરી રાખીએ.”

“એ તે કેમ બને, ચાંપરાજભાઈ !” બીજા જુવાનોએ કહ્યું : “ એનો તરદાયો વગડ્યા વિના કાંઈ શૂરાતન થોડું ચડવાનું ? બીજા હાથની ડાંડી પડ્યે કાંઈ માથાં પડે ને ધડ થોડાં લડે ?”

“તો ચાંપરાજ, હું જુકિત સુઝાડું.” એબલવાળાએ દયાન પહોચાડ્યું:

“જોગડાને લઇ જાવ કોઠાને માથે. ત્યાં એનાડિલને દોરડે બાંધી વાળો., હાથ છોટા રાખો ને હથમાં ટોલ આપો. ઊંચે બેઠો બેઠો એ વગાડે, ને હેઠે ધીગાણું ચાલે. પણ મજબૂત બાંધજો. જોજો, તોડાવી ન નાખે !”

“સાચી વાતણે બાપુની,” કહીને જુવાનો અંગ કસવા લાગ્યા. કેસરિયાં લૂગડાંનો ઘટાતોપ બંધાઇ ગયો. પિથાલા જેવી તરવારો સજાઇ ગઇ, ગાડા કસુંબા ઘોળાવા લાગ્યા અને ‘છેલ્લી વારની અંજળિયું, બાપ ! પી લ્યો ! પાઇ લ્યો !’ એવા હાકોટા થયા.

તડકો નમ્યો. સૂરજ ધૂંધળો થવા લાગ્યો. ગગનમાં ડમરી ચડતી દેખાણી.

“જો, ભાઇ જોગડા ! સામે ઊભું એ પાદશાહનું દળકટક. આપણા જણ છે પાંખા. જેતાણું આજ બોળાઇ જાશે. તુંને બાંદચો છે તે આટલા સારુ. ભુજાયું તોડી નાખજે. પણ તરદાયો થોભાવીશ મા ! આ કોઠા સામા જ અમારાં માથાં પડે ને ઘડ લડે એવો ટોલ વગાડ્યે રાખજે !”

શૂરાતને થરક થરક કંપતો જોગડો ટોલી ચકચૂર આંખે ચાંપરાજની સામે નીરખી રદ્દ્યો. કસકસીને એની કાચા બંધાઇ ગઇ છે. દર્દસાંગ ! દર્દસાંગ ! એની ડાંડી ટોલ ઉપર પડવા લાગી. અને ડેલીમાંથી વાળા રજપૂતોનું કેસરી દળ દાંતમં તરવાર લઇ હથમાં ભાલા સોતું દોટ દેતું નીકળયું.

પણ ન રહી શકયો જોગડો ટોલી ! માથે કસકસાટ બાંદચોય ન રહી શકયો. કાયરને પણ પાણી ચડાવનારી એની બે ભુજાઓમાં કોણ જાણેકયાંથી જોમ ઊભરાણું. કોઠા નીચે બેઉ સૈન્યોની ઝીકાગીક મંડાવાને હાં કે ઘડી-બઘડી જાય છે. તરવારોનાં તોરણ બંધાઇ ગયા છે. અને રણધેલુડો ચાંપરાજ મોખરે ધૂમી રદ્દ્યો છે, ત્યાં આંહી જોગડાની ભુજાઓએ અંગ ઉપરના બંધ તોડી નાખ્યા. ગળામાં ટોલ સાથે એને ઊંચા કોઠા ઉપરથી ડિઅલનો ધા કર્યો, અને સહુથી પહેલાં એના પ્રાણ નીકળી ગયા > સહુથી પ્રથમ એને મરવાનું સરજેલું હતું તે મિથ્યા ન થયું.

‘આગે છેલ્લી ઊઠતો, પેલી ઊઠયો પાંત,
ભૂપામાં પડી જ્રાંત, જમણ અભડાવ્યુ, જોગડાં !

જોગડો પડ્યો અને ચાંપરાજે સમશેર ચલાવી. કેવી ચલાવી ?

ખાંડા તણો ખડિયે, પોહવ ! પારીસો કિયો.
કર દીધા કલબે, આડા એભલરાઉિત !

સર ગોળી સાબળ તણા, માથે મે થિયા,
(તોય) ચાંપો ચાયે ના, ઓળા એભલરાઉિત !

તું તાળાં આવધ તણી, ચકવત ચૂકયો ના,

શિયો ચ તળાપ સદા, અથર્વો ચૂકે એભાઉિત !

એ ઉભા થયેલા ધડને જાને કે છાતીએ નવી આંખો નીકળી. તરવર વીજતું ધડ શાટાઓનું ખજું કરતું કરતું, ફોજને મોટા આગળ નસાડતું ઠેઠ લાથી સુધી હાંકી ગયું. ત્યાં જઇને એ થાકેલું ધડ ટળી પડ્યું. જુવાન ચાંપરાજ પોતાની વાટ જોનારીની પાસે સુરાપુરીમાં સિધાત્યો.

જોગડા ટોલીનો છગો (પાળિયો)જેતપુરના એ કોઢા પાસે છે ને ચાંપરાજની ખાંબી લાઠીને ટીબે હજુ ઉભી છે. ચાંપરાજ તો ખપી ગયો, પણ પાદશાહના હૈયામાં કેવો ફડકો બેસી ગયો ?

પતશાહે પતગારીયાં નૈ, પોહપ પાછાં જાય, ચાંપો છાબાંમાંચ, ઊઠે એભલરૈત

“ના, બાપ એભલ વાળા ! એમ હું ઘોડો લેવાનો નથી. ઇ તો ચાંપારાજ વાળો પંડે ભરદાયરા વરચે આવીને દાન કરે તો જ મારે ઘોડો ખપે, નહિ તો હું આંહી મારો દેહ પાડીશ. હું મૂવાનાં દાન લઉં કાંઈ ?”

એભલ વાળાની આંખોમાં પાણી આવ્યાં, હસીને બોલ્યો : ’ગટવા, ગાંદો થા મા.

ચાંપારાજ તે હવે કચાંથી આવે ? મરેલા માનસોને હાથે કચાંચ દાન થયેલાં જાણ્યાં છે ? અને ચાંપારાજ કહીને ગયો છે કે ઘોડો ગધવીને દદ દેજો.”

ચારન એકનો બે થયો નહિ. એ તો લાંઘણ ઉપાર લાંઘણ ખેંચવા લાગ્યો., ચાંપરાજ વાળાને સમશાનમાં બાળોલા ત્યાં જઇને બેઠો અને બિરદવવા લાગ્યો.

આખરે ચાંપરાજ વાળાનું પ્રેત દેખાયું. ચારનને વચન દીધું કે ‘જા ગટવ, સવારે દાયરો ભરીને ઘોડો તૈયાર રખજે, હું આવીશ.’

ચારને જઇને દરબારને વાત કરી. દરબાર હસ્યા; સમજુ લીધું કે ચારણભાઈથી પેટમાં ભૂખ સહેવાતી નથી એટલે આ જુકિત કરી છે. આવી રીતે દાયરો ભરાશે; આપને જ ચાંપારાજ વાળાને નામે દાન કરી દેશું; ચારન ફોસલાદ જાશે; આપણે ચારન-હત્યામાંથી ઊગરશું. ચારનને વાળું કરાવ્યું.

બીજે દિવસે સવારે દાયરો જામ્યો, ઘોડાને સજજ કરી લાવવમાં આવ્યો, ચારન વાટ જોઇને ઊભો. આખો દાયરો હાંસી કરવા લાગ્યો, સહુને થયું કે આ ભા થોડોક ડોળ કરીને હમણાં ઘોડો લઈ લેશો. ત્યાં તો ઊગમણી દિશા તરફ બધાની નજર ફાટી રહી. સૂરજનાં કિરણો ની અંદરથી તેજપુરુષ ચાલ્યો આવે છે. આવીને ઘોડાની લગામ ઝાલી અને ચારણના હાથમાં લગામ મૂકી વણાબોલ્યો પાછો એ પુરુષ સૂર્યલોકને માર્ગે સિધાવી ગયો !

‘ખમા ! ખમા તુંને બાપ ! ‘એવી જય બોલાવીને ચારણ ઘોડે ચર્દ્યો. આખો દાયરો થંભી ગયો અને ચારણે દુહો કદયો—

કમળ વિણ ભારથ કીયો, દેહ વિણ દીધાં દાન, વાળા ! એ વિધાન, ચાંપા ! કેને ચડાવીએ ?

મારવાડનો એક બારોટ ચાલતો ચાલતો જેતપુર આવી પહોરયો. એભલ વાળા પાસે જઇને એણે સવાલ કર્યો : ”રજપૂત, હું માગું તે દેશો? તમે તો દાનેશ્વરી ચાંપારાજના પિતા છો.”

એભલ વાળો બોલ્યો : ”ભલે બારોટ ! પણ જોઈ વિચારીને માગજો, હાં !”

બારોટ કહે : ” બાપા, તમને પોતાને જ માંગું છું .”

એભલ વાળાને અચંબો લાગ્યો. એ બોલ્યા : “બારોટ, હું તો બુઝો છું, મને લદને તું શું કરવાનો હતો? મારી ચાકરી તારાથી શી રીતે થશે ?તે આ કદ રીતની માગણી કરી ?”

બારોટે તો પ્તાની માગણી બદલી નહિ, એટલે એ વૃદ્ધ દરબાર પોતાનું રાજપાટ ચાંપારાજથી નાનેર દીકરાને ભળાવીને બારોટની સાથે ચાલી નીકળય.

રસ્તે જતાં દરબારે પૂછ્યું : “હું બારોટ ! સાચેસાચું કહેજો; આવી વિચિત્ર માગણી શા માટે કરી ?”

બારોટે હસીને કહ્યું : ”બાપ મારવાડમાં તેડી જઇને મારે તમને પરણાવવા છે.”

એભલ વાળા હસી પડ્યા ને બોલ્યા :

”અરે ગાંડા, આ તું શું કહે છે? આટલી ઉંમરે મને મારવાડમાં લદ જઇને પરણાવવાનું કાંઈ કારણ?”

બારોટ કહે : ” કારન તો એ જ કે મારે મારવાડમાં ચાંપારાજ વાળા જેવો વીરનર જનમાવવો છે, દરબાર !”

એભલ વાળાએ બારોતનો હાથ જાલીને પૂછ્યું : ”પન બારોટ, તારી મારવાડમાં ચાંપારાજની મા મીનલદેવી જેવી કોઈ જદશે કે ? ચાંપારાજ કોને પોતે અવતરશે ?”

“કેવી મા ?”

“સાંભળ તથારે. જે વખતે ચાંપારાજ માત્ર છ મહિનાનું બાળક હતો તે વખતે હું એક દિવસ રણવાસમાં જદ ચર્ડેલો. પારણામાં ચાંપરાજ સૂતો સૂતો રમે છે. એની માની સાથે વાત કરતાં કરતાં મારાથી જરક અડપલું થદ ગયું. ચાંપરાજની મા બોલ્યાં : હાં, હાં, ચાંપરાજ દેખે છે, હાં !”

“હું હસીને બોલ્યો : ‘જી રે ગાંડી. ચાંપરાજ છ મહિનાનું બાળક શું સમજે ? ‘બારોટ ! હું તો આટલું કહું છું, ત્યારું તો ચાંપરાજ પડખું ફેરવીને બીજુ બાજુ જોઈ ગયો. હું તો રનવાસમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો, પણ પાછળથી એ શરમને લીધે ચાંપરાજની માઅ અફીન પીને આપદ્યાત કર્યો. બોલો, બારોટ ! આવી સતી મારવાડમાં મળશે ?”

નિરાશ થઇને બારોટ કહ્યું : “ના.”

“બસ ત્યારે, હાલો પાછા જેતપુર.”

ચાંપો પોઢ્યોપારણો, એભલ અળવ્ય કરે.

મૂદ્ય મીણાલદે, સોલંકણ સામે પગો.

૨૧. માઈ કાનબાઈ

જાં બુડા ગામના ચારણો ઘોડાની સોદાગરી કરતા આઠ મહિના દેશાવર ખેડી ખેડી ચોમાસુ ઘરને આંગણે ગાળતા. કંકુલરણી ચારણિયાણીઓ દુઝાણાં વાજાણાં રાખીને ઘરનો વહેવાર ચલાવતી, ઉનાળાની શીળી રાતે રોજ રાસડે ઘૂમતી અને ગામનાં, ગામધણીનાં, રામનાં ને સીતાનાં ગીતો ગાતી કે-

જામ! તારં જંબુકું રણિયામણું રે

પરણે સીતા ને શ્રી રામ

આવે રાધાવ કુળની જાન. - જામ.

પ્રભાતનો પહોર ઉગમણી દિશામાં કંકુડાં વેરે છે. જંબુડા ગામની સીમ જાણે સોને ભરી છે. તે ટાણે કામબાઈ નામની જુવાન ચારણી ફૂવાકાંઠે બેનું ભરે છે. કાળી કામળીમાં ગોરં મો ખીલી રદ્દયું છે. ઉજાગરે રાતી આંખો હીગળેભરી ભાસે છે. એની આંખો તો રોજની એવી રાતીયોળ રહેતીઃ લોક કહેતા કે, “આઈ તો ચોરાશી લોબડિયાવાળી દેવિયું ભેળી રાતે આભામંડળમાં રાસ માડે છે. એટલે આઈની આંખયું રાતિયું રે’ છે.”

રૂડાં માણસની ઉજાગરે ભરી આંખે રૂડપમાં ઉમેરો કરે છે. માટીનાં માનવી એ રૂડપના અંગારાને ગુલાબના ફૂલ સમજુ દોથો ભરવા લિભાયાં છે; ને કંઈક કમતિયા દાગાયા છે.

ફૂવાને કાંઠે કામબાઈનું એવું નીતરતુણ રૂપ નીરખીને એક આદમી ચાલ્યો ગયો. આઈનું દયાન તો સીચવામાં છે. માથેથી કામળી ખંબે સરી પડી છે. ફૂવાના નીરમાં પડણાયો દેખીને એને પોતાનો પરદેશ ગયેલો ચારણ સાંભરે છે. અષાઠની વાદળીઓ આભમાં બંધાતી આવે છે. મોરલા ગળકે છે.

૨

“ગઢવો છે કે ઘરે? ઉધાડજો!” સાંજની રંગાયો રડી ને દીવે વાટ્યો ચડી તે ટાણે કામબાઈની ખડકી પર કોઈક અજાણ્યો ટૌકો પડ્યો.

“ચારણ તો ભણે ગામતરે ગાં સે, બાપ!”

એમ કહેતી ચારણીએ બારણું ઉધાડ્યુ. જુએ તો અજાણ્યો રાજવંશી પુરુષ: બેળો એક આદમી: સવારે ફૂવાકાંઠે નીકળેલો એ જ.

“આઈ, આ જામ લાખો. આપણા નગરના ધણી. ગઢવાની હાર્યે એને આંતરે ગાંઢ્યું છે. જામનાં આદરમાન કરો આજ.”

“ખમા બાપ! કરોડ દિવાળી-“એટલું જ્યાં જુવાન ચારણી બોલે ત્યાં તો ઓસરીમાં થોલિયો પડેલો તે નિકરે ટાજયો અને નગરનો રાજ લાખો તે પર બેસી ગયો; બેસીને બોલ્યો: “ભાભી! દેવતા લાવજો તો, હોકો ભરીએ!”

‘ભાભી શબ્દ સાંભળતાં તો ચારણીના માથામાં ચાસકો નીકળ્યાં. કોઈ કુહાડો જાણે લમણા પર પડ્યો. કોઈ દિવસ ‘ભાભી’ શબ્દ સાંભળવાનો એને અનુભવ નહોતો.

દેવતા દીધો. બીજુ વાર ‘ભાભી’ કહી દૂધ માંયું. કામબાઈની કાચા ધણેણી ઊઠી. દૂધ દીધું ત્વીજુ વાર ‘ભાભી’ કહી પાણી માંયું; અને ચારણીને વેણ ઠેઢે અંતરમાં ઊતરી ગયું. આંછી થોલિયે બેઠેલા રાજને રૂંવાડે કામ પ્રગાટ થયો છે. વિકારના અંગારા બળે છે.

“લે બાપ! તારે જે જોતું તું ઈ બધું!” એમ અવાજ સાંભળાયો. સન્મુખ આવીને ચારણી ઊભી રહી. કામળીમાં ટાંકેલ એક થાળી હાથમાં લીધી છે. કાચા થરથર કંપે છે. “લે! લે! ઝટ!” એમ ફરી ત્રાડ પાડી.

“શું!” રાજ ચમકીને બોલ્યો.

“તારે જોઈતું તું ઈ બધું!” કહીને કામબાઈએ થાળી ઊઘાડી.

“અરરર! આઈ!” લાખાનો સાદ ફાટી ગયો. થાળીમા કાપેલાં બે થાનેલા (સ્તન) દીઠા.

“ના, ના, ભૂલ્યો! આઈ નહિં, ભાભી!” ચારણી આંખો ઘુમાવતી હસવા લાગી: “લે! લે!”

“એ આઈ! આ હું ભૂલ્યો! ઘર ભૂલ્યો!” રાજએ હાથ જોડ્યા.

“અરે હોય નહિં! આ લે! આ લે!”

હું બેણી ને તું બા, સગા! આદુનો સંબંધ,

કવચન કાછેલા! કિયે અવગાણે કાટિયું! (૧)

હે રાજ! ચારણી એટલે બહેન ઝે તું ક્ષતિરચ એટલે ભાઈ ચારણ-રજપૂતો વરચેનો આદિથી ચાલ્યો આવતો આ સંબંધ છતાં હે કરછમાંથી જડેજા રાજ (કાછેલા)! તેં ‘ભાભી’ એવું કુવચન મારા કચા અપરાધે કાદ્યું?

સાંભળીને રાજ ભાંયો. પાછળ થાળી સોતી ચારણીએ દોટ દીધી, ‘લેતો જા! બાપ, લેતો જા!’ એવા સાદ કરતી કામબાઈ પાછળ પડી અને ફરી દુહી કદ્યો:

**ચંચેલ ધન ચારણ તણાં, જરશે નજિ જસા,
અજરો દે અસા, લોઢું લાખણશિયડા! (૨)**

જે જમ લાખા! આ તો ચારણા રૂપ-રૂપી ધન એ તને નહિ પચે. આ તો લોટું કહેવાચ એનો તને અપચો થશે.

જમ ઘોડો દોડાવ્યે જાય છે. નગરમાં પેસી જાય છે. પાછળ ચારણી પડી છે. એના મોમાંથી દુહો ગાજે છે :

ચમકપાણ લોહ ઓખદી, પાનંગ વખ પરાં,

અમરત ખાદ્યે ન ઉતરે, ચારણ-લોઈ બરાં! (૩)

લોટું ન જરે તો તેની ઔષધિ ચમકપાણ નામનો પથથર છે. સાપના વિષનું ઔષધ અમૃત છે પરંતુ અમૃત ખાવાથી જેનું ઝરે ન ઉતરે તેવાં ભૂરાં તો ચારણાનાં લોહી છે.

નગરના મહેલમાં જામે સાંભળ્યું કે ચંડિકા સમી ચારણી હજુ તો શરીરના ટુકડા કરતીને સીમાડે લોહી છાંટતી ચાલી આવે છે. રાજા સામા ગયા, મોમાં તરણું લઈને બોલ્યા :

“માતાજી, મને પારકાએ ભુલાવ્યો. હવે ક્ષમા કરો.”

“હું તને માફ કરં છું, પણ એક વાત યાદ રાખજે આ તારા મહેલની ઓતરાદી બારી કદી ઉદ્ઘાડિશ નહિ.”

3

બાર વરસ વીતી ગયાં. જામે બીજુ વાર લગ્ન કર્યાં. નવં રાણીની સાથે પોતે એક દિવસ મહેલમાં બેઠા છે.

રાણીએ પૂછ્યું: “દરબાર, ઓતરાદી દૃશ્યેથી દર્શિયાના પવનની લહેરો આવે છે, રખિયામણા દેખાવો જોવાય; છતાં એ જ બારી શા માટે બંધ કરાવી છે?”

“ત્યાં એક ચારણી બળી મૂઆં છે, એની મના છે.”

“કેટલો વખત થયો?”

“બાર વરસ.”

હસીને રાણી બોલ્યાં: “ઓહોહોહો! આજ બાર વરસે કાંઈ એની મનાઈને ગણકારવાની હોથ?”

રાણીના આગરહથી એ બંધ બારીની ઈંટો કાટવામાં આવી. સામે જ દર્શિયાનો ખારોપાટ વરસાદના જળમાં દૂબેલો પડ્યો હતો. ચોમાસા સિવાયની એ અડતુમાં એ ખારા પાટ વરયે પરગામનો કેડો પડતો હતો. બરાબર જંબુડાથી જે કેડો આવતો હતો તે જ કેડો. પણ અત્યારે એ પાણીમાં દૂબેલો હતો. આદ્યે આદ્યે જાણો એ પાણી ઉપર આગ બળતી હતી.

જામ લાખાએ રાણીને બોલાવ્યાં. આંગળી ચીધી જામે રાણીને કહ્યું:” “જુઓ રાણીજી,
ઓલી જગ્યાએ પાણીની સપાઠી ઉઅપર ભડકા બળે; ત્યાં એ ચારણ્ય બળી મરેલી.”

પણ રાજા જ્યાં આંગળી ચીધાડવા જાય, ત્યાં તો એ દૂર બળતી જવાળા આંગળીને
ચોટી. ઝડ! ઝડ! ઝડ! અંગ આખું સળગી ગયું. રાજા બળીને ખાખ થયો. ચારણોએ
ગાયું:

ચાલણ ને કમક તણી, ઓછી ભ ગણે આગ!

ટાઢી હોયે તાગ, (તોયે) લાગે લાખણશિયડા! (૪)

હે લાખાજી જામ! ચારણાની અંદર અને ચકમકની અંદર બેસુમાર અર્દિન છુપાઈને રદ્યો
છે. દેખાવમાં ચકમક ઠંડો છે, પણ એની સાથે ઘર્ષણ થાય ત્યારે બાળિને ખાખ કરે તેવા
તણાખા ઝરે છે. તેવી જ રીતે આ વૃતાંતમાં પણ અભોલ અને ઠડી કામબાઈની અંદર
ઉંડાણે આગ બળતી હતી. કોઈ ન સમજે કે એ બાળી શકશે. છતાં ત્યાંથી ઊઠીને એ
તને વળગી, તને ભરમ કર્યો.

જૂનો રાફ ન છેડીએ; જાગે કોક જડાગ,

જાગી જાડેજા સરે; કામઈ કાળો નાગ. (૫)

કોઈ રાફડાને જૂનો અને ખાલી સમજુને ઉકેળવો નહિ, કારણ કે એમાંથી કોઇક દિવસ
ઝેરી સર્પ નીકળી પડે. જેવી રીતે ચારણ ફાતિ-ફાપી જૂના રાફડામાં જાડેજાને માથે
કામબાઈ કાળા નાગ-શી જાગી.

(પૂર્ણ)

૨૨. કટારીનું કીર્તન

‘ર/ ‘જકોટની રાજગાડી ઉપર મસ્તાના રાજ મેરામણજુ રાજ કરે. એની જુબે અને લેખણે જાણે સરસ્વતી હાજરા હજૂર છે. કાવ્યકળાના તો પોતે સાગર કચેરીમાં અમીર ઉમરાવો કરતાં પણ અદકાં આદરમાન કવિઓને આપે. પોતાની નાકડી રાજસભામાં પોતે ચારપાંચ કવિરત્નોને વસાવ્યાં હતાં: એક તો કવિ દુર્લભરામ વરસાદા; બીજા જન જતિ જીવનવિજય; તૃજીજો જે સો લાંગો ચારણા; ચોથો પોલો ચારણા; અને પાંચમો એક બાવો. એ પાંચ અને છહું પોતે શાશે મળીને ‘પ્રવીણસાગર’ નો પ્રેમગરંથ લખ્યો. એ ગરંથમાં તો વ્યવહારનું ડહાપણમાત્ર વલોવી લીધું. શી કવિતા! શો રૂજ ભાષાનો મરોડ! શી વિવિધ ભાત્યની વિદ્યા! અને શી વિજોગી નાયક-નાયિકાની હૈયાવીધણ વાણી! ‘પ્રવીણસાગર’ રચીને તો કવિઓએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.

એક દિવસ રાજકોટને પાદર આજુને કાંદે એક બાવો આદ્યો; ધૂણી ચેતાવી. ધીરેધીરે માણસોનો ધેરો થવા માંડ્યો. ગંજેડી-ભંગેડીઓ ગાંજો-ભાંગ પીબા ટોળે મળાવા માંડ્યા. રાખમાં રૂપિયા-પૈસા દાટીને બાવો ચમત્કારને નામે ચપટીમાંથી રૂપિયા કાટવા લાગ્યો. નગરની બોળી તેમ જ નટખટ નારીઓ દોરાધાગા કરાવવા આવતી થઈ. એક દિવસ એ બાવાએ રાજની બે વડારણોને શીખત્યું: “તમારા પઠાણ જમાદારની નવી વહુ અને મેરામણજુ ઢાકોરને હીણો વહેવાર છે એવી વાત ફેલાવો તો તમને જ્યાલ કરી આપું.”

હલકી વડારણો લાલચમાં પડી ઢાકોરના માનીતા પઠાણ જમાદારના ઘરમાં જતી-આવતી થઈ ને કૂડી વાત ફેલાવવા લાગી. વાતો સાંભળીને પઠાણ જમાદારને ઝેર ચડવા લાગ્યું. આ બાવો કોણા હતો? મૂળ સોની હતો. એની સ્ત્રીને પઠાણ જમાદારે ઘરમાં બેસાડી હતી. સોની વેર વાળવા આદ્યો હતો.

એક દિવસ ઢાકોર મેરામણજુ ગામમાં ફરવા નીકળ્યા છે. ગાડીની બાજુમાં પઠાણ ધોડ ચડીને ચાલે છે. ઓચિંતી ગાડી પઠાણના ધર પાસેથી નીકળી, પઠાણનો વહેમ વદ્યો. વડારણો તો લાગ જોઈ પઠાણની મેડીએ પહોંચી ગઈ હતી. એણે મેળ મેળવ્યો. પઠાણની વહુને પૂછ્યું: “બાપુને જોવા છે?”

“ના, બાઈ, પઠાણ જાણે તો જીવ કાઢી નાખે.”

“અમે આડી ઊભી રહીએ, તમે સંતાઈને જોઈ લેજો. બાપુ તો આપણાં માવતર કહેવાય.”

ગાડી નીકળી. ઊંચી બારીમાં બે વડારણો ઊભી છે. વરચેથી પઠાણનિ વહુ જોવે છે. એમાં ઓચિંતાની વડારણો બેસી ગઈ. પઠાણની વહુને ભાન આવે તે પહેલાં પઠાણની

નજર ઊંચી પડી. એના મનમાં ડાય પડી ગયો. ઠાકોર ઉપર એની ખૂની આંખ રમવા માંડી.

ગઠમાં જઈને ઠાકોરે સાંજની મશાલ વેળાની કચેરી ભરી. ભાઈબંધ પડખે જ બેઢા છે, બિરદાવેલીઓ બોલાય છે. ત્યાં પઠાણ આવ્યો. ‘આવો જમાદાર!’ એટલું બોલીને ઠાકોર જ્યાં આદર આપે છે, ત્યાં તો પઠાણ કશા પણ ઓસાણ વગરના નિર્દીષ ને નિશાન્ત ઠાકોર ઉપર તલવાર ખેંચીને ધર્યો.

એક જ ઘડી- અને ઠાકોરના દેહ પર ઝાટકો પડત.

પણ પાંપણનો પલકારો પૂરો થાય તે પહેલાં તો એક હાથ દેખાણો. એક કટાર જબૂકી. અને કટાર પડી. કયાં? પઠાણની પહોળી છાતીમાં. પહાડ જેવો પઠાણ પડ્યો. જબકેલાં માણસોને જાણે ફરી વાર જીવ આવ્યો.

ઠાકોરને બચાવનારો એ કટારીદાર હાથ કોનો હતો? જેસોભાઈ ચારણનો. ઠાકોર અને બેટી પડ્યા: “ગઠવી! તમે મારા પરાણદાતા!”

“ખમા બાપને!” ગઠવી બોલ્યા? હું નહિં, જોગમાચા!

“ગઠવી, રોણકી ગામ વંશ પરંપરા માડી આપું છું.”

“શી જરૂર છે, બાપ? આ કાચા પડે જ તારે કણે બંધાણી છે.”

“પણ જેસા ગઠવી! એક રોણકી દીધે જીવની હોશ પૂરી થાતી નથી. અંતરમા કાવ્યની છોળયું આવે છે.”

એમ કહી ઠાકોરે ‘કટારીનું કીર્તન’ પરબાંં જીબેથી ઉપાડ્યું. શબ્દો આપોઆપ આવતા ગયા અને રૂડી રચના બંધાતી ગઈ :

૧

ભલી વેંડારી કટારી, લાંગ! એના દી ફળાકા ભાણ!

સંભારી કચારી માંહી હોવ’તે સંગરામ.

હેમજરી નીસરી વનારી શાત્રવાંકા હોયા

અજાબીચા માગે થારી દોધારી ઇનામ!

૨

પણી અણી આખરાંકી જમદણી કણ્ણા પાર

દરસણી શાત્રવાં હૈયે રાખવા ધરમ.

બંબોળી રતમાં થકી કંકાળી શી કદ્વી બા'ર
હોળી રમી પાદશારી નીસરી હરમ!

3

આખાટી બીજલી જાણે ઊતરી શી અણી બેરે,
મહિણી હીરાકણી જડી નખારે સમ્રાથ;
માળીએ હો મૃગાનેણી બેઠી છતરશાળી માંય,
હેમરે જળીએ કરી શાહજાદી હાથ :

૪

કરી વાત આખયાત, અણી ભાત ન થે કણી
જરી જાળિયામાં તરી જોવે જાંખ જાંખ :
શાત્રવાંકા હિયા બીચ સોસરી કરી તેં જેસા,
ઈસરી નીસરી કે ના તીસરી શી અંખ!

૧. યુદ્ધકાળમાં આતિ સમર્થ લાંગા! આટલા દિવસ તે કમરમાં કટારી બાંધી એ આજે સાર્થક થયું. આજ બરાબર સંગ્રામ વખતે જ એનેતેં ઢીક યાદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ જડિત બેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાના પરાકરમનું ઈનામ માગતી હોય એવો દેખાવ થયો.
૨. તારી કટારી કેવી! જાણે અઠી અક્ષરનો મારણમંત્ર! જાણે જમની દાઠ! તારો સ્વામીધર્મ સાચવવા તેં અને શત્રુની છાતીમા ધોચીને આરપાર કાઠી. અને પછી જ્યારે લાલ લોહીથી તરબોળ બનાવીને તેં એને પાછી બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દીસતી હતી? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરબોળ બનેલી બાદશાહની કોઈ હુરમની કળી!
૩. કેવી! કેવી એ કટારી! અહો, જાણે અખાટ માસની વીજળી આકાશમા ઊતરી હોય! અને લોહીમાંથી રંગાઈને જ્યારે આરપાર દેખાઈ ત્યારે એવું લાગ્યું કે કેમ જાણે કોઈ મહેલને ઝરાખે બેઠેલી મૃગનયની પોતાનો હાથ સોનાના જાળિયામાંથી બહાર કાઢ્યો હોય?
૪. બીજા કોઈથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરી વાર કેવી લાગે છે એ કટારી? જાણે જાળિયામાં બેઠી બેઠી કો રમણી જરી જરી ઝાંખું નીરખતી હોય પતિની વાટ જોતી હોય! અહો જેસા! એમાંના એકેચ જેવી નહિં, પણ એ તો શંકરની તરીજુ પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી.

- શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્ર ‘ચંડીજી’ માં છે. એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય એવું માનવામાં આવે છે.

(પૂર્ણ)

૨૩. સાંદ્ય નેહડી

મધ્યરાત હતી. બારે મેદા ખાંગા બનીને તૂટી પડ્યા હતા, જગતને જાણે બોળી દેશો એવાં પાણી ઘેરી વળયાં હતાં. ઊંચે આભ ભાંગે તેવા કડાકા-ભડાકા, અને નીચે મહાસાગરે માજા મેલી હોય તેવું જળબંબાકાર: વરચે ફક્ત ઊંચા કુંગરાને પેટાળે નાનાં નેસડાં જ અનામત હતાં. અંધારે આશાના ઝાંખા દીવા ઘડી ઘડી એ નેસમાંથી ટમટમતા હતા.

સમજદાર ઘોડો એ દીવાને એધાણે કુંગરાળ જમીન પર ડાબલા ઠેરવતો ઠેરવતો ચાલ્યો જાય છે. પોતાના ગળે બાગેલો અસવાર જરીકે જોખમાદ ન જાય તેવી રીતે ઠેરવી-ઠેરવીને ઘોડો દાબલા માંડે છે. વીજળીને ઝબકારે નેસડાં વરતાય છે. ચડતો, ચડતો, ચડતો ઘોડો એક ઝૂંપડાની ઓસરી પાસે આવીને ઊભીને એણે દૂબળા ગળાની હાવળ દીધી.

સુસવાટ દેતા પવનમાં ઘોર અંધારે ઝૂંપડીનું કમાડ ઉદ્ઘડ્યું. અંદરથી એક કામળી ઓટેલી ઋતી બહાર નીકળી પૂછ્યું: “કોણ?”

જવાબમાં ઘોડાએ ઝીણી હાવળ કરી. કોઇ અસવાર બોલાશ ન આવ્યો.

નેસડાની રહેનારી નિર્ભય હતી. ઢૂંકડી આવી. ઘોડાના મો ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ઘોડાએ જુભેથી એ માચાળું હાથ ચાટી લીધો.

“માથે કોણ છે, મારા બાપ?” કહીને બાઇએ ઘોડાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. લાગ્યું કે અસવાર છે. અસવાર ટાટોહીમ થઈને ટળી પડ્યો છે અને ઘોડાની ડોકે અસવારના બે હાથની મડાગાંઠ વળી છે.

વીજળીનો ઝબકારો થયો તેમાં અસવાર પૂર્ણપૂરો દેખાણો.

“જે હોય છ! નિરાધાર છે. અંગણે આવ્યો છે. જગંબા લાજ રાખશે.”

એટલું કહી બાઇએ અસવારને ઘોડા ઉપરથી ખેંચી લીધો. તેડીને ઘરમાં લઈ ગઈ, ખાટલે સુવાડ્યો, ઘોડાને ઓશરીમાં બાંધી લીધો.

આદમી જુવે છે કે નહિ? બાઇએ એના હૈયા ઉપર હાથ મૂકી જોયો; ઊંડા ઊંડા ધબકારા ચાલતા લાગ્યા. ઋતાના અંતરમાં આશાનો તણખો ઝગ્યો. ઝટઝટ સગડી ચેતાવી. અડાયાં છાણા અને કુંગરાઉ લાકડાંનો દેવતા થયો. ગોટા ધગાવી ધગાવીને ઋતી એ ટાટાબોળ શરીરને શેકવા લાગી પડી. ઘરમાં બીજું કોઇ નહોતું.

શેકયું, શેકયું, પહોર સુધી શેકયું, પણ શરીરમાં સળવળાટ થતો નથી. બેભાન પુરુષને ભાન વળતું નથી, છતાં જુવ તો છે. ઊંડા ઊંડા ધબકારા ચાલી રહ્યા છે.

“શું કર્ણ? મારે આંગણે છતે જીવે આ નર આવ્યો, તે શું બેઠો નહિં થાય? હું ચારણા, મારે શંકર અને શેષનાગ સમાં કુળનાં પખાં અને આ હત્યા શું મારે માથે ચડશે?”

ઓચિંતો જીવ મૂંજાવા માંડ્યો. ઉપાય જડતો નથી. માનવી જેવા માનવીનું ખોળિયું સામે મરવા પડ્યું છે.

ઓચિંતો એના અંતરમાં અજવાસ પડ્યો. પહાડોની રહેનારી પહાડી વિદ્યાનું ઓસાણ ચડ્યું ઘડીક તો થડકીને થંભી ગઈ.

“ફકર નહિં! દીવો તો નથી, પણ ઇશ્વર પંડે તો અંધારેય ભાળે છે ને! ફકર નહિં. આ મળમૂતરની ભરેલી કૂડી કાયા કચાં કામ લાગશે? અને આ મંડું છે, મારું પેટ છે, ફકર નહિં.”

જીવાન ચારણીએ પોતાનું શરીર એ છરેલા ખોળિયાની પડખે લાંબું કર્યું. કામળીની સોડ તાણી લીધી, પોતાની હૂફાળી ગોદમાં એ પુરુષને શરીરનો ગરમાવો આપવા લાગી.

ધીરે-ધીરે-ધીરે ધબકારા વદ્યા. અંગ ઊનાં થવા લાગયાં, શરીર સળવજ્યું અને ક્રીએ ઊભી લૂગડાં સંભાળ્યાં. ટોયલી ભરીભરીને એ પુરુષના મૌખાં દૂધ ટોચું.

પ્રભાતે પુરુષ બેઠો થયો. ચકળવકળ ચારેય બાજુ જોવા માંડ્યો. એણે પૂછ્યું: “હું કોણ છું? તમે કોણ છો, બોન?”

“તું તારી ધરમની બોનને ધેર છો, બાપ! બીશ મા.”

બાઇએ બધી વાત કહી. આદમી ઊઠીને એના પગમાં પડી ગયો. બાઇએ પૂછ્યું, “તું કોણ છો, બાપ?”

“બોન, હું એભલ વાળો.”

“એભલ વાળો? તળાજું? તું દેવરાજા એભલ!”

“હા, બોન. એ પંડે જ. હું દેવ તો નથી, પણ માનવીના પગની રજ છું.”

“તારી આ દશા, બાપ એભલ?”

“હા, આઇ, સાત વરસે હું આજ મે'વાળી શકયો!”

“શું બન્યું”તું, બાઇ!”

“તળાજા માથે સાત દુકાળ પડ્યા, આઇ! મારી વરતી ધા દેતી હતી. આભમાં ઘટાટોપ વાદળ, પણ ઝોરંય ન પડે. તપાસ કરતાં કરતાં ખબર પડી કે આખી ભોમ સળગી રહી છે: તેમાં એજક કાળિયાર લીલાંડું ચરે છે. કાળિયાર હાલે ત્યાં લીલાં તરણાંની કેડ ઊગતી આવે છે. આ કૌતુક શું? પૂછતાં પૂછતાં વાવડ મજયા કે એક વાણિયાએ પોતાની

જારની ખાણો ખપાવવા સાટુ શ્રાવકના કોઇક જતિ પાસે દોરો કરાવી કાળિયારની શિંગડીમાં ડગળી પાડી તેમાં દોરો ભરી, ડગળી બંધ કરી, બારે મેઘ બાંધયા છે. એ દોરો નીકળે ત્યારે જ મે' વરસે. સાંભળીને હું ચઢ્યો, બોન! જંગલમાં કાળિયારનો કેડો લીધો. આદે આદે નીકળી પડ્યો. કુંગરામાં કાળિયારને પાડીને શિંગડું ખોલાવ્યું, ત્યાં તો મેઘ તૂટી પડ્યો. હું રસ્તો ભૂલ્યો, થીજુ ગયો. પછી શું થયું તેની ખબર નથી રહી.”

“વાહ રે, મારા વીરા! વારણાં તારાં! વદન્યાં બાપનાં! અમર કાચા તપજો વીર એભલની!”

“તારં નામ, બોન?”

“સાંદ નેહડી. મારો ચારણ કાળ વરતવા માળવે ઊતર્યો છે, બાપ! સાત વરસ વિજોગનાં વીત્યાં; હવે તો બેંસુ હાંકીને વચો આવતો હશે. લાખેણો ચારણ છે, હો! તારી વાત સાંભળીને એને ભારી હરખ થાશો, મારા વીરા!”

“બોન! આજ તો શું આપું? કાંદ જ નથી. પણ વીરપહ્લી લેવા કોક દી તળાજે આવજે!”

“ખમ્મા તુંને, વીર! આવીશ.”

આરામ થયે એભલ વાળો ત્યાંથી ઘોડે ચડીને ચાલી નીકળ્યો.

સાત વર્ષે વરસાદ થયો છે. કુંગરા લીલુડા બની ગયા છે. નદીનેરાં જાય છે ખળખળયાં. એવે ટાણે ચારણો ટોર લઈને પરદેશથી પાછા વળયા. પોતાના વહાલા ધણીને ઉમળકાભરી સાંદ નેહડીએ એભલ વાળાની વાત કહી સંભળાવી. ગામતરેથી આવતાં તુરત જ સ્ત્રીને આ પારકા માણસની વાતો ઉપર ઊભરા ઠાલવતી દેખી ચારણને ઢીક ન લાગ્યું. એમાં વળી એને કાને પડોશીએ કુંકી દીધું કે ‘કોઇ પારકા મરદને તારી અસ્ત્રીએ સાત દી સુધી ધરની અંદર ઠાંસેલો!’

ચારણના અંતરમાં વહેમનું વિષ રેડાઈ ગયું. પોતાની કંકુવરણી ચારણી પર એ ટાણે કટાણે ઝિજાવા મંડ્યો; છતાં ચારણી તો ચૂપ રહીને જ બધાં વેણ સાંભળ્યે જતી. એને પણ વાતની સાન તો આવી ગઈ છે.

એક દિવસ ચારણ ગાય દોવે છે. ચારણીના હાથમાં વાછડું છે. અચાનક વાછડું ચારણીના હાથમાંથી વધૂટી ગાયના આઉમાં પહોરચ્યું. ચારણ ઝિજાયો. એની બધા દિવસની રીસ એ સમયે બહાર આવી. ચારણીને એણે આંખો કાઢીને પૂછ્યું: “તારા હેતુને કોને સંભારી રહી છો?” હાથમાં શેલાયું(નોજણું) હતું. તે લઈને એને સાંદના શરીર પર કારમો પ્રહાર કર્યો.

ચારણીના વાંસામાં ફુટાકો બોલ્યો. એનું મો લાલચોળ બન્યું. થોડી વાર એ અખોલ રહી, પણ પછી એનાથી સહેવાયું નહિ. દૂધના બોધરામાંથી અંજળિ ભરીને આથમતા સૂરજ સંમુખ બોલી: “હે સૂરજ! આજ સુધી તો ખમી ખાદું, પણ હવે બસ! હુદ થઈ. જો હું પવિત્ર હોઉં તો આને ખાતરી કરાવો, ડાડા!” એમ કહીને એણે ચારણ ઉપર અંજળિ છાંટી. છાંટતાં તો સમ! સમ! સમ! કોઇ અંગારા છંટાણા હોય તેમ ચારણને રોમ રોમ આગ લાગી અને ભંભોલા ઊઠ્યા. ભંભોલા કૂટીને પરું ટપકવા લાગ્યું. ચારણ બેસી ગયો. નેહંડીનાં નેણાં નીતરવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસમાં તો ચારણનું શરીર સડી ગયું, લોહી શોખાઈ ગયું. આસું સારતી સારતી નેહંડી એ ગંધાતા શરીરની ચાકરી કરે છે. આખરે એક દિવસ એક કંડિયામાં રન્નો પોલ કરી, અંદર પોતાના સ્વામીના શરીરને સંતાડી, કંડિયો માથા પર ઉપાડી સતી નેહંડી એકલી ચાલતી ચાલતી તળાજે પહોંચી.

રાજ એભલને ખબર કહેવરાવ્યા. રાજાએ બહેનને ઓળખી. આદર સંતકારમાં ઓછપ ન રાખી; પરંતુ બહેનની પાસે કંડિયાની અંદર શું હશે? કંડિયો કેમ એક ઘડી પણ રેટો મૂકતી નથી? છાનીમાની ઓરડામાં બેસીને કેમ ભોજન કરતી હશે? એવી અનેક શંકાઓ રાજાને પડી.

એકાંતે જઈને એણે બહેનને મનની વાત પૂછી.

બહેનને કંડિયો ખોલીને એ ગંધાતા અને ગોગી ગયેલા ચારણનું શરીર બતાવ્યું. એભલના મોમાંથી નિશ્ચાસ નીકળી ગયો.

“બોન! બાપ! આ દશા?”

“હા બાપ! મારા કરમ!”

“હવે કાંદ ઉપાય?”

“તેટલા માટે જ તારી પાસે આવી છું.”

“કરમાવો.”

“બની શકશો?”

“કરો પારખું!”

“ઉપાય એક જ, ભાઈ! બત્તીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી આ શરીરને નવરાવું તો જ મારો ચારણ બેઠો થશે.”

“વાહ વાહ! કોણ છે બત્તીસલક્ષણો? હાજરકરણ.”

“એક તો તું, ને બીજો તારો દીકરો અણો.”

“વાહ વાહ બોન! ભાગ્ય મારાં કે મારાં જાધ્યર આપીને હું તારો ચૂડો અખંડ રાખીશ.”

ત્યાં તો કુંવર આણાને ખબર પડી. એણે આવીને કદચું: “બાપુ, એ પુણ્ય તો મને જ લેવા દ્યો.”

બાપે પોતાને સગે હાથે જ તરવાર ચલાવી. પેટના એકના એક પુત્રનું માથું વધેર્યું. ચારણીનો સ્વામી એ લોહીમાં સનાન કરીને તાજો થયો, એભલે પ્રાણ સાટે પ્રાણ આપીને કરજ ચૂકવ્યાં.

આજ પણ સાંદ્ર નેહડીનો ટીબો તળાજાથી થોડે આદે ચારણોના બાબરિયાત ગામ પાસે ખડો છે. અને પિતાપુત્ર એભલ-અણો નીચેના દુહામાં અમર બન્યા છે:

સરઠા! કરો વિચાર, બે વાળામાં કયો વડો?

સરનો સોપણાહાર, કે વાટણાહાર વખાણીએ?

૨૪. શૂરવીરની પહેલી મિલન-રાત

પેલો પહોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમજોળ,

પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણ કંકુની લોળ. (૧)

મોલન-રાતિરનો પહેલો પહોર છે. ડીવા ઝળહળે છે. સ્વામી કાંટાળ કેવડા સરખો સુંદર અને સુગંધમય દીસે છે. સ્ત્રી જાણે કંકુમાંથી સર્જેલી પૂતળી લાગે છે.

દુજો પહોરો રેનરો, વધીઆ નેહસનેહ,

ધણ ત્યાં ધરતી હો રહી, પિયુ અષાઢો મેહ. (૨)

રાતિરનો બીજો પહોર બેઠો. એ અજાણ્યા ચુગાલ વરચે પ્રીતદી વધી પડી. પતની તૃખાતુર ધરણી સમ બની ગઈ ને પિયુ અષાઢીલા મેદ્ય જેવો પ્રેમધારા વરસાવવા લાગ્યો.

ત્રીજો પહોરો રેનરો, દીવડા શાખ ભરે,

ધણ જુતી પિયુ હારિયો, રાખ્યો હાર કરે. (૩)

ત્રીજા પહોરે દીવાની સાક્ષી રાખીને પ્રીતિના ખેલ ખેલાયા. પતની જુતી ને પતિ હારી ગયો. હારેલા પતિને સ્ત્રીએ કબજામાં લીધો. શી રીતે? હૈયાનો હાર કરી લઇને.

ચોથો પહોરો રેનરો, બોલ્યા કૂકડ કાગ,

ધણ સાંબળે કંચવો, પિયુ સંભાળે પાગ! (૪)

ચોથે પહોરે તો પ્રભાત પડ્યું, ફૂકડાને કાગડા બોલ્યા. ઋિએ પોતાની કાંચળી સંભાળી લીધી ને પતિએ પાદડી લીધી.

પાંચમો પહોરો દિવસરો, ધણ ઊભી ઘરખાર,

રામગૂમ રામગૂમ હો રહી, ચૂડી કંકણ હાર. (૫)

પાંચમે પહોરે, દિવસ વેળાએ, પતની ઘરને બારણે ઊભી રહી રહી. એના હાથની ચૂડીઓ, કંકણો અને ડોકના હાર રામગૂમાટ કરી રહ્યા છે.

છઠો પહોરો દિવસરો, કસ્તિયા જિભાણવાર

તન ચોખા મન લાપસી, નેણાં ધીની ધાર. (૬)

છૃદ્દે પહોરે જમણ બનાવીને જમાડે છે. તનરાપી ચોખા; મનરાપી કંસાર ; અને તેમાં આંખોનાં અમીરાપી ધીની ધાર પીરસાય છે.

સાતમો પહોરો દિવસરો, પિયુજુ વાડીએ જાય,

પિયુજુ લાવે થંકફળ, ધણ ધોળે પિયુ ખાય. (૭)

દિવસને સાતમે પહોરે પતિ વાડીમા જાય છે. ત્યાંથી કેરીઓ લાવે છે. ઋિ કેરીઓ ધોળતી જાય છે ને પતિ ચૂસતો જાય છે.

આઠમો પહોરો દિવસરો, ચડી દીવડલે વાટ,

ધણ મરકે પિયુ હસે, ફેર બિણાવે ખાટ.

આઠમો પહોર બેઠો. દીવા પેટાયા. પતની મરક મરક મલકી રહી છે. પતિ હસે છે. ફરી વાર સેજ પથરાય છે.

(પૂર્ણ)
